

ВСЕ СВИТ
ВСЕ СВИТ

7

1975

СВИТ
СВИТ
СВИТ
СВИТ

ВСЕ СВИТ
ВСЕ СВИТ
ВСЕ СВИТ
ВСЕ СВИТ
ВСЕ СВИТ

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

1975-7

(559)

ЛИПЕНЬ

**Журнал
засновано
1925 року**

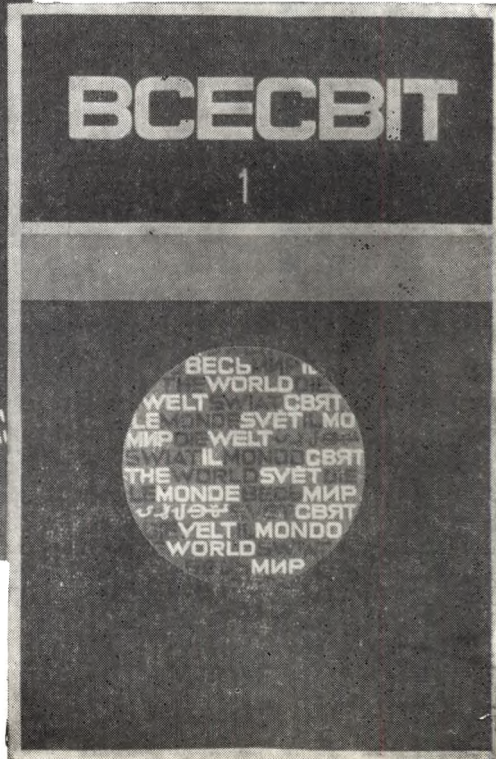
ВСЕСВІТ

**ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ**

Видавництво «Радянський письменник»

Київ

ВСЕСВЕТ

РІК НАРОДЖЕННЯ — 1925-й

Українська радянська література, її комуністична ідейність і масштабність мислення, її інтернаціональний дух і мистецьке новаторство народжені Великою Жовтневою соціалістичною революцією. Вивчаючи історію журналу «Всесвіт», ми переконалися, що його виникнення, розвиток і сьогоднішні обов'язки — відбивати засобами художнього слова складні й багатозначні процеси в житті людства, виховувати почуття міжнародної солідарності трудящих, показувати значення Радянського Союзу у всесвітній визвольній боротьбі народів, вести ідеологічну боротьбу з відживаючим капіталістичним ладом — усе це було в революційному заряді подій, від яких починається літочислення соціалістичного світу.

Перший номер «Всесвіту» вийшов 15 січня 1925 року. Був це «універсальний ілюстрований двохтижневик», тоненький додаток до газети «Вісті». Про характер того журналу читач матиме уяву, познайомившись із деякими матеріалами «Всесвіту» за 1925 р., опублікованими в цьому номері. Дев'ять років цей журнал виходив у Харкові. З переїздом столиці УРСР у Київ функції «Всесвіту» продовжували інші друковані органи Спілки письменників України.

В 1958 році видання «Всесвіту» відновилось. Тепер його формат і стиль відповідає новим вимогам часу, але ідейно-мистецький напрям журналу, покликаного розвивати почуття міжнародного братерства на основі обміну літера-

турними цінностями між народами, вносити свій вклад у боротьбу за світове торжество ленінських ідеалів, залишається незмінним. З цього номера «Всесвіт» писатиме рік свого заснування. Це — 1925 рік. Читач, напевне, зверне увагу на цю дату, а тому хотілося б, щоб він знав причину її появи і щоб у нашій «Панoramі» побачив журнал, з якого починався «Всесвіт» п'ятдесят років тому.

Дмитро ПАВЛИЧКО

З М І С Т

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА	ДМИТРО ПАВЛИЧКО. Рік народження — 1925-й	3
	ПАБЛО НЕРУДА. Поезії. (Переклад з іспанської Івана Драча.)	5
	ВІЛЬЯМ ФОЛКНЕР. Домашнє вогнище. Повість. (Переклад з англійської Валентина Корнієнка.) Жила собі королева. Оповідання. (Переклад з англійської Ростислава Доценка.)	10
	ВІЛЕМ ЗАВАДА. Поезії. (Переклад з чеської Романа Лубківського та Володимира Лучука.)	74
ІЗ СКАРБНИЦІ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ	ВІЛЬЯМ ШЕКСПІР. Гамлет. (Переклад з англійської Леоніда Гребінки.)	97
	НАДІЯ МАТУЗОВА. Про літературу соціалістичного реалізму у ФРН.	167
ЖИТТЯ І СЛОВО	ЕЛЕОНОРА СОЛОВЕЙ. Книги, премії, лауреати.	172
	ЄВГЕН БРАНДИС. Нове про Жюль Верна.	174
НАРИСИ З ІСТОРІЇ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ	ЛЕОНІД БАТКІН. Про італійське Відродження.	182
	ПЕТРО НОМИРОВСЬКИЙ. Контрреволюційна сутність маоїзму.	200
НА РУБЕЖІ ВОГНЮ	ДІ БРАУН. Поховайте моє серце у Вундед-Ні. (Продовження.)	208
	Європейська цивілізація в Марокко.	218
ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ» 1925 Р.	Катастрофа в Дортмунді.	222
	А. ЛЕЙТЕС. Під стягом Шпенглера. (Реакційна література на Заході.)	224
	Повітряна експедиція Амундсена до Північного полюса.	230
	Президентські вибори в Німеччині.	232
	Всесвітня ілюстрація. Фотодобірки.	233
	Імперіалісти «роззброюються».	237
	ОСТАП ВИШНЯ. Про «Всесвіт». (Гумореска.)	238

ПАБЛО НЕРУДА

Пабло Неруда (1904—1973) — найвидатніший чилійський поет, лауреат премії Всесвітньої Ради Миру (1950), Міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами» (1953) та Нобелівської премії (1971), видатний борець за соціальне визволення народів Латинської Америки. Книжки «Елегія» (присвячена СРСР) та «Море і дзвони», вірші з яких складають цю добірку, були опубліковані вже посмертно.

З книжки «Елегія»

Я вже стільки разів
плив до дружби,
причалював до готелів,
дезинфікованих і холодних,—
аж поки не осів надовго
в старому «Націоналі»,
як у доброму вайлуватому кріслі.
Тут минуле століття свічами підсвічувало
свій мармур, свої дзеркала,
німф соромливих, золотих амурів,
аж поки — одного разу — людина з борідкою,
вся в заметілі нових декретів,
не почала диктувати з цієї кімнати
декрети, щоб сонце і місяць,
пшениця, криця і школи
переродилися в цьому старому світі.

Так Ленін став чистити
життя планети,
він пильно за хаосом стежив,
всі речі до єдиної він рахував,—
лише мертвотне йшло на цвинтар,
лише зле відходило в минуле.
Москва митарствами своїми
відкрила чистий шлях історії,
в в цей час
Кремль запалав
десятком старовинних карт,
своїми первородними таємнощами —
і революційна весна
вступила на престол в його палатах.

• •

Є пора, коли падає день,
перша остоорога попелу,
б'є світло своїм риб'ячим хостом,
суха вода надвечір'я
з веж крапотить:
я гадаю, що саме нині
мушу пройти
самотній отими вулицями,
лишити позаду артерію Горького,
розчинитись прозорим привидом
у провулках старої Москви,
яка все ще існує.
Будиночки з вікнами в дерев'яних рамах,
вирізаних небесними ножицями
руками селян,
будинки — кольорів рожевого й жовтого,
цнтливо-зеленого і янголооко-блакитного,
будинки янгольські,
які так постають,
як прокльовуються овочі в гідних землях:
старовинна Москва церковок,
бані з золотавими стегнами,
дим старовинний, що лине з труб
і телевізійних антен.

• •

Ніч залишається десь поза «Арагві»,
немов запізнілий завсідник,
і блукати навколо йому, і знаджуватись
посмішками і шашликами.

Хай скажуть про мене — це був поет
з генерації ресторану «Арагві»:
я належу аромату смаженого ягняти,
моя поезія часом — як червона капуста
чи вино в грузинському келиху.

ЗАЧЕКАЄМО

Є інші дні, які ще не прийшли,
які ще творяться,
як хліб, чи крісло, чи продукт,
що родиться в аптеках чи в цехах.
Є фабрики днів прийдешніх:
існують ремісники душ,
які вивершують, і зважують, і готують

ті певні дні, гіркі чи дивовижні,
які раптово до дверей приходять,
щоб нас нагородити апельсином
чи розстріляти нас впритул.

З книжки «Море і дзвони»

ФІНАЛ

Матільдо, роки чи дні,
вві сні а чи в лихоманці,
тут а чи там,
надриваючись,
хребці ламаючи,
в кровотечах справжньої крові,
часом просинаючись
або загублений, сонний:
ліжка лікарняні, вікна чужі, закордонні,
білі савани нянь,
тягар у ногах.

Потім оці переїзди
і моє море знову,
твоя голова в узголів'ї,

твої руки летючі
на світлі, в моєму світлі,
на моїй землі.

Було так прекрасно жити,
коли ти була поруч!

Світ синішає і земнішає
вночі, коли сплю,
величезний між твоїми коротенькими руками.

МІСТО

Ці передмістя з чорними зубами,
з голодними стінами,
що поглинають паперове лахміття:
розкидане сміття,
мертва людина
серед зелених мух
і сморід!
Сантьяго,
голову моєї вітчизни,
притулена до величезного ланцюга Кордільєр,

до кораблів зі снігу,
смутна спадщино
століття надвитонченіших сеньйор
і кабальєро з борідками білими,
з крихкими тростинами і срібними сомбрєро,
з рукавичками, що ховають кігті кондора.

Сантьяго — спадщино
брудна, закривавлена, запльована,
смутна і вбита —
ми успадковуємо тебе
од сеньйорів і їх сеньйорства.

Як умити твоє обличчя,
місто, наше серце,
наше прокляте дитя,
повернути тобі шкіру, весну,
аромат,
жити з тобою, живим,
запалити тебе, запалене,
склепити очі і змести твою смерть,
доки ти не воскреснеш і не розквітнеш,
дати тобі нові руки і нові очі,
житла людські — ці квіти на світлі.

Падають, падають миті, хвилини
в колодязь падають, в невід,
вчасно падають,
поволі падають, безупинно,
падають, лаштуються в зграї
як риби,
накопичуються, як пляшки і каміння.
Там, в глибині, легко освідчитись
хвилині з годиною, з днем,
з тижнем,
з туманною цариною спогадів,
безлюдних ночей, одеж,
жінок, поїздів і провінцій,
густішає час
і кожна година
розчиняється в тиші,
кришиться, рониться
в окис останків,
у чорний потік
зворотньої ночі.

• • •
Всі допитуються у мене: коли ж,
коли ж я відчалю? Ніби я —
той, що якось в мертвій тиші
зв'язав себе жахливою умовою:
куди-небудь і аби-як від'їхати,
хоча мене нікуди не манило.

Друзі, я залишаюсь,
я з Ікіке,
я з чорних виноградників Парраля,
я родом із темукських вод,
із худесенької землі,—
я ж є, я саме тут.

*З іспанської переклав
Іван ДРАЧ*

Пабло Неруда в юності.

ВІЛЬЯМ ФОЛКНЕР

Вільям Фолкнер (1897—1962) — американський письменник, творець славнозвісного Йокнапатофського циклу романів, повістей та оповідань, лауреат Нобелівської премії.

Країна Йокнапатофа — це світ, породжений творчою уявою письменника, але читач розпізнає в ньому прикметні риси американського суспільства, зокрема батьківщини письменника — Півдня США.

Повість «Домашнє вогнище» взято із збірки Фолкнера «Зійди, Мойсею» (1942), оповідання «Вона була королева» — із збірки «Доктор Маркіно та інші оповідання» (1934).

ПОВІСТЬ ДОМАШНЄ ВОГНИЩЕ

Розділ перший

Щоб раз і назавжди поквитатися з Джорджем Вілкінсом, він спершу мусив заховати свій самогонний апарат. До того ж заховати власноручно, без нічиєї допомоги — нишком розібрати його, відвезти в якийсь глухий, потаємний закуток, прикопати та й кінці в воду. Власне, ця морока найбільше й лютила його: він-бо знав наперед, як намучиться й вимориться за ніч. Що діло тим часом доведеться закрити — це його не бентежило, перерва довго не триватиме: він викрутиться з халепи так само швидко і вміло, як викрутився років із п'ять тому, коли один конкурент спробував стати йому на дорозі й поплатився за це: ще й досі він сіє, проріджує й збирає бавовник не на власній плантації, а на тюремній, у Парчмені; така доля напевне спіткає й Джорджа Вілкінса, якщо тільки Керазес Едмондс знатиме про його наміри не згірше, ніж він, здається, знає про його, Лукасів, рахунок у банку.

Не бентежили його й збитки від цієї перерви. У свої шістдесят сім років він мав у банку стільки грошей, що не встиг би витратити до кінця свого життя, навіть більше, ніж сам Керазес Едмондс, — так принаймні той запевняє кожного, хто заходить до його крамниці позичити трохи грошей чи взяти набір якогось товару. Так, найприкріше те, що доведеться робити все самотужки, без нічиєї допомоги; саме в розпалі сімба, а він, напрацювавшись за день, мусить приїхати з поля, поставити в стайню й нагодувати Едмондсових мулів, повечеряти, а тоді ще запрягти власну кобилу в єдиний свій віз, проїхати три милі туди, де стоїть апарат, навромацки розібрати його й перевезти за милю далі

в найглухіше місце, де апарат буде в сякій-такій безпеці, коли зчиниться буча, і, можливо, повернутися додому пізно вночі, коли вже ніколи буде лягати в ліжко, бо знов треба виходити в поле,— а потім, дочекавшись слухної хвилини, ще й сказати Едмондсові оте єдине слівце; складалося ж усе так через те, що ті двоє, від кого резонно й логічно було б не тільки сподіватися, а й вимагати допомоги, цілком відпадали: на дружинину обачність — не на вірність — він, правда, міг покластись, але Моллі була занадто стара й слабка для цієї справи; натякнути ж про щось таке своїй дочці було б нітрохи не краще, ніж, ховаючи самогонний апарат, попросити підмоги в самого Джорджа Вілкінса. Не можна сказати, що він має щось проти Джорджа особисто, хоч саме з його вини мусить нині морочитися, тим часом як міг би спокійно спати собі вдома. Якби Джордж обмежився тільки обробитком землі, одержаної в наділ від Едмондса, він згодився б навіть видати за нього свою Нат, і то охочіше, ніж за когось іншого, надто з-поміж більшості відомих йому негритянських зальотників. Та в цій околиці він не тільки прожив майже сім десятиків років, а й народився, і тому не дозволить ані Джорджеві, ані будь-кому іншому стати конкурентом у ділі, яке він започаткував і ретельно й бережно плекав упродовж двадцяти років з отих майже сімдесяти, плекав повсякчас відтоді, як уперше з приємністю розпалив вогонь під казаном, менш як за милю від кухонних дверей Зака Едмондса; потайки, певна річ, бо ж зайве пояснювати, що зробили б Зак Едмондс або його син Керазес (чи й старий Кас Едмондс, якщо вже на те пішло), якби колинебудь довідалися про це. Він не боявся, що Джордж підірве його добре налагоджене діло, відіб'є в нього давню, постійну клієнтуру отим свинячим пійлом, яке почав гнати два місяці тому, називаючи його віскі. Але Джордж Вілкінс — заплішений дурень, рано чи пізно він попадеться. І тоді не буде такого куца на Едмондсовій землі, за яким би щонаочі, від смерку до рання, цілих десять років не чатуватиме навпочіпки заступник шерифа.

Ось чому він не тільки не хотів брати в зяті дурня, а й взагалі жити з ним в одній околиці. Що ж до того, чи сяде Джордж у тюрму, чи його справу можна буде якось заладнати, то це вже вирішуватимуть між собою Джордж і Раз Едмондс.

Отож найважче вже позаду. Ще якась година — і він зможе повернутися додому й навіть трохи передрімати до виходу в поле, де не так працюватиме, як протягом дня вичікуватиме слухну хвилину для розмови з Едмондсом. Можливо, тим часом утихомириться й злість, і він боротиметься лише з утомою. Але все-таки — на своєму полі, хоч він ані не був, ані не хотів бути його власником, це, зрештою, йому ні до чого. Наділ він одержав сорок п'ять років тому — Керазеса Едмондса тоді й на світі ще не було — й орав його, засівав, порав, як і коли вважав за доцільне (іноді, може, й нічого не робив, тільки сидів цілий ранок на веранді, дивлячись на поле й міркуючи, чи до душі йому така робота), а Едмондс, десь тричі на тиждень проїжджаючи на кобилі в поле, хіба що раз на сезон зупинявся на хвилину-дві, щоб дати йому ділову пораду, хоча він пускав її повз вуха, так наче Едмондс взагалі до нього не звертався; потім Едмондс рушав далі, а він знову брався до перерваної роботи, байдуже, що то було, й подія відразу ж забувалася, не переростаючи в сварку, як і водилося в ті часи. Так що й цей важкий день теж незабаром скінчиться. Потім він підійде до Едмондса і скаже йому своє слово; це буде все одно,

що він укинув би монету в автомат і смикнув за ручку — тепер залишиться тільки спостерігати.

Він точно вгадував дорогу, навіть у темряві. Адже на цій землі він народився — на цілих двадцять років раніше від Едмондса, теперішнього її власника. Працював на ній, відколи підріс настільки, що міг рівно тримати чепіги плуга; полював на кожнім клаптику цієї землі в дитинстві, за юних і зрілих літ, аж доки не облишив мисливства, — не тому, що вже не здужав виходжувати по кільканадцять миль на денних чи нічних ловах, а просто відчув: не личить йому ганяти за кроликами та опосумами, йому, найстаршому не тільки з чоловіків, а й з усіх, хто живе на Едмондсовій плантації, найстаршому з Маккаслінових нащадків (хоча в очах людей він походив не від Маккаслінів, а від Маккаслінових рабів), майже такому віком, як старий Айзек Маккаслін, який нині живе в місті на утриманні Раза Едмондса, хоч міг би бути власником цієї землі й усього суцього на ній, якби фактичні права його були доведені і якби люди достеменно знали, як саме старий Кас, дід теперішнього Едмондса, позбавив його спадщини; майже такому віком, як старий Айзек, і майже так само, як старий Айзек, сучасникові старих Бака і Бадді Маккаслінів, що жили за тих давніх часів, коли їхній батько, Керазес Маккаслін, купив цю землю в індіанців і коли люди, чорні й білі, були ще людьми.

Він уже в'їхав в улоговину. Довкола був ліс, але, на диво, тут, здавалось, повідніло, так наче стовбури та гілля кипарисів і верб, зарості вересу в буйних, недосяжних для сонця нетрищах увібрали в себе весь морок, і повітря трохи прояснилося, стало прозоре, принаймні для очей кобили, так що вона могла маневрувати поміж дерев та серед непролазних чагарів. Незабаром він надивився підходящу місцину — приземкуватий, плескатий, майже симетричний пагорб, такий недоладний на рівному, як підлога, дні долини. Пагорб цей білі називали індіанським. Якось років п'ять чи шість тому тут з'явився гурт білих, серед них і дві жінки, майже всі в окулярах і геть усі в одязі кольору хакі, певно, тільки напередодні знятого з крамничної полиці — такий він був пожмаканий; з кайлами, заступами, слоїками та пляшечками з рідиною від комах, вони пробули тут цілий день, і люди мало не з усієї околиці, чоловіки, жінки, діти, о будь-якій порі приходили сюди й незворушно дивилися на все це; згодом, не пізніше, як через два-три дні після подій, що мають статися цієї ночі, — він мало не зі страхом згадуватиме, з яким холодним і погордливим зацікавленням сам стежив за ними.

Та це буде згодом, а тепер він відчував тільки заклопотаність. Циферблату на годиннику йому не було видно, але він знав: уже скоро північ. Спинивши воза біля пагорба, він зняв самогоонний апарат — покритий міддю казан, який коштував йому так дорого, що й досі неприємно про це згадувати, дарма що все життя він уперто зневажав усяке погане знаряддя, — а також змійовик, кайло і заступ. Нараз під самим пагорбом він угледів нору: не треба було й копати, тільки трохи розширити з одного боку готову горловину. Земля легко піддавалася, тихо шурхотіла під невидимим у темряві заступом, — й ось яма була така глибока, що могла сховати казан і змійовик разом; та зненацька — можливо, це було тільки шарудіння, але воно пролунало в його вухах голосніше за грім лавини, немовби весь пагорб із гуркотом обвалився на нього, — брила, що нависла над ямою, посунулася вниз. Осип затарабанив об порожній казан, завалюючи його

разом із змійовиком, закипів біля його, Лукасових, ніг, а коли він одскочив назад і, спіткнувшись, упав, то й довкола всього тіла — його обкидало груддям із піском, а наприкінці ще й ударило в самісіньке лице чимось більшим за грудку, навіть не злостиво, а владно, мовби наостанку він дістав для перестороги ляпаса від духа мороку й самотності, від цієї старої землі, а можливо, й від давніх своїх предків. Бо коли нарешті він сів і перевів подих, хекаючи й блимаючи на каламутні, здавалося б, незмінні обриси пагорба, наче піднесеного над ним на хвилі тривалої тиші, гримучої, як глумливий протяжний регіт, його рука намацала предмет, що вдарив його, і в непроглядній темряві вгадала в ньому черепок глиняної посудини, яка цілою була, напевне, завбільшки з глечик, — і підняла той черепок, а він ще більше розкришився, і на долоню його лягла, наче кимось вручена, монета.

Як він відчув, що то золото, до ладу сказати не міг. Йому навіть не треба було черкати сірника. Потемки, не зважаючи присвітлених собі, він п'ять наступних годин повзав навкарачки по пухкій землі — перед очима тим часом поставали видива закопаних скарбів, про які він будь-коли чув, — і перетрушував трохи чи не кожну грудку осипу, лиш коли-не-коли зупиняючись, щоб перевірити по зорях, скільки ще лишається йому скороминучої, короткої весняної ночі, а тоді знову порпався в сухій бездушній порохняві, що розступилася на хвилину, поманивши його сліпучим зблиском скарбу над скарбами, а потім зімкнулася знов.

Та ось небо на сході зблідло, він припинив пошуки, звівся навколішки і вперше за цілу ніч випростав спину, даючи відпочити зсудомленим, наболілим м'язам. Він не знайшов більше жодного уламка глечика чи горщика, не те що грошей. Отож виходило, що решта скарбу лежить десь під осипом розкидана, тому викопувати монети він мусить кожну зокрема, кайлом і заступом. Оскільки ж це потребуватиме багато часу, а ще більше таємності, то вже нізачо не можна допустити, щоб шериф із поліцейськими винохували в цій околиці самогонні апарати. Таким чином Джордж дістав тимчасове помилування й навіть не здогадувався про своє щастя, як перед тим про навислу над ним небезпеку. Згадуючи, яка величезна маса землі впала йому на спину три години тому, на щастя, майже не зачепивши його, Лукас навіть подумав про те, чи не взяти Джорджа собі в спільники на правах дрібного пайовика; не тільки, щоб прискорити розкопки, ні — це мало бути щось наче й данина справедливості, віддяка, спокутна жертва Щастю і Фортуні, бо якби не Джордж, йому б ніколи не знайти цієї монети... Але він одразу ж прогнав від себе цю думку. Він, Лукас Б'ючемп, хто й досі живе на прадідівській землі і справді пам'ятає старих Бака й Бадді ще як людей із плоті й крові, хто був би старший навіть від Зака Едмондса, якби той іще жив, і трохи не зрівнявся віком із старим Айзеком, який певною мірою, наскільки про це можна говорити в таких випадках, зрадив своє ім'я й рід, легкодухо зрікшися землі, законної своєї власності, й живе тепер у місті на утриманні родича в третьому коліні, — і щоб він та віддав бодай цент із тих грошей, які майже століття тому закопали старі Бак та Бадді, тому, хто пхає свого носа, куди його не просять, не має предків і з'явився бозна-звідки, чиє ім'я ще чверть століття тому було зовсім не відоме в цих краях, блазневі, що нездатний навіть навчитися гнати віскі, а проте стає йому, Лукасові, на дорозі, ставлячи під загрозу все його діло й розбиваючи сім'ю, і ось уже цілий тиждень сіє в його серці то люту

тривогу, то ганебну роздратованість, яка досягла свого апогею сьогодні вночі, та й досі не розвіялась, бо треба ж іще заховати змійовик і казан. Ніколи. Хай Джордж подякує йому вже за те, що він не потрапить за ґрати, куди Раз Едмондс його неодмінно запроторив би, навіть якби цього не зробила поліція. Надворі дедалі розвиднювалось, і він міг уже бачити довколишні предмети. Самогонний апарат був присипаний землею. Лишилося тільки кинути на це місце обережок хмизу, щоб свіжа земля не впадала так в око. Він устав. Проте так і не зміг випростатися на повен зріст. Тримаючись рукою за поперек і все ще трохи горблячись, дерев'яною, натуженою ходою Лукас рушив до тополоного гайка, що ріс за якихсь п'ятдесят кроків од пагорба, як раптом у тому гайку чи за ним щось зашелестіло й кинулось навітки, лишаючи за собою тільки тріск сухого галуззя; заціпенівши, він стояв кілька секунд, аж поки втікач не звернув до узлісся,— стояв, роззявивши рота, зачудований, ще не ймучи віри, хоч уже все зрозумів, і тільки повертав голову, прислухаючись до тупоту невидимих ніг. Та ось він крутнувся на місці, стрибнув і неймовірно швидко помчав не на самий звук, а ніби навперейми йому, поміж дерев і кущів; продержись крізь хащі, він устиг іще побачити, як у блідому світлі ранкової зорі ця звірина, мов олень, мчить полем до далекого, все ще повитого нічною темрявою лісу.

Він здогадався, хто це такий, ще до того, як повернувся в чагарі, звідки його вигнав, а вже там, зупинившись, на власні очі побачив у багнищі сліди босих ніг своєї дочки, де вона сиділа навпочіпки,— впізнав їх не згірше, ніж сліди свого мула чи собаки, і все стояв над ними, придивляючись, але більш нічого не бачив. Он воно як! Що ж, навіть коли б у нього ще й був час (ще година — й на нивах уздовж улоговини з'являться негри з мулами), навіть коли б він мав надію знищити всі сліди розкопок під пагорбом, однак уже не варто було перевозити самогонний апарат до іншої схованки. Хай він, навпаки, лишається тут, скажімо, тільки трохи присипаний землею і так недбало прикиданий гілками, що просвічуватиметься крізь них, хай ті, хто приїде сюди копати, натраплять на нього відразу ж,— тоді вони не заціпатимуть пагорба, видобудуть із землі свою знахідку й заберуться геть. Нехай! Тут усе ясно, як божий день. Джорджу Вілкінсові таки доведеться зникнути. Доведеться вирушити в дорогу ще цієї доби.

Повечерявши, він відсунув од столу крісло й підвівся. Ще раз, не грізно, але все ж таки холодно глянув на похнюплену голову дочки, на її загадкове обличчя. Проте звернувся не до неї, однак і не до дружини. З таким самим успіхом він міг би звертатись як до котроїсь із них зокрема, так і до обох разом, чи просто до стіни.

— Я пішов.

— Куди тебе несе проти ночі? — спитала дружина.— Швендяв по долині аж до самого ранку! А коли повернувся, то встиг хіба що коней запрягти та виїхати в поле через добру годину після сходу сонця. Тобі треба виспатись, якщо ти хочеш зорати оту латку над струмком, бо як містер Раз...

Він уже не чув її, був надворі. Землю облягла ніч. Піщана дорога стелилася блідо, невиразно під безмісячним небом, яким воно буває

під час сівби. Трохи перекося, йдучи нею, він поминув той самий лан, що збирався засіяти бавовником, тільки-но озвуться дремлюги. Якби не Джордж Вілкінс, він давно упорав би його: і виорав би і вгноїв. Та дарма, незабаром це вже скінчиться. Ще десять хвилин — і він однаково що кине монету в проріз автомата — той, правда, не сипне йому одразу дзвінком, золотим дощем, та Лукас цього й не просить і не хоче; він заходить біля скарбу сам, аби лиш йому дали спокій, не викрили його таємниці. Така робота, навіть цілу ніч, хоч би й довелося самотужки розкопати півпагорба, — його не лякає. У шістдесят сім років він був міцніший за декого вдвічі молодшого, а десять літ тому ще здужав робити день і ніч. Тепер він працюватиме тільки потемки. Йому трохи жаль було кидати фермерство. Він кохався в ньому, тишився своїми нивами й залюбки обробляв їх, неабияк пишаючись тим, що має добрий реманент і вправно орудує ним, однаково зневажаючи як погане знаряддя, так і абияку роботу, а це засвідчувала хоч би й купівля найкращого, якого тільки вдалося знайти, казана, коли він почав гнати віскі; тепер він пригадував, скільки йому коштувала ця покрита міддю посудина ще з більшою досадою, ніж будь-коли досі, бо треба було свідомо нею пожертвувати. Він навіть визначив, як саме, якими словами після залагодження першої справи повідомить Едмондса про своє рішення облишити фермерство: в його літах, мовляв, уже пора на спочинок, отож нехай Едмондс його землю віддасть комусь іншому, хто й збере цьогорічний врожай. «Гаразд, — скаже Едмондс. — Тільки ти не сподівайся, що я триматиму твою сім'ю в своєму домі, даватиму вам дрова й воду, якщо ви не оброблятимете землі». І він відповів йому, коли до цього й справді дійде, а таке цілком можливе, бо син Зака Едмондса — він, Лукас, твердитиме це до самого скону — набагато гірший за свого батька, так само, як вони обоє, разом узяті, були набагато гірші за старого Каса Едмондса, — він відповів: «Гаразд. Я найму у вас будинок. Називайте ціну, й щосуботи увечері я платитиму вам, аж доки мені не набридне тут сидіти».

Але це влаштується само собою. Найперша й найголовніша — та справа. Сьогодні вранці, тільки-но повернувшись додому, він мав намір спочатку вдатися до самого шерифа, щоб забезпечити собі цілковитий успіх на випадок, якби Едмондс обмежився лише знищенням Джорджевого апарата й віскі та негайним вигнанням Джорджа з околиці. Бо тоді Джордж і далі тинявся б десь поблизу, хіба що не показувався б на очі Едмондсові; позбавлений будь-якої роботи на плантації, не кажучи вже про змогу гнати віскі, він знічев'я швендяв би скрізь цілими ночами й був би ще небезпечніший, ніж досі. Але потім він подумав: краще, коли заява надійде від Едмондса, білого, бо Лукас для шерифа був тільки негр, і вони обидва, шериф і Лукас, добре це знають, хоч тільки один з них розуміє, що шериф для Лукаса — звичайний собі селяк, який не має жодних підстав пишатися своїми предками, а тим паче надії пишатися своїми нащадками. Якщо ж Едмондс вирішить заладнати цю справу полюбовно, без допомоги поліції, то Лукас у Джефферсоні завжди знайде кому повідомити, що про самогогонний апарат на плантації Керазеса Едмондса знає, крім нього з Джорджем Вілкінсом, ще й сам Керазес Едмондс.

Він увійшов у широкі ворота; від них алея, звернувши вбік, вела на горб, де між дубами й кедрами палахкотіло електричне світло, яскравіше за світло газових ламп — воно осявало будинок, де колись люди, кращі від нинішнього його господаря, задо-

еольнялися лампами чи навіть свічками. У стайні для мулів стояв тепер трактор, теж річ недозволєнна для Зака Едмондса, а в спеціально спорудженій повіточці — автомобіль, куди старий Кас не сів би нізащо. Але це вже належало до давніх літ, давніх часів, ті люди були кращі від теперішніх; він сам, Лукас, зараховував себе до них, ставлячи себе поруч із старим Касом, не тільки своїм ровесником, а й однодумцем — зіставлення досить ризиковане: обидва вони, хоч і носили різні прізвища, належали до роду Маккаслінів, Кас по матері, а Лукас по батьку, а проте перший з них був законний власник землі з усіма правами на неї, а другий володів землею без юридичних прав. Так, ті люди були кращі: от хоча б старий Кас — хоч він і Маккаслін по матері, але мав у своїх жилах доволі крові старого Керазеса Маккасліна, щоб відібрати землю в законного її спадкоємця тільки тому, що хотів нею володіти й знав, що зуміє краще дати їй раду,— достатньо дужий, достатньо жорстокий, достатньо споріднений внутрішньо із старим Керазесом Маккасліном; навіть Зак, не схожий на свого батька, але, як на Лукаса — Маккасліна по чоловічій лінії, — настільки рівня йому, що одного ранку, сорок три роки тому, Лукас навіть мав намір убити його й схаменувся лише тоді, коли, впорядкувавши свої справи, як і годиться перед смертю, став з голою бритвою в руці над сонним білим.

Він дістався до будинку. Колись давно два рублених його крила, збудованих Керазесом Маккасліном і цілком достатніх для старих Бака й Бадді, сполучалися відкритим з обох боків переходом, та згодом старий Кас Едмондс зробив його закритим і як пам'ятник, а водночас і епітафію своїй гордині надбудував другий поверх, обшивши його білими дошками та прилаштувавши на фасаді портик. Він, Лукас, не мав звичаю заходити туди із задвірка, кухонними дверима. Відколи народився Керазес Едмондс, він зайшов ними лише раз і вдруге не зайшов би до скону. Не піднявся він і на парадні сходи. Натомість став у п'ятмі біля веранди й заходився барабанити кісточками пальців об її поручні, аж поки білий вийшов у коридор і визирнув з парадних дверей.

— Ну, хто там? — запитав Едмондс.

— Це я, — відповів Лукас.

— Добре, заходь, — запросив його Едмондс. — Чого ти там стоїш?

— Вийдіть краще ви сюди, — сказав Лукас. — Бо звідки нам знати, може, Джордж причаївся десь поруч і підслуховує?

— Джордж? — здивувався Едмондс. — Джордж Вілкінс?

Він вийшов на веранду — молодий ще чоловік, неодружений, хоча в березні йому минуло сорок три роки. Лукасові зайве було пригадувати день його народження. Він не забував його ніколи — тоді була ніч ранньої весни, вона настала після десяти днів такої зливи, якої не пам'ятали й старі люди, і дружині білого прийшов час родити, а притока річки, як на те, почала розливатись, і незабаром уся долина виповнилася водою, захлинаючись нею, душачись вітроломом і потопленою худобою, і вже навіть на коні неможливо було дістатись на той бік до телефону, щоб викликати й привезти лікаря. Отож білий опівночі сам розбудив Моллі, — вона тоді ще годувала груддю свого первістка, — і вони з Лукасом під зливою побігли в темряві за ним до будинку, й Лукас чекав на кухні, підтримуючи в грубі вогонь, тим часом як Моллі приймала біле дитя тільки вдвох з Едмондсом, а потім вони побачили, що конче треба привезти лікаря. Тому-то ще перед світанком він по воді

перебрався на той бік,— як саме, не збагне й досі,— а смерком повернувся з лікарем, наче з того світу (часом він думав, що вже по ньому, що йому вже кінець, що вони обидва, мул і він теж, незабаром приєднаються до утоплеників з білими очима й одвислими щелепами, і шуліки через місяць, як спаде вода, кружляючи, звідусіль злетяться до них, розбухлих і вже невпізнаних), куди він одважився ступити не заради себе, а заради старого Керазеса Маккасліна, їхнього із Заком Едмондсом спільного предка, щоб опісля застати дружину білого вже неживу, а свою власну — вже майже господиню в домі білого. Здавалося, наче переправляючись того дощового дня туди й назад через цю подобу Лети, він виринув з її безодні, бо одержав дозвіл на порятунок, купив собі життя коштом перенесення в новий світ, зовні такий, як і раніше, а насправді невпізнанно й безповоротно змінений.

Здавалося, біла жінка взагалі не жила на світі, так непомітно пішла вона з дому, тільки й пам'яті по ній, що через два дні вони закопали труну в саду (до кладовища долиною не можна було дістатися) — справа буденна, не освячена хрестом священника, чиста омана; тепер її там заступала його дружина, чорна жінка, а він жив самотою в домі, що поставив для них старий Кас після їхнього одруження, й не давав згаснути домашньому вогнищу, власноручно розпаленому в день їхнього шлюбу, весь час підтримував його, хоч нині й не часто на ньому варилося; так минуло майже півроку, а тоді він зайшов якось увечері до Едмондса й сказав:

— Я прийшов по жінку. Вона потрібна мені в домі.

А далі... такого він зовсім і не думав казати, коли йшов сюди. Але слова самі зірвалися з уст, бо минуло вже майже півроку, а він усе ще самотою пильнував домашнє вогнище, що мало палати в грубі, доки йому чи Моллі вистачить сили підкладати дрова, щоночі сидів перед ним сам один, сидів цілу весну й літо, а оце сьогодні, ослабівши, осліпнувши з люті, схопив у нестямі кедрового шаплика, повного води, й уже здійняв його над головою, та чудом стримався і поставив шаплика знов на ослінчик, ще тіпаючись у пропасниці, навіть не пам'ятаючи, як його звідти взяв... далі він сказав:

— Ви, певно, думали, що я залишу її тут, га?

Білий сидів у кріслі. За віком він годився Лукасові в брати, вони були майже однолітки. Недбало відкинувшись на спинку, він пильно поглянув на Лукаса.

— Ти ба! — сказав неквапливо. — То ось ти що надумав. За кого ж ти мене маєш? І чи не занадто ти високої думки про себе?

— Я нігер, — промовив Лукас. — Але я ще й чоловік. І не просто собі чоловік. Те саме причандалля, що зробило твою бабуню, зробило й мого батька.

— Чи ти ба! — повторив Едмондс. — Я ніколи не думав, що божитимусь нігеру. Але, їй-богу...

Лукас уже рушив був до дверей. Та зненацька обернувся. Едмондс уже стояв. Погляди їхні схрестилися, дарма що якусь мить Лукас не бачив його.

— Божіться комусь іншому! — процідив він крізь зуби. — Щоб сьогодні ввечері вона була вдома. Зрозуміли?

Уже повернувшись у поле, до плуга, покинутого посеред гонів, Лукас раптом упіймав себе на думці, що його знову пориває кудись іти: до крамниці, до великого будинку, абикуди, де можна застати білого, навіть до його спальні, якщо доведеться, тільки б зустрітися з ним віч-

на-віч. Мул стояв прив'язаний до дерева. Він знову запряг його в плуг і заходився орати. Щоразу, як він повертав у кінці гонів, на видноколі виринав його дім. Однак він і не глянув у той бік, хоч і здогадався, що вона вже знов удома, навіть коли з димаря почав витися дим — уперше о цій порі майже за півроку; він не глянув туди й ополудні, коли дружина попід огорожею прийшла з відерцем та накритою сковородою й зупинилась, дивлячись на нього якусь мить, а потім поставила відерце й сковороду долі й пішла геть. Згодом повільно й мелодійно забемкав плантаційний дзвін — вибив полудень. Лукас випряг мула, напоїв його й нагодував і лише тоді, точнісінько, як і раніше, попрямував до плоту, де стояв полуденок — теплі ще млинці на сковороді та пів цинкового відерця молока; відерце було з-під смальцю й вилискувало від тривалого ужитку, як старе срібло.

Виоравши ниву, він одвів Едмондсового мула до стайні, нагодував його й повісив упряж на кілочок. Нарешті, вертаючись путівцем зеленого літного надвечір'я, коли в повітрі плавали мерехтливі світлячки й раз у раз хором озивалися дрімлюги, а жаби плюхали та кумкали вздовж ручая, він уперше поглянув на свій будинок, на тонку цівку вечірнього диму, застиглу над димарем, — і груди його задихали дедалі бурхливіше, напинаючи вицвілу сорочку. З такою наругою він змиритися хіба що на старість. А втім, ні, ніколи — хай би він дожив і до ста років, забув її обличчя і ймення, як і ймення білого та своє власне. «Мені доведеться його вбити, — вирішив він, — або ж забрати її й податися геть».

На мить у нього майнула думка піти до білого й повідомити, що вони з дружиною йдуть геть зараз, цієї ж ночі, негайно. «Але я можу взяти гріх на душу, як побачу його зараз, — подумав він. — Я вже вирішив податися геть, а як побачу його, стрінуся з ним цієї ночі, то можу роздумати. Добрий з мене чоловік! Він півроку тримає її в своєму домі, й мені байдуже, а коли він відсилає її назад, я вбиваю його. А це ж однаково, що заявити прилюдно, на повен голос: він відіслав її назад не тому, що послухався мене, — просто вона йому вже набридла».

Лукас відчинив хвіртку в огорнутому сірим присмерком паркані. Цей паркан він поставив своїми руками ще тоді, як подружжя дістало будинок від старого Каса, і сам-таки вимостив наношеним із поля камінням доріжку через голе подвір'я, яке дружина, бувало, щоранку підмітала віником з лози, згортаючи чистий пил у хитромудрі візерунчасті лінії, що вилися між квітниками в обрамленні з битої цегли, скалок, порцелянового череп'я і кольорового скла. Цієї весни вона колине-коли навідувалась, щоб доглянути квітники, отож вони цвіли, як звичайно, — невибагливі яскраві квіти, що їх так любило її і його плем'я: щиріця і соняшник, канни і мальви, — але з минулого року доріжки поміж ними були неметені. «Так, — подумав він, — доведеться його вбити або покинути ці краї».

Лукас увійшов до сіней, а звідти до хати, де два роки тому розпалив вогонь, що мав пережити їх обох. Потім він не завжди пам'ятав, що саме сказав, коли увійшов, проте ніколи не забував, з якою люттю, подивом і недовірою водночас подумав: «Їй, видно, досі було й невдогад, що я здатний щось запідозрити». Дружина сиділа перед піччю, де варилася вечеря, й тримала на колінах дитину, долонею затуляючи їй личко від світла й жару, — дрібна вже й тоді, за багато років до того, як її тіло, навіть здавалося й кості, почали всихати й мізерніти. Він

став над нею, дивлячись на дитя, не своє, а біле, на те, як воно тицяється носиком у темну, набубнявілу грудь не Едмондсової, а його власної і вже втраченої дружини; його охопила лютість, що син білого заступає його рідного, і він з голосним криком простер до маляти руки-пазурі, та вона рвучко схопила його за зап'ястя.

— А де наш? — закричав він. — Де мій?

— Спить онде в ліжку! — показала вона. — Можеш піти поглянути! Та він і далі стояв над нею нерухомо, а вона не випускала його зап'ястя з лещат своїх пальців.

— Не могла ж я покинути його дитяти! Сам знаєш. Мусила взяти із собою!

— Не бреши! — визвірився він. — Не кажи мені, буцім Зак Едмондс знає, де воно.

— Знає! Я сказала йому!

Він випручнув своє зап'ястя, відкинувши дружинину руку; тихо клацнули зуби, коли відштовхнута долоня вдарила її у підборіддя, і він побачив, як вона підносить руку собі до вуст, а тоді опускає знов.

— Так тобі й треба, — мовив він. — За те, що зрадила свою кров!

— Дурень, — закричала вона. — О боже ж мій, боже, — забідкалася раптом. — Гаразд. Я віднесу його. Вже й сама мала такий намір. Тітка Тісбі може загорнути йому в ганчірочку цукру...

— Ні, ти не понесеш, — сказав він. — І я теж ні. Гадаєш, Зак Едмондс сидітиме спокійно, повернувшись додому і побачивши, що дитина пропала? Ні! — вигукнув він. — Я ходив до його оселі по свою жінку. Хай він прийде до мене по свого сина!

Він чекав на веранді. Йому було видно, як по той бік долини мерехтить світло в будинку Едмондса. «Ще не повернувся, — подумав він, дихаючи поволі, розмірено. — Поспішати нікуди. Хай-но він почне. А я вже докінчу. І тоді — по всьому. Все буде гаразд». Потім світло погасло. Він почав спокійно проказувати вголос: «Зараз. Зараз. Не може ж він так хутко сюди дійти». Він примовляв так іще довго, хоч і розумів, що той устиг би прийти сюди двадцять разів. А тоді йому здалося, наче він знав із самого початку, що Едмондс не прийде, навіть більше, був у цьому твердо переконаний, ніби оце сидів у будинку білого й бачив, що той і собі жде, втупивши очі в його, Лукасову, хату. Нарешті він зрозумів, що білий нікого не жде, й відчув себе так, наче стояв уже в його спальні, дослухаючись до тихого посапування сонного і тримаючи в руці розкриту бритву над безборонним, байдужим до небезпеки горлом.

Він знову ввійшов до хати — у кімнату в ліжку спала його дружина з двома немовлятами. Вечерю, що варилася в печі ще тоді, як він зайшов сюди смерком, досі не було знято з вогню, рештки її давно википили й звугліли. Він одставив каструльку та горщик із кавою набік, потім цурпалком прогорнув попіл у кутку, оголюючи черніть, і посланиним пальцем торкнувся однієї з цеглин. Вона була гаряча, щоправда, не пекла, не палила, проте мала в собі якийсь затамований, захований у надрах жар, згусток отих двох років, коли над нею безнастанно гуготів вогонь, згусток не вогню, а самого часу, й здавалося, вона не охолоне, хоч би вогонь і погас, хоч би її й поливали водою, бо охолодити її може тільки час. Він підважив цеглину лезом ножа, вишкріб з-під неї теплу глину й витяг невеличку металеву скриньку, що майже сто років тому була особистою власністю його білого прадіда, Керазеса Маккаслі-

на, потім вийняв із неї вузлик, туго напханий монетами,— він почав їх заощаджувати, не маючи ще й десяти років, причому на деяких із них стояла дата трохи не з часів Керазеса Маккасліна. Дружина, лягаючи в ліжку, скинула тільки черевики. (Він упізнав їх теж. Вони належали білій жінці, чиє життя і смерть — то тільки омана.) Він поклав зав'язані в вузлик гроші в один із них, підійшов до горіхового комода, весільного подарунка Айзека Маккасліна, і вийняв із шухляди бритву.

Чекав, поки почне світати, а чому, сказати цього не міг. Присів навпочіпки під деревом напівдорозі між в'їзними воротами та будинком білого і сидів так, непорушний, як сама безвітряна темнота, тим часом як угорі оберталися сузір'я і хори дремлюг озивалися все частіш і частіш, аж нарешті проспівали перші півні, зайнялась і померкла примарна зірниця, защебетало птаство, й ночі не стало. З першими променями дня він піднявся парадними сходами до будинку білого й переступив поріг незамкнених дверей, потім через тиху залу підійшов до спальні, куди, здавалось йому, він уже заходив хвилину тому, й став з наготовленою бритвою над отим безборонним, відкритим горлом, знов наміряючися повторити те, що, здавалось, він уже раз здійснив. А тоді побачив на подушці обличчя, спокійні очі, звернені до нього, й відразу зрозумів, чому вирішив чекати до ранку.

— Бо ти теж Маккасліні,— обізвався він серед тиші.— Хоч і бабського коліна. Певно, в цьому й уся річ. Певно, звідси й впливає твій вчинок: спадкові риси старого Керазеса передалися тобі й твоєму татусеві через бабу... а вона створіння таке ж легковажне, як чоловік поважний, отож і не гідна того, щоб її прирівнювати до чоловіка. Отже, я, мабуть, уже пробачив тобі, хоч це, по-моєму, й неможливо: дарують лише своїм кривдникам, а не тому, кому ти вирішив заподіяти зло; навіть біблія не наполягає на цьому, бо сам Ісус Христос урешті зрозумів, що така вимога понад наші сили.

— Поклади бритву, а тоді поговоримо,— сказав Едмондс.

— Ти, звичайно, знав, що я не боягуз, бо я теж Маккасліні, до того ж чоловічого коліна. Отже, ти міг би собі подумати: «Оскільки він теж Маккасліні, то це, мабуть, його й стримає». Або, наприклад, так: «Оскільки він до всього іншого ще й нігер, у нього забракне духу». Та ти розраховував на інше, міркував: «Він — нігер, отже, сприйматиме все як належне». Я також не покладав ніяких надій на бритву. Навпаки, дав тобі нагоду. Я, можливо, не знав, що саме зробив би, якби ти ввійшов до моєї господи, але я знав, що повинен щось зробити; що Керазесові Едмондсу бажалося б, аби я щось зробив. Ти, однак, не прийшов. Не дав мені нагоди вволити волю старого Керазеса. Ти пробував мене побороти. Але ти не побореш мене повік, навіть якби мені довелося завтра о цій порі висіти на гілляці й палати в газовому полум'ї,¹ не побореш повік.

— Поклади бритву, Лукасе,— наказав Едмондс.

— Яку бритву? — спитав він і, піднявши руку, поглянув на бритву такими очима, ніби забув, що тримає її, ніби побачив її вперше, а тоді тим самим плавним рухом пошпурих у відчинене вікно: бритва криваво зблиснула оголеним лезом у першому мідяному промені сонця. — Обійдуся й без бритви. Упораюся з тобою голіруч. Витягай-но з-під подушки свого пістолета.

¹ Ідеться про суд Лінча: вогнище, на якому спалювано жертву, поливали гасом

Супротивник усе ще не ворухився, навіть не вистромив руки з-під простирадла.

— Його немає під подушкою. Він у шухляді, де й завжди, і ти це знаєш. Піди поглянь. Я не втечу. Не можу...

— Знаю, що не втечеш,— промовив Лукас.— І ти це знаєш. Бо добре розумієш: мені тільки цього й треба, я тільки цього й чекаю, щоб ти зробив спробу втекти — повернувся до мене спиною й накивав п'ятами. Ясно, що ти не втечеш. Бо тобі треба подолати тільки мене. А мені, крім тебе, доведеться подолати ще й старого Керазеса. Витягай пістолет.

— Ні,— сказав Едмондс.— Іди додому. Забирайся звідси. Сьогодні ввечері я прийду до тебе...

— Після всього? — приголомшено спитав Лукас.— Щоб я та жив з тобою в одній околиці, дихав одним повітрям? Та хай би ти мені казав що завгодно, виставляв найпереконливіші докази — хіба це має якесь значення після цього всього? Виймай-но пістолет.

Едмондс витяг руки з-під простирадла й поклав їх зверху.

— Гаразд,— погодився він.— Стань під стіною і стій там, поки я візьму його.

— Ха! — вигукнув Лукас.— Ха!

Супротивник знову сховав руки під простирадло.

— Тоді піди забери свою бритву,— сказав він.

Лукасові аж дух сперло від цих слів, і він конвульсивно хапав ротом повітря. Білому було видно його груди, напнуту на них блаженську вицвілу сорочку.

— Забрати? Коли ти спокійно дозволив мені викинути її? Коли ти знаєш, що, вийшовши зараз із цієї кімнати, я більше сюди не повернуся? — Він підійшов до стіни й сперся на неї спиною, все ще не відводячи очей від ліжка.— Бо я вже тебе здолав,— докинув.— Це я кажу старому Керазесу. Виймай свого пістолета, білий.

Лукас стояв і так швидко хапав ротом повітря, що, здавалось, легені його більше не витримують і лопнуть. Дивився, як той устає з ліжка, бере його за ніжку й одсовує від стіни настільки, щоб до нього можна було підійти з обох боків; спостерігав, як він іде через усю кімнату до комода й витягає з шухляди пістолет. Прихилившись до стіни, Лукас стояв непорушно й дивився, як білий підходить до дверей і замикає їх на ключ, потім вертається до ліжка, кидає на нього пістолет і лише тоді зводить на нього очі. Лукас затремтів.

— Ні! — скрикнув він.

— Ти з одного боку, я з другого,— промовив білий.— Ставай навколішки та поміряємося, чия рука сильніша. Обійдемося й без судді.

— Ні,— витиснув із себе Лукас.— Кажу встаннє. Бери пістолет. Я йду на тебе.

— Що ж, іди. Гадаєш, з мене гірший Маккаслін тільки через те, що я бабського коліна, як ти кажеш? А може, ти взагалі не Маккаслін, ні чоловічого, ані навіть бабського коліна? Може, ти просто чорнопикий баламут?

За мить Лукас уже був коло ліжка. Навіть не пам'ятав, як там опинився. Ставши навколішки, зімкнув свою кисть із його, дивлячись поверх ліжка й пістолета у вічі тому, кого знав ще змалечку, з ким ріс як брат із братом. Вони рибалили разом і полювали, в одній річці вчилися плавати, їли за одним столом на кухні білого хлопця і в хаті матері негра, спали під одним укриттям при лісовому багатті.

— Кажу тобі востаннє...— повторив Лукас. Потім закричав (не на білого — білий про це знав), білки його очей налилися кров'ю, наче в зацькованого звіра — ведмедя чи лиса:

— Прошу тебе! Не змушуй мене, щоб я вчинив над собою насильство!

«Я зробив помилку,— подумав білий.— Перебрав міру»

Але було вже пізно. Навіть вивільнити кисть руки не було ніякої надії — Лукас стиснув її, мов лещатами. Ліву руку Едмондс простяг до пістолета, однак Лукас і її впіймав за зап'ясток. Обидва завмерли, тільки їхні передпліччя, їхні зімкнені кисті рухалися; нарешті кисть білого торкнулася тильним боком пістолета. Завмерши в цих лабетах, білий незворушно вдивлявся в змучене, люте обличчя навпроти.

— Даю тобі шанс,— мовив Лукас.— Коли ти спав при незамкнених дверях, я теж мав його, дістав од тебе. Проте я викинув бритву — і поквитався з тобою. Тоді ти дав мені, як милостиню, ще одну нагоду. Так чи не так?

— Так,— відповів білий.

— Ха! — кречкнув Лукас.

Він одкинув ліву руку білого, водночас висмикуючи кисть правої з лещат його пальців й відпихаючи супротивника від ліжка; одним рухом він схопив пістолет, скочив на ноги й сахнувся назад, коли білий по той бік ліжка теж почав підводитися.

Лукас звів курок і, миттю оглянувши барабан, став крутити його, поки порожнє вічко перемістилося вниз, так що патрон мав потрапити під курок, незалежно від того, в якому б напрямку повертався барабан.

— Мені їх знадобиться два,— пояснив він, поставив пістолет на запобіжник і повернув обличчя до білого. Той знову побачив його очі, так наліті кров'ю, що не видно було ні рогівки, ні райдужної оболонки.

«Зараз станеться»,— подумав білий, раптом ясно усвідомивши своє становище, проте нітрохи цьому не дивуючись, набираючись духу. Лукас цього, здається, не помітив. «Він, певно, й не бачить мене»,— подумав білий. Але запізно. Лукас уже знову на нього дивився.

— Ти гадав, що я цього не зроблю, га? — запитав Лукас.— Ти знав, що я можу взяти над тобою гору, тож вирішив здолати мене авторитетом старого Керазеса так само, як Кас Едмондс Айзека: вдався до такої хитрості, щоб змусити Айзека відмовитись од власної землі, бо Кас Едмондс був Маккасліні бабського коліна, по тій лінії, що йде від сестри Бадді, а старий Керазес для родички-жінки, нездатної за себе постояти, неодмінно зажадав би од Айзека землю. І ти думав, я теж поступлюся тобі, га? Думав, поступлюся швидше за Айзека, бо тут ідеться, зрештою, не про землю. Вже хоча б тому, що мені не дісталось жодної великої, гарної Маккаслінової ферми. В мене тільки й спадщини, від якої я міг би відмовитися, що Маккаслінова кров, згідно з законом, навіть не моя, чи, в усякому разі, не вельми вартісна, бо старий Керазес ніколи, здавалось, надто не клопотався тією краплиною, що влив її однієї ночі Томі, зачинаючи мого батька. І якщо це Маккаслінова кров озвалася в мені сьогодні,— я теж її не хочу. Тож пролиття цієї крові мучитиме мене анітрохи не більше, ніж старого Керазеса мучило те, що він влив її в мою чорну кров, а насолоду дістану навіть більшу, ніж старий Керазес у ту мить. Або ні! — скрикнув він.

«Він знову не бачить мене,— подумав білий.— Зараз станеться».

— Ні. Я пушу собі в лоба не другу кулю, а першу, і вб'ю цим вас

обох, тебе й старого Керазеса, залишивши тобі щось таке, над чим би ти вряди-годи міг поміркувати, трохи звільнившись од справ, посушити собі голову; що я, мовляв, скажу старому Керазесові, коли відійду туди, куди той уже відійшов... завтра й позавтра, аж поки...

Білий підхопився, кинувся через ліжко, хапаючи руку з пістолетом. Лукас і собі скочив; вони зчепилися; Лукас обхопив, трохи не обняв свого супротивника лівицею і, вперши пістолет йому в бік, натиснув курок, відштовхуючи білого від себе — і все це одним неперервним рухом; почувся легкий, сухий, неймовірно лункий звук осічки.

Рік цей мав бути гарний: хоч весна запізнилася через дощі та поводі, але літо, мабуть, триватиме довго. Давно вже не випадало такого врожаю, дарма що в серпні частину своєї кукурудзяної ділянки Лукас не спромігся ще раз розпушити. Він вирішив зробити це тепер і пустив мула поміж рядами міцних, заввишки по пояс, стебел, з рясним, темним, лискучим листом, зупиняючись у кінці кожного ряду, щоб розвернути плужок і скегувати норовистого мула в нове міжряддя. Нарешті, в ясному повітрі над димарем його будинку здійснювся легкий димок обіду, а потім дружина, як і раніше, принесла в накритій сковороді та відерці обід. Він не дивився на неї. Працював, поки плантаційний дзвін вибив полудень, а тоді напоїв та нагодував мула й, підкріпившись молоком з іще теплим млинцем, ліг відпочити в холодку, аж поки дзвін озвався вдруге. Зачувши його, він, усе ще не встаючи, вийняв з кишені патрон і знову задивився на нього в задумі. Це був конічний бойовий патрон, нітрохи не заржавілий, з глибокою віспиною від бійки на невибухломому капсулі — тьмяний мідний циліндрик, коротший від сірника, не набагато грубший і важчий за олівець, а проте не такий і малий, якщо в ньому вміщаються двоє людських життів... Тобто вміщалися.

— «Бо другим я б не скористався,— подумав він,— я прийняв би заслужену кару. Чекав би на шибеницю, а то й на суд Лінча. Я прийняв би заслужену кару. Так що, мабуть, у моїх жилах таки не даремно тече кров старого Керазеса. Старий Керазес... Він був мені потрібен — і він прийшов і заступився за мене».

Він знову погнав мула між рядами кукурудзи. Незабаром дружина прийшла знову й забрала сковороду та відерце, не дожидаячись, поки він принесе їх увечері сам. Але вона сьогодні ще не вільна. Лукас і не зчувся, як промайнула пообідня пора і в небо здійснювся дим вечері — вечері, яку вона залишить для нього в печі, йдучи з дітьми до великого будинку. Коли він смерком повернувся додому, вона саме йшла туди. Тільки вже не була взута в черевики білої жінки. Мала на собі ту саму просту сукню з вицвілого ситцю, що й уранці.

— Вечеря готова,— сказала йому.— Я не встигла тільки подоїти корову. Доведеться тобі це зробити самому.

— Діждеться вона мого доїння, як я молока,— відрубав він.— Ти здужаєш нести зразу двох?

— Мабуть, здужаю, я вже давно морочуся біля них сама, і ніхто з чоловіків мені не допомагає.— Вона дивилася кудись убік.— Покладу їх спати й повернуся.

— По-моєму, було б краще, якби ти залишалася біля них весь час,— буркнув він.— Коли вже взялася доглядати.

Вона пішла, нічого не відповівши й не озираючись, незворушна, спокійна, лагідна. Лукас теж більше не дивився їй услід. Груді його дихали рівно, тихо.

«Ох, ці жінки,— подумав він.— Я ніколи так нічого й не довідаюся. Та й не маю особливої охоти. Краще довіку лишатися в невіданні, ніж довідатися колись, що мене пошито в дурні».

Лукас обернувся й глянув у куток кімнати, де палахкотів вогонь і на нього чекала вечеря.

— Далєбі,— промовив він уголос,— чи може чорний просити білого, щоб він був такий ласкавий і не спав з його чорною дружиною? І навіть якби міг, то чи може білий пообіцяти йому, що не спатиме з нею?

III
— Джордж Вілкінс? — запитав Едмондс. Він підійшов до краю веранди, ще моложавий, але вже схильний до тієї майже жовчної дратливості, яка була властива старому Касові Едмондсу і якої ніколи не мав Зак. За віком він годився Лукасові в сина, однак був миршавіший проти нього не тільки з цієї причини; бо й справді, хіба ж це Лукасові доводилося платити податки, страхові внески та проценти, хіба ж це Лукасові землі треба було перекопувати ровами, осушувати, обгороджувати й угноювати, і хіба ж це Лукас спекулював чим завгодно, тільки не власною працею в поті чола, працею чесною, богоугодною, задля шматка хліба насущного?

— Що там держить цей Джордж Вілкінс, хай йому грець?

Не змінюючи тону, без помітних зусиль, мовби несамохить, Лукас із негра обернувся в нігера — від нього, загадково-непроникного, незалежного, здавалося, ширилася, наче запах, атмосфера споконвічної тупої байдужості.

— Держить казан у долині, що за Старим Західним полем. А якби вам захотілося знайти й віскі, зазирніть у нього на кухні під підлогу.

— Самогонний апарат? — здивувався Едмондс.— На моїй землі? — І грізно заревів:— Хіба я не попереджав усіх тутешніх чоловіків, жінок та дітей, що зроблю, коли знайду на своїй землі бодай краплину самогону?

— Мені про це можете не нагадувати,— сказав Лукас.— Я живу тут від самого народження, жив тут іще до вашого тата. Й ані ви, ані він, ані старий Кас ніколи не чули, щоб я мав у хаті бодай краплю спиртного, хіба що на різдво Моллі одержувала від вашого тата пляшку фабричного віскі.

— Знаю,— притакнув Едмондс.— І хотів би думати, що Джордж Вілкінс...— він раптом змовк. А за хвилину повів далі:— Чи мені так здається, чи я справді чув, ніби Джордж хоче побратися з твоєю дочкою?

Повагавшись якусь мить, Лукас відповів:

— Атож.

— Ха! — вигукнув Едмондс.— Отже, ти гадав, що як сам викажеш Джорджа, поки того не застукали на гарячому, то я звелю тільки потрошити його казана й вилити віскі, а тоді про все забуду?

— Я не знав, як воно обернеться,— буркнув Лукас.

— Ну, то тепер ти знатимеш,— сказав Едмондс.— І Джордж теж дізнається, хай-но шериф...— він знову пішов до будинку.

Лукас дослухався до його твердої, гнівної ходи, а потім — до протяжного, несамовитого скреготу телефонної коробочки. Нарешті

він перестав напружувати слух — стояв непорушно в сутінках і, кліпаючи очима, міркував: «Клопоти, клопоти. Чи думав я коли про таке, чи гадав?...»

Едмондс повернувся.

— Усе гаразд,— сказав він.— Тепер можеш іти додому. Гайда спати. Я знаю: до тебе говорити все одно, що до глухого, але я хотів би завтра надвечір бачити твою південну латку біля улоговини засіяною. Сьогодні ти порався так жваво, мовби тиждень не спав. Що ти робиш уночі — не знаю, в кожному разі, я хочу тобі відверто сказати, що ти вже застарий, аби гасати, мов той кіт, по околиці за дівчатами.

Лукас поплентався додому. Тепер, коли вже по всьому, коли справу залагоджено, він відчув, що й справді дуже стомлений. Здавалося, хвилі тривоги, образи, гніву й страху, напливаючи по черзі протягом десяти днів і вилившись, зрештою, в гарячкову активність минулої ночі, а також минулих півтори доби, коли він навіть не скидав своєї одєжини, одурманювали його й забивали навіть утому. Але тепер уже все гаразд. Щоправда, за приємну хвилину, пережиту останньої ночі, він поплатився відчутною кволістю, та якщо вона навіть не зникне протягом наступних десяти днів чи й двох тижнів, йому однаково не випадає нарікати. Потім він пригадав, що не сказав Едмондсові про своє рішення покинути фермерство, не сказав, що землю, яку він досі обробляв, треба віддати в оренду комусь іншому, хто б зібрав з неї для Едмондса врожай. Але це, можливо, й на краще; можливо, однієї-єдиної ночі йому вистачить, щоб знайти решту грошей з такого великого глека, й він зможе ходити коло землі й збіжжя просто за давньою звичкою, знічев'я. «Бо нужда мені більше не загрожуватиме,— подумав він з надією.— А втім, я ще, мабуть, не впіймав свого щастя, щастя запізнілого, бо багатство приходить до мене аж у шістдесят сім років. Можливо, на старості літ воно вже й не буде мені потрібне».

У хаті панувала темрява, лише в спальні ледь жевріло в печі. У кімнаті через сіни, де спала дочка, теж було темно. Й напевне по-рожньо. Як він і сподівався. «Що ж, Джордж Вілкінс має право ще на одну ніч у жіночому товаристві,— подумалось йому.— Завтра він попаде туди, де, чував я, вже не матиме змоги ним утішатися».

Коли він лягав спати, дружина запитала спросоння:

— Де ти був? Учора прошвендяв цілу ніч. Сьогодні теж, а земля жде зерна. Стривай, ось містер Раз...— і вмовкла, так і не прочулавшись.

За якусь годину він прокинувся. Було вже по півночі. Він лежав під ватяною ковдрою на матраці з кукурудзяного лушпиння. Можливо, облава вже почалася. Лукас знав, як вони це роблять — білий шериф із митниками та своїми заступниками: витягши пістолети, вони скрадаються й повзуть поміж кущів, нюшать і хекають, як ті хорти, біля кожного пенька та вибоїни, аж поки не познаходять усі сулії й барильця і не поодносять їх до автомобіля; може, вони навіть зроблять ковток-другий, зігріваючи кров такої холодної ночі, а тоді вже повернуться до самогонного апарата й чекатимуть навпочіпки, доки, нічого не підозрюючи, з'явиться Джордж. Він не тріумфував, ані втішався помстою. Навіть відчув до Джорджа щось схоже на симпатію. «Він ще молодий,— міркував,— і не сидітиме за ґратами довіку». Як на Лукаса, то він дав би йому два тижні, не більше. «Рік чи два одсидіти в такому віці зовсім не страшно. А випустять його, то, може, знатиме вже, чий дочці дурити голову».

Потім він заснув, а коли прокинувся знову, то побачив схилenu над собою дружинну, яка термосила його й репетувала на все горло.

Ще тільки-но починало світати. В сорочці й спідніх він вибіг слідом за нею на задній ганок. Під ним лежав старезний, весь потовчений са-могонний апарат Джорджа Вілкінса; а на самому ганку вишикувалася ціла батарея сулій, глеків, барилець і всякого іншого начиння разом із заржавілою п'ятигалоновою каністрою з-під бензину, збільшеною в його переляканих, ще сонних очах до таких розмірів, що, здавалось, рідиною з неї можна було б виповнити десятифутове корито для коней. У суліях він побачив навіть блідий, безбарвний напій, у якому ще плавали крихти кукурудзяного лущиння, що їх Джорджів помічник досі не повиймав.

— Де була сьогодні вночі Нат? — вигукнув він. І, схопивши дружинну за плечі, заходився трясти.— Де була Нат, га?

— Вона вийшла відразу ж за тобою! — виправдувалася дружинна.— Подалася слідом, як і минулої ночі! А ти що, не знав?

— Тепер уже знаю,— зітхнув Лукас.— Візьми-но сокиру! — звелів.— І потрощи оце все! Вже нема коли його прибирати!

Але вони вже не встигли цього зробити: з-за причілка в супроводі свого заступника вийшов шериф округи — здоровило, гладун. Він, мабуть, і досі був злий, що всю ніч пробув на ногах.

— Хай йому чорт, Лукасе,— мовив він.— А я думав, у тебе більше клепок у голові.

— Це не моє,— відповів Лукас.— Самі знаєте, що це не моє. Бо тоді б навіщо я виставляв усе це надворі? Джордж Вілкінс...

— Джордж Вілкінс хай тебе не обходить,— урвав його шериф.— Він теж у моїх руках. Уже сидить в автомобілі з твоїм дівчиськом. Іди надінь штани. Поїдемо до міста.

Через дві години Лукас був уже в комісаріаті при федеральному суді Джефферсона. З непроникним, як і раніше, обличчям, сонно кліпаючи очима, він дослухався до важкого дихання Джорджа Вілкінса, що сидів поруч, і до голосів білих.

— Хай йому біс, Керазесе,— сказав комісар.— Звідки взялися ці африканські Монтеккі й Капулетті? Часом не з пекла?

— А ти поспитай у них! — сердито відповів Едмондс.— Поспитай у них самих! Вілкінс і Лукасова дочка хочуть побратися. А Лукас чомусь і слухати про це не бажає. О, здається, я вже розумію, чому. Приходить він учора ввечері до мене й каже, що Джордж жене самогон на моїй землі, каже так через те,— і Едмондс знов заревів, навіть не передихнувши,— що дуже добре знав, як я поведуся, бо я роками попереджав усіх нігерів з моєї плантації, що зроблю з тим, у кого знайду бодай краплю проклятої самогонки...

— Так, так,— кивав головою комісар,— гаразд, гаразд. Отже, ти зателефонував шерифові...

— І ми про все дізналися...— закінчив заступник шерифа, чоловіка теж нівроку, хоч, звичайно, він не міг зрівнятися з шерифом своєю комплекцією, балакучий, забрьоханий майже до колін і теж трохи знервований та змарнілий.— Ми подалися туди, й містер Раз сказав нам, де шукати. Але в яру, куди він спрямував нас, не було ніякого апарата, тож ми сіли й прикинули в думці, де б ми самі сховали його на місці нігера з плантації містера Раза, потім пішли перевірити й справді побачили його там. Він був вичищений, розібраний і до половини закопаний у землю й прикритий гіллям під пагорбом в улоговині.

Та вже світало, отож ми вирішили повернутися до Джорджевої хати, й за порадою містера Раза зазирнути там під підлогу на кухні, а тоді погомоніти трохи з Джорджем. Ми прийшли туди, але ні Джорджа, ні когось іншого там не застали, під підлогою теж було порожньо, отож ми подалися знову до містера Раза спитати, чи він не помилився будинком; тим часом уже майже зовсім розвиднілось, і ми були за якихось сто ярдів од Лукасового дому, аж гульк! — бачимо, як туди чешуть Джордж із дівчиною, і в обох по галоновому глеку в кожній руці, та поки ми встигли до них добігти, Джордж розтросив ті глеку об дерево. Лукасова жінка тим часом зчинила в домі гвалт, ми забігли туди із затилля й бачимо: у Лукаса на задвірку стоїть самогонний апарат і близько сорока галонів віскі на кухонному ганку, наче на продаж, а Лукас у спідніх та в сорочці навиворіт стоїть там і репетує: «Візьми сокиру й усе це потрощи! Візьми сокиру й усе це потрощи!»

— Так,— промовив комісар.— Але кого ж ви звинувачуєте? Ви поїхали ловити Джорджа, а всі ваші свідчення, бачу, проти Лукаса.

— Було два самогонних апарати,— пояснив заступник шерифа.— І Джордж, і ця дівчина — обоє присягають, що Лукас ось уже двадцять років жене й продає віскі, просто там, на задвірку в Едмондса.

Звівши очі, Лукас на мить зустрівся з лютим Едмондсовим поглядом, не докірливим і вже навіть не здивованим, а нещадним, сповненим обурення. Він знов одвів їх убік і, кліпаючи ними, слухав, як поруч нього, наче поринувши в найглибший сон, важко дихає Джордж Вілкінс і як перемовляються білі.

— Але ж ви не виставите свідчити проти нього його власну дочку,— наполягав комісар.

— Зате ми виставимо Джорджа,— сказав заступник шерифа.— Джордж йому зовсім не родич. Не кажучи вже про те, що в такій халепі Джорджеві доведеться добре крутити мозком, щоб вибратися.

— Це вже справа суду, Томе,— озвався шериф.— Я пробув цілу ніч на ногах і ще досі не спідав. Приставив вам арештанта, тридцять-сорок галонів віскі, як речовий доказ, і двох свідків. Час кінчати з цим.

— По-моєму, арештантів ти приставив двох,— заперечив комісар і заходився писати щось на папері. Лукас пильнував спідлоба, як рухалась його рука.— Я притягаю до відповідальності їх обох. Джордж може свідчити проти Лукаса, а ця дівчина — проти Джорджа. Вона теж ніяка не родичка Джорджеві.

Він, Лукас, міг би спокійнісінько внести заставу за себе й Джорджа, навіть не змінюючи першої цифри в своєму банківському рахунку. Однак чек на сплату обох сум замість нього підписав Едмондс, і після цього всі четверо вернулися до Едмондсового автомобіля. Цього разу за кермо сів Джордж; Нат примостилася біля нього. Додому звідси було сімнадцять миль, і Лукас усю дорогу трусився на задньому сидінні поруч похмурого, навіженого білого, не маючи нічого перед очима, крім двох голів попереду — дочки, що забилася в куток якнайдалі від Джорджа, та так ні разу й не озирнулася, і Джорджа в поношеному брилі, збитому на праве вухо,— той, здавалося, навіть сидючи, не забував про свій хвацький вигляд.

«Добре, що хоч не шкирить зуби, як завжди, коли впіймає на собі чийсь погляд», — сердито подумав Лукас.

Ну, та що було, те було. Він лишився в машині, коли вона зупинилася біля воріт і провів очима Нат, яка вистрибнула прудкіш, ніж сполохана лань, помчала доріжкою до його хати, не озираючись, так

ні разу й не глянувши на нього. Потім вони поїхали далі, до загорожі для мулів, звідти до стайні, й він, висівши з Джорджем з машини, знову відчував на своїй потилиці Джорджеве дихання. Едмондс, пересівши за кермо, висунув голову у віконце й глипнув на них обох.

— Беріть своїх мулів! — кинув він роздратовано. — Якого ж ви дідька чекаєте?

— Я думав, може, ви щось схочете сказати, — озвався Лукас. — То виходить, свідчити в суді родичам оскарженого не дозволяється?

— Ти на це не розраховуй! — нагрімав на нього Едмондс. — Джорджеві дозволяється свідчити скільки завгодно: він ніякий тобі не родич. І нехай не забуває, що й Нат йому зовсім не родичка, і їй теж дозволено свідчити, скільки хоче. Я знаю, що оце тобі засіло в голові. Але ти надто довго огинався. Якщо Джорджеві й Нат вдасться зараз дістати дозвіл на шлюб, то це, гадаю, значно погіршить ваше становище, твоє й Джорджеве. Зрештою, хай йому грець, я сам запрошую вас обох за грати, тільки-но ви станете перед судом. А тепер чеши на своє південне поле. І боронь тебе боже не послухати цієї моєї поради: не йди з поля, поки не впораєш усю роботу. А захопить вечір — дарма. Я надішлю туди когось із ліхтарем.

Південну ділянку, що над улоговиною, він упорав до смерку, як і запланував собі ще вчора. Вернувшись до стайні, напоїв мулів, почистив їх, поставив у стійло й нагодував, поки Джордж устиг розпрягти своїх. Потім вийшов на путівець і подався поночі додому. Вітру не було, над димарем його хати вився дим — дружина варила вечерю. Йдучи повагом і не озираючись, покликав:

— Джордже Вілкінс!

— Слухаю, сер, — озвався позаду Джордж. Вони йшли, один попереду, а другий позаду на відстані якихось п'яти футів, майже нога в ногу.

— Чого ти, власне, хотів домогтися?

— Я й сам не знаю, сер, — відповів Джордж. — Це не так моя вигадка, як Нат. Ми не хотіли завдавати вам анінайменшого клопоту. Вона сказала: може, як ми перенесемо апарат відтіля, куди ви з містером Разом послали шерифів, а ви побачите його на своєму ганку, то може, коли б ми зголосилися допомогти вам його здихатись, поки вони доберуться туди, то може, ви б таки передумали та позичили нам грошей... власне кажучи, дали нам своє благословення.

— Ха! — кречнув Лукас, простуючи далі. До нього вже долинали пахощі смаженого м'яса. Дійшовши до воріт, він обернувся. Джордж зупинився теж, худорлявий, тонкий у стані, як оса, фертикуватий навіть у своєму вицвілому комбінезоні й поганенькому, хвацько збитому набакіри брилі.

— Виходить, у халепу вскочив не тільки я, а й іще дехто.

— Еге ж, сер, — погодився Джордж. — Виходить, що так. Думаю, для мене це стане доброю наукою.

— Будемо сподіватися, — сказав Лукас. — У Парчмені ти матимеш доволі часу для роздумів, за винятком тих днів, коли працюватимеш на бавовняній, кукурудзяній, а може, ще й якійсь іншій плантації.

Вони презирнулися.

— Еге ж, сер, — сказав Джордж. — Надто, коли ви там мені помагатимете.

— Ха! — кркнув Лукас. І покликав, не повертаючи голови й не підвищуючи тону: — Нат!

Він навіть не глянув у бік хати, коли дівчина почала спускатися до-ріжкою — боса, в чистому вицвілому ситцевому платтячку і в яскравій хустці. Обличчя їй набрякло від сліз, але в голосі звучав радше виклик, ніж істерія.

— То не я сказала містерові Разу, щоб подзвонив шерифам! — закричала вона.

Він уперше звів на неї очі. Під його поглядом навіть виклик у її голосі почав гаснути, поступаючись місцем якійсь настороженості, ніби вона боялася в чомусь прогадати. Лукас побачив, як стріляє Нат очима за його плечі, де стояв Джордж.

— Я передумав, — сказав він. — Дозволяю вам із Джорджем по-братися.

Нат пильно глянула на нього. І знову Лукас помітив, як вона стрельнула оком на Джорджа.

— Швидко ж ви передумали, — мовила недовірливо. І знов пильно подивилась на батька. Потім піднесла довгу, гнучку, вузьку руку із світлішою, як у всіх негрів, долонею й мигцем поправила яскраву бавовняну хустку на голові. Інтонація, тембр і висота її голосу змінилися. — Отже, я маю побратися з Джорджем Вілкінсом і оселитись у хаті, де задній ганок уже майже розвалився і де треба за милю ходити до колодязя по воду? У ній навіть плити — й то немає!

— У мене й у коминку зварити можна, — сказав Джордж. — А ганок я можу підперти.

— А я поволі звикну до того, щоб за цілу милю ходити з двома відрами по воду, еге ж? — шпигнула вона. — Ні, не треба мені твоїх підпертих ганків. До твоєї хати мені треба новий ганок і кухонна плита на додачу. А звідки вона в тебе візьметься? За які такі гроші ти поставиш плиту, чим заплатиш за новий ганок і тому, хто допоможе тобі викопати колодязь?

Нат говорила чистим дзвінким сопрано, не знижуючи тону в кінці речень, і все дивилася у вічі батькові, наче зверталася не до Джорджа, а саме до нього, дивилася гостро, наче билася з ним на рапірах. Однак обличчя в Лукаса було незворушне й безвиразне: ні жорстокості, ні холоду чи гніву. Воно нагадувало маску. Здавалося, він спить стоячи, як той кінь. Нарешті він заговорив, але знов-таки ніби сам до себе.

— Кухонну плиту, — сказав. — Полагоджений ганок. Колодязь.

— Новий задній ганок, — наполягала вона.

Він мовби й не чув її. Мовби вона нічого не говорила.

— Полагоджений задній ганок, — повторив він.

Далі Нат уже не дивилася на нього. Знов піднесла руку, маленьку, тендітну й аж ніяк не спрацьовану, і поправила ззаду хустку. Лукас поворухнувся.

— Джордже Вілкінс! — покликав він.

— Що вам? — відгукнувся Джордж.

— Зайди-но в хату.

Дні минали за днями, й нарешті настав день суду. Біля воріт, де стояли святково одягнені він, Нат і Джордж, зупинилось авто.

— Доброго ранку, Нат, — привітався Едмондс. — Давно приїхала?

— Учора, містере Раз.

— Довгенько ж ти барилась у Віксбурзі. Я й не знав, що ти збираєшся туди, аж чую від тітки Моллі — тебе нема.

— Еге ж, сер, — відповіла Нат. — Я виїхала наступного ж дня після того, як тут побували шерифи. Несподівано не тільки для вас, а й для себе самої... — додала вона. — Мені зовсім не хотілося туди їхати. То батечко наполіг, щоб я провідала тітку...

— Замовкни й сідай у машину, — урвав її Лукас. — Хоч би вже швидше дізнатися, де я жнивуватиму цього літа, на своєму полі, чи, може, на чужому в окрузі Парчмен.

— Гаразд, — сказав Едмондс. І знову звернувся до Нат. — Ви з Джорджем поки що ідіть. Я маю діло до Лукаса.

Нат із Джорджем відійшли. Лукас стояв біля авто, й Едмондс не спускав з нього очей. Це вперше після того ранку він вирішив поговорити з ним, ніби треба було цілих три тижні, щоб злість його вичерпалася чи бодай пригасла. Поклавши лікті на віконце автомобіля, білий дивився на це непроникне обличчя з явною домішкою білої крові, тієї самої, що пульсувала в його власних жилах, потрапивши, однак, до нього через жінку, тоді як негр успадкував її по чоловічій лінії, та ще й на покоління раніше за нього, — на обличчя стримане, незбагненне, навіть трохи зарозуміле, самим своїм виразом схоже на прадідове, Маккаслінове.

— Думаю, ти знаєш, що тебе жде, — почав він. — Після того, як федеральний прокурор упорається з Нат, Нат — із Джорджем, Джордж — із тобою й, нарешті, Гован — з вами всіма. Ти прожив на цій землі весь свій вік, майже вдвічі довше за мене. Знаєш усіх Маккаслінів і всіх Едмондсів, що будь-коли тут жили, за винятком старого Керазеса. Це твій самогонний апарат стояв разом з віскі в тебе на задвір'ї?

— Самі знаєте, що ні, — відповів Лукас.

— Гаразд, — погодився Едмондс. — А чий самогонний апарат знайдено в улоговині? Твій?

Вони проікали один одного очима. І все-таки Едмондс бачив не Лукасове обличчя, а якусь машкару, таке воно було непроникне. Очі — й ті, здавалось, нічого не виражали. Едмондс укотре вже подумав:

«Ось переді мною обличчя, старше й досвідченіше за моє, більше того — це обличчя людини, чия кров майже така сама чиста, як десять тисяч років тому, тим часом як мої безвісні гени вже тоді почали змішуватися, аж поки з них не постав я сам».

— Вам хотілося б почути мою відповідь? — запитав Лукас.

— Ні! — спалахнув Едмондс. — Сідай в авто.

Коли вони вїхали до містечка, вулиці, що вели на майдан, і сам майдан були вже захаращені автомобілями й возами; прапор над будинком генерального суду тріпотів у ясному травневому небі. Слідом за Едмондсом Лукас, Нат і Джордж ступили на залюднений тротуар і почали протискатися поміж шпалер облич, почасти знайомих — сюди, за сімнадцять миль, приїхало, крім них, чимало людей з їхньої плантації, з тих, що живуть над притокою річки, та з інших околиць, навіть не сподіваючись потрапити до судової зали, а просто, щоб побачити їхнє прибуття, — а почасти впізнаних з розповідей: то були обличчя багатих білих адвокатів, суддів та шерифів, що перемовлялися, постававши кружка з дорогими сигарами в руках, зарозумілих можновладців світу цього. Вони ввійшли до мармурового фойє, так само вщерть забитого людьми, лункого від їхніх голосів, і святкові черевики Джорджа на

твердих підборах почали ступати на диво обережно. Лукас вийняв із кишені піджака цупкий, вкритий пилом, згорнутий документ, який досі переховувався під цеглиною в черіні печі, й тицьнув Едмондсові в долоню: папір цей, здавалося, сам собою розгорнувся на давніх, витертих згинах, легко, бо був шкарубкий, і серед тиснення між заголовком і печаткою — тиснення те звичайно нікого не цікавить, і ніхто його не читає — впали в око два прізвища й число, і лише їх з усього тексту Лукас завдав собі клопоту прочитати: «Джордж Вілкінс», «Наталі Б'ючемп» і дата з жовтня минулого року.

— Ти хочеш сказати, — знову почав Едмондс, — що він був у тебе весь час? Усі ці три тижні?

Але обличчя, на яке він люто блимнув, залишалося непроникне й мало не сонне.

— Віддасте його судді Гованові, — сказав Лукас.

Незабаром він, Нат і Джордж, уже сиділи припиншкло на твердій дерев'яній лаві в маленькій канцелярії, де підстаркуватий білий — прізвище його, правда, Лукасові було невідоме, але він знав, що це заступник шерифа — жував зубочистку й читав мемфіську газету. Потім у двері зазирнув молодий, жвавий, трохи заклопотаний білий молодик і, блиснувши на мить окулярами, знову щез; а далі вони слідом за літнім білим ще раз перетяли мармуровий склеп фойє, де без упину відлунювали неквапливі кроки й голоси і, підіймаючись сходами, знову побачили обличчя та очі, втуплені в них. Не затримуючись, перейшли через порожню судову залу до іншої канцелярії, вже просторішої, кращої, тихішої. Їх зустрів сердитий на вигляд чоловік, якого Лукас не знав — прокурор Сполучених Штатів, переведений до Джефферсона вісім років тому, коли Лукас уже рідше вчашав до містечка. Був там і Едмондс, а за столом сидів ще один чоловік, Лукасів знайомий — він усе, бувало, навідувався в їхні краї ще за життя старого Каса, сорок і п'ятдесят років тому, залишаючись на цілі тижні, коли починалося полювання на перепілок — стріляв він разом із Заком, а Лукас тримав їхніх коней, коли собаки брали слід і вони спішувалися з рушницями напоготові. Отож усе скінчилося досить швидко.

— Лукас Б'ючемп? — запитав суддя. — Тридцять галонів віскі й саомогонний апарат, виставлений на задвір'ї серед білого дня? Нісенітниця.

— От тобі й на, — розвів руками непривітний чоловік. — Про це я нічого не знав, аж поки Едмондс...

Однак суддя зовсім не слухав його. Він дивився на Нат.

— Підійди-но сюди, дівчино, — звелів їй.

Нат підвелася з лави. Лукас бачив, як вона тремтить. Молоденька, — всього сімнадцять літ! — невеличка, худа, як тріска, Нат була їхня найменша, остання дитина, яку Моллі народила літньою жінкою, та й сам він тоді, як йому іноді здавалося, вже занепадав на силі. Вона була надто молода, щоб, вийшовши заміж, перебороти всі ті злигодні, які чекають подружжя і через які воно мусить пройти, поки зістаріє і спізнає й собі смак супокою. Ні, самою тільки плитою, новим заднім ганком та колодязем тут не відбутися.

— Ти Лукасова дочка? — запитав суддя.

— Атож, сер, — відказала Нат своїм приємним дзвінким сопрано.

— Моє ім'я Нат. Нат Вілкінс, дружина Джорджа Вілкінса. На це є документ — він у вашій руці...

— Бачу, — сказав суддя. —¹Датовано жовтнем минулого року.

— Еге ж, пане суддя, — втрутився Джордж. — Документ цей у нас із минулої осені, відколи я продав свою бавовну. Ми тоді й побралися, тільки що вона не захотіла переселятися до мого дому, поки містер Лу... Я вже маю й плиту, й полагоджений ганок, і свій колодязь.

— Справді?

— Еге ж, пане суддя, — притакнув Джордж. — Я вже маю на все це гроші й одержу ще, як тільки заходжуся майструвати і копати.

— Розумію, — сказав суддя. — Генрі, — звернувся він до того, що жував зубочистку. — Чи можете ви вилити це віскі там-таки, де його держите?

— Звичайно, пане суддя, — відказав підстаркуватий чоловік.

— А обидва апарати там-таки, де їх держите, порубати на цурки?

— Так, пане суддя.

— Тоді забирайтеся з моєї канцелярії. Їх теж заберіть звідси. Принаймні он того блазня.

— То він про тебе, Джордже Вілкінс, — шепнув Лукас.

— Атож, сер, — притакнув Джордж. — Схоже, що про мене.

IV

Спершу Лукас думав, що їм вистачить двох-трьох днів, а точніше ночей, оскільки Джордж цілий день працював на полі, не кажучи вже про те, що вони вдвох із Нат опоряджали свою хату. Але минув цілий тиждень, і якщо Нат навідувалась додому бодай раз на тиждень, — звичайно вона приходила щось позичити, — то Джорджа він не бачив зовсім. Лукаса це дратувало, і він знав чому: по-перше, хтось сторонній міг випадково, як і він, викрити під пагорбом його таємницю, а по-друге — що не день, то меншав уділений йому відтинок того швидкоплинного часу, впродовж якого він мав не тільки знайти скарб, а й порозкошувати собі, а тут, як на те, все зупинилось і триватиме так доти, поки він не впорає ще одну дрібну справу, — і найгірше, що нема чим заповнити це чекання — рік випав врожайний, весна рання, бавовник і кукурудза ростуть майже на очах у сівача, отож лишається тільки, спершись на тин, споглядати, як пнеться вгору прорість; словом, якщо він і міг стати до якоїсь роботи, то не до жаданої, а хіба щоб зайняти руки. Нарешті, коли йшов другий тиждень і він зрозумів, що мине ще один день і терпець йому урветься, з кухонних дверей Лукас побачив, як Джордж входить надвечір до загороди для мулів, йде через неї до стайні, а потім виводить звідти його кобилу і, запрягши у воза, кудись їде. Отож наступного ранку він не виїхав, як завжди, в поле, а тільки дійшов до свого найближчого клаптика землі, сперся на огорожу у перлах роси й простояв так, дивлячись на бавовник, аж поки дружина не покликала його додому.

Коли він зайшов до хати, Нат сиділа на стільці біля печі, згорбившись і безсило звисивши між колін довгі вузькі руки. Її обличчя було заплакане.

— А все це ти із своїм Джорджем Вілкінсом! — накинулась на нього Моллі. — Ну ж бо, розкажи йому!

— Колодязя він навіть не починав копати і взагалі ще ні до чого не брався, — зітхнула Нат. — Навіть ганку заднього не полагодив. Ти йому ото грошей дав, а він і за холодну воду не береться. А почну йому нагадувати, то тільки й чую, що руки не доходять, отож почекаю трохи та й знову питаю, а він одно править своїє. Нарешті я пригрозила

йому: мовляв, пообіцяв, то роби, інакше признаюся, що бачила тоді вночі, коли сюди приїздила поліція, й ото вчора увечері він заявив, що їде кудись далеко й звелів мені йти ночувати додому, бо він, мабуть, і до ранку не вернеться, але я відповіла, що зачиню двері на засув, бо подумала, що він привезе інструмент і почне копати криницю. Побачивши, як він лаштує воза, я остаточно впевнилася в цьому. Але він не привіз нічого, дарма що вернувся аж на світанку. Ні лопат, ні відер, ні тим більше дощок, щоб полагодити ганок, а гроші, що ви йому дали, розтринькав. Я пригадала йому свою погрозу і стала чекати надворі, поки встане містер Раз, а тоді розповіла йому, що бачила тієї ночі насправді, й містер Раз страшенно лаявся, а потім сказав, що я запізналася, бо тепер я Джорджева дружина, тож поліція не повірить мені, й послав мене сказати тобі й Джорджеві, вам обом, щоб ви до вечора забралися з його землі.

— Чув? — вигукнула Моллі. — Ось який твій Джордж Вілкінс!

Лукас рушив до дверей.

— Куди тебе несе? — крикнула йому навздогін дружина. — Куди ми звідси підемо?

— Не клопочи собі цим завчасу голови, хай спершу Раз Едмондс поклопоче свою, чого ми не пішли звідси, — відповів Лукас.

Сонце підбилось уже височенько. День обіцяв бути гарячим, отож бавовник і кукурудза до самого смерку набиратимуться снаги. Коли Лукас підійшов до зятевої хати, Джордж стояв за причілком. Лукас перейшов голе, залите сонцем подвір'я, на якому пил було заметено в хитромудрі візерунки так, як Моллі навчила Нат.

— Де він? — запитав Лукас.

— Я сховав його в яру, де звичайно тримав свій, — відповів Джордж. — Того разу шерифи нічого там не знайшли, то, може, подумають, що знову йти туди вже не варт.

— Дурень! — grimнув на нього Лукас. — Затям собі: вони аж до самих виборів заглядатимуть щотижня в яр тільки тому, що Едмондс колись натуркав їм, ніби там заховано самогонний апарат. А якщо тебе впіймають цього разу, жодна душа не посвідчить, що ти одружився ще минулої осені.

— Дідька лисого вони мене впіймають цим разом! — вигукнув Джордж. — Я вже навчений. Слухатимусь тепер вас.

— Отож-бо й воно, — сказав Лукас. — Тільки-но посутеніє, візьмеш воза й вивезеш цю штуковину з яру. Я тобі покажу, де його заховати. Мабуть, цей апарат точнісінько такий, як і той, що був у яру, звісно, якщо до нього ще не добралися.

— Ні, сер, — запевнив Джордж тестя. — Апарат добротний. Зміювик у ньому блищить, як нова копійка. Через те мені й не вдалося торгуватись дешевше, ніж заправив продавець. До тих грошей, що ви дали на ганок і колодязь, я доклав два долари із своєї кишені, щоб не турбувати вас. Та я боюся не того, що мене спіймають. Мене мучить думка, що ми скажемо Нат про ганок і колодязь.

— А чому це «ми»? — запитав Лукас.

— А чому це «я»? — здивувався Джордж.

Лукас стрільнув на нього очима.

— Джордже Вілкінс!

— Слухаю, сер? — відгукнувся Джордж.

— Я не порадник, як обходитись чоловікові із своєю жінкою, — сказав Лукас.

Коли до крамниці лишалося ярдів сто, Лукас, не спиняючись, кинув через плече:

— Зачекайте на мене тут.'

— Е, ні,— не погодився комівояжер.— Я побалакаю з ним сам. Коли не продам йому, тоді вже напевно...— й раптом змовк. Він одсахнувся саме вчасно: ще трохи — й наштовхнувся б на Лукаса. Комівояжер був молодик років тридцяти, самовпевнений, удавано жвавий, як усі люди його ремесла, і — білий. Він витріщився на негра у витертому комбінезоні, що стояв і гідно, навіть владно дивився на нього.

— Зачекайте тут,— промовив Лукас.

Комівояжер сперся на тин, залитий світлом серпневого ранку, а Лукас пішов до крамниці. Піднявся сходами, біля яких під широким плантаторським сідлом стояла лошиця ясно-сірої масті з зіркою на лобі та в панчохах, і зайшов до великої кімнати, де до самої стелі шикувалися полиці з бляшанками, тютюном і готовими ліками, на гаках висіли посторонки, хомути й усяка інша зброя. Едмондс сидів під вікном біля столу з покришкою на роликах і робив якісь нотатки в гресбуху. Лукас зупинився й стояв мовчки, дивлячись Едмондсові в потилицю, доки той не озирнувся.

— Він приїхав,— сказав Лукас.

Едмондс повернувся в обертовому кріслі, не відриваючи плечей від спинки. Крісло ще не встигло зупинитись, як він уп'явся очима в Лукаса.

— Ні! — вигукнув він несамовито.

— Приїхав,— сказав Лукас.

— Ні!

— Він привіз її з собою,— сказав Лукас.— Я бачив на власні очі.

— Ти хочеш сказати, що викликав його сюди листовно, хоч я й попереджав, що не позичу тобі не те що трьохсот доларів, а й трьохсот центів, навіть трьох центів...

— Кажу вам, що бачив її на власні очі,— правив своєї Лукас.— Бачив, як вона діє. Сьогодні вранці я закопав долар на задвір'ї, а ця машина рушила прямісінько туди і знайшла його. Гроші ми сподіваємось знайти цієї ночі, отож завтра вранці я поверну вам триста доларів.

— Гаразд,— сказав Едмондс.— Ти маєш у банку понад три тисячі доларів. Позич сам у себе. Тоді й віддавати не треба буде.

Лукас пильно подивився на нього.

— Так! — вів далі Едмондс. — А знаєш, чому я тобі не позичу й цента? Бо ти, хай тобі чорт, знаєш не гірш за мене, що ніякого закопаного скарбу ніде поблизу немає. Ти живеш тут шістдесят сім літ. І хіба чув коли-небудь, щоб хтось у цих краях був такий багатий, що закопував гроші? І хіба можна собі уявити, щоб хтось у цих краях закопав бодай дві десятицентові монети, а його родич, приятель чи сусід не вигріб їх і не розтринькав, перш ніж той повернувся додому й сховав заступ?

— Помиляєтесь,— сказав Лукас.— Люди знаходять. Я вам уже розказував, як двоє чужих білих приїхали сюди вночі три чи чотири роки тому, викопали старий глечик з двадцятьма двома тисячами доларів і майнули назад, поки їх ніхто не затримав? Яму вони засипали — я бачив те місце. І глечик теж.

— Так,— кивнув Едмондс головою.— Ти розповідав мені про це. Хоч сам не вірив. Тепер ти, бачу, іншої думки.

— Вони знайшли скарб,— наполягав Лукас.— І подалися геть, поки ніхто не довідався про це чи бодай про їхнє перебування тут.

— Тоді звідки ти знаєш, що доларів було двадцять дві тисячі?

Лукас мовчки пас його очима. Це була не впертість, а безмежна, майже, як у Єгови, терплячість — ніби перед ним кривилася психічно хвора дитина.

— Якби ваш батько був живий, він би позичив мені триста доларів,— сказав він.

— А я не позичу,— відрубав Едмондс.— Ще й власних твоїх грошей не дозволив би тобі витратити на машини-скарбошукачі, хай їм чорт. Але ти й так не витратиш на них і цента, еге ж? Саме через те й прийшов до мене. Глузду на це в тебе вистачило. А в мене, сподівався, його забракне. Так чи ні?

— Бачу, що доведеться потрусити своїм гаманцем,— промимрив Лукас.— Однак я ще раз хочу вас попросити...

— Нічого не вийде! — урвав його Едмондс.

Цього разу Лукас дивився на нього добру хвилину. З уст його не зірвалося навіть зітхання.

— Гаразд,— промовив він.

Виходячи з крамниці, Лукас побачив Джорджа — той разом з комівожером сидів навпочіпки в затінку дерева, світячи своєю засмальцьованою, старенькою панамою.

«Ба! — подумав Лукас.— Нехай цей агент говорить собі по-міському, нехай навіть видає себе за городянина, але я вже знаю, звідки він родом».

Коли Лукас наблизився, комівожер підвів очі, пронизав його поглядом, устав і відразу ж рушив до крамниці.

— Отуди к бісу! — вилаявся він.— Скільки я тебе просив, що побалакаю з ним сам!

— Ні,— заперечив Лукас.— Не ходіть туди.

— Тоді що ж нам робити? — запитав комівожер.— Я припхався аж із Мемфіса... І як тобі вдалося умовити наших у Сент-Луї, щоб прислали сюди машину без жодного завдатку, досі не розумію. Застерігаю тебе відразу ж: якщо мені доведеться тарабанити її назад і показати грошовий рахунок за доставку без самого зиску, то побий мене грець, коли...

— У всякому разі, нічого путнього ми тут уже не вистоїмо, — урвав його Лукас.

Він рушив уперед, комівожер і Джордж за ним, вони знову вийшли до воріт, звідти — на дорогу, де чекав комівожерів автомобіль. Механічний шуп стояв на задньому сидінні, й Лукас, просунувши голову в відчинені дверцята, втупився в нього; це була довгаста металева скринька з двома держакми, компактна, зграбна й безвідмовна в роботі, вельми хитромудра, з безліччю кнопок і дисків. Та він до неї навіть не доторкнувся, стояв, пригнувшись, й ошелешено кліпав очима. Потім заговорив, ні до кого не звертаючись:

— Вона таки здорово працює. Я бачив це на власні очі.

— А ти ж думав як? — зверхньо глянув на нього комівожер.— На те її й зроблено. За що ж ми беремо триста доларів? Ну, то що? Я повинен знати, щоб діяти напевне. Не маєш трьохсот доларів? Тоді, мо-

же, в когось із твоїх родичів є? Твоя жінка часом не заховала кілька сотень десь під матрацом?

Лукас розмірковував, схилившись над машиною. Очей угору не підводив.

— Гроші ми знайдемо ще цієї ночі,— сказав він.— Ви даєте машину, а я показую, де шукати, половина скарбу вам, а половина мені.

— Ха-ха-ха! — зареготав комівояжер, але на його обличчі не ворухнувся жоден м'яз, за винятком хіба тих, що розмикали уста. — Оце втнув!

Лукас метикував над скринькою.

— Неодмінно знайдемо, начальнику, — несподівано втрутився Джордж.— Пам'ятаю, три роки тому сюди приїхали двоє білих, викопали за ніч старовинний глек з двадцятьма двома тисячами доларів і ще до світанку наживали п'ятами.

— Авжеж,— посміхнувся комівояжер.— І ти знав, що там було рівно двадцять дві тисячі дзвінкою монетою, бо, мабуть, натрапив на місцину, де вони повикидали дрібняки, не захотівши з ними морочитися.

— Ні, сер,— заперечив Джордж.— Доларів було, може, й більше, ніж двадцять дві тисячі. Глек був отакений.

— Джордже Вілкінс, — крикнув йому Лукас, навіть не повернувши голови.

— Слухаю, сер,— відгукнувся Джордж.

— Прикуси язика.

Лукас висунув з автомобіля голову й верхню частину тулуба, обернувся й скинув оком на комівояжера. Білий молодик знову побачив його обличчя, зовсім непроникне, навіть трохи холодне.

— Даю вам за неї мула,— сказав Лукас.

— Мула?

— Цієї ночі ми знайдемо гроші, і я за триста доларів відкуплю його у вас.

Джордж гучно втяг у себе повітря. Комівояжер ковзнув по ньому очима, по збитому набакир брилеві, по тремтячих повіках. Відтак перевів погляд на Лукаса. Вони ззиралися — метикуватий, раптом споважнілий, зацікавлений білий і байдужісінький негр.

— Мул твій власний?

— А як би я міг пропонувати вам чужого? — знизав плечима Лукас.

— Тоді покажи його,— попросив комівояжер.

— Джордже Вілкінс! — звернувся Лукас до зятя.

— Слухаю, сер.

— Піди лишень до моєї стайні й принеси недоуздок.

II

Едмондс виявив пропажу мула, тільки-но стайничі, Ден і Оскар, пригнали ввечері табун із пасовища. Це була трирічна мулиця, вагою в тисячу сто фунтів, на кличку Аліса — В'юнка Стріла — навесні її не змогли в нього виторгувати й за триста доларів. Він навіть не вилаявся. Тільки передав свою кобилу Денові й чекав край загороди для мулів, аж поки швидке тупотіння кінських копит вщухло в присмерку, а потім почало наростати знов. За якийсь час Ден сплигнув із сідла і вручив йому ліхтарик та пістолет. Потім усі

трое — сам Едмондс на кобилі й двоє негрів охляп на мулах — перетнули пасовисько ще раз, переправилися через потік і дісталися до вилому в загорожі, через який виведено мулицю. Звідти по слідах мулиці й злодія, відбитих у м'якій землі, подалися краєм бавовникового поля до шосе. Сліди й тут правили їм за дороговказ; тепер Ден освітлював їх ліхтариком, ступаючи м'яким узбіччям укритої гравієм дороги, куди вів непідкуту мулицю злодій.

— Копито Алісіне, — сказав Ден. — Я впізнав би його де завгодно.

Трохи згодом Едмондс зрозумів, що обидва негри впізнали й людський слід. Але на той час гнів і досада притупили його постійну пильність до негрів. Ті б не сказали, чиї то сліди, навіть якби він зажадав, але свідомість того, що вони це знають, допомогла б йому знайти правильну відповідь й, отже, уникнути кількох годин душевного сум'яття й фізичної напруги, що оце чекали на нього.

Вони збилися зі сліду. І все ж таки він мав надію, що помітить те місце, де мулицю вантажили на машину; тоді б він вернувся додому й зателефонував шерифові в Джефферсон, а також у мемфіську поліцію, хай би завтра побували на базарі. Проте всі їхні пошуки були марні. Тільки майже через годину вони виявили, що сліди обриваються край гравію, тож перейшли дорогу й побачили їх знову: сліди вели в придорожні бур'яни, де знову обривалися, щоб з'явитись тепер у полі за триста ярдів звідси.

Гоłodний, бо не вечеряв, лютий як чорт, він їхав верхи на кобилі, ціліснінький день не розсідлуканий і теж не нагодований, за двома хисткими тінями негритянських мулів, кленучи Алісу й ніч, і єдину іскорку світла, від якого вони хоч-не-хоч залежали.

Через дві години вони опинилися на дні улововини за чотири милі від дому. Тепер і він спішився, щоб не розбити собі голову об якусь гілляку: однією рукою вів кобилу, а другою захищав лице, спотикаючись об гнілі колоди й вітролом, обриваючи одіж у шипшинові колючки, і так пильно дивився собі під ноги, що не помітив, як негри зупинились і він наштотхнувся на одного з мулів; мул, оскраженівши, трохи не хвищнув його копитом, та він вчасно відсахнувся. Ще мить — і він був би напоровся на другого невидимого мула, та, голосно вилаявшись, відскочив знов, і тільки тоді до нього дійшло, що ліхтарик більше не світить, а попереду між дерев чадить смолоскип. Він рухався.

— Слушно, — сказав Едмондс квапливо. — Ліхтарика більше не світить. — І покликав Оскара. — Віддай мула Денові, хай держить, і візьми в мене кобилу.

Едмондс чекав, дивлячись на заграву, поки негр намацав його руку. Потім випустив гнздекку й обійшов мулів, уже з пістолетом наготові, все ще неспроможний відірвати очей від хисткого світла.

— Дай мені ліхтарика, — звелів Денові, — а сам з Оскаром чекай тут.

— Я волів би піти з вами, — сказав Ден.

— Гаразд, — погодився Едмондс, не спускаючи очей зі світла. — Хай Оскар підержить мулів.

Не чекаючи, він рушив уперед і за хвилину почув позаду негрові кроки — обидва щодуху налягали на ноги. Лють уже не леденила Едмондсові душу. Навпаки, вона розпалювала його, сповнювала своєрідного мстивого тріумфу, весь час, поки він з ліхтариком у лівій руці й пістолетом у правій продирався крізь хащі тим навальніше, чим швидше скорочувалася відстань до смолоскипа.

— Старий Індіанський пагорб, — пробубонів Ден за його спиною. — Через те й світло блимало так високо. Він і Джордж Вілкінс, напевне, все вже там перекопали.

— Він і Джордж Вілкінс? — перепитав Едмондс, зупинившись, мов укопаний, а тоді рвучко обернувся. Наче в спалахові магнієвої стрічки, він побачив цю картину в усій її повноті, навіть більше: зрозумів, що вона з самого початку стояла в нього перед очима, і тільки здоровий глузд не дозволяв йому повірити в свій здогад. — Лукас і Джордж?

— Копирсаються в тому пагорбі, — пояснив Ден. — Щоночі, відколи дядько Лукас знайшов там золотого на тисячу доларів.

— І ти про це знав?

— Усі знали. Ми за ним стежили. А золотого на тисячу доларів дядько Лукас знайшов саме тієї ночі, коли намагався сховати свій...

Ден замовк. Точніше, Едмондс більше не чув його голосу, бо в скронях у нього раптом так шалено загупало, що якби він був старший на кілька років, його напевно вхопив би грець. На мить йому забило дух, в очах потьмарилося. Він знову повернувся обличчям до заграви. Нарешті щось прохрипів і кинувся вперед, із тріском продираючись крізь чагарі до просіки, де здійснювався невисокий пагорб, зяючи ямою розкопаного схилу, наче декорація в фотоательє, на тлі якої завмерли дві людські постаті з вираженими очима — один тримав перед собою якусь річ, що могла б видатися рептухом із сіном, якби Едмондс не знав, що в жодного з них не знайшлося часу погодувати Алісу чи якогось іншого мула, відколи запала темрява; другий підніс смолоскип із соснової гілки високо над своїм збитим набакир брилем.

— То це ти, Лукасе? — здивувався Едмондс.

Джордж відкинув смолоскип убік, але Едмондс уже нанизав їх на промінь свого ліхтарика, наче на рожен, і раптом побачив білого комівояжера: його фетровий капелюх, криси якого ззаду були загнуті вгору, а спереду вниз, краватку, а також — той саме зводився з землі під деревом — закачані до колін штани і вкриті затужавілою багнюкою ступні.

— Чудово! — вигукнув Едмондс. — Чого стоїш, Джордже. Тікай. Гадаю, в мене вистачить хисту збити кулею бриля з твоєї голови.

Він підступив ближче, й тепер проміння ліхтарика впало на металеву скриньку в Лукасових руках, виглянсувану й блискучу біля кнопок і дисків.

— Он воно що, — промовив він. — Три тисячі доларів. Йй-богу, не завадило б завезти в наші краї насіння якоїсь примхливої рослини, що потребує щоденного догляду протягом року. Бо тільки-но в вас, нігерів, випадає вільна часина, так і чекай клопоту. Ну, та біс із ним. Цю ніч мені байдуже, де Аліса. Якщо ви з Джорджем хочете прововтузитися до ранку з тією каторжною машиною, то це ваша справа. Але щоб на світанку мулиця стояла у мене в стайні. Чув?

У цю мить поруч Лукаса несподівано з'явився комівояжер. Едмондс уже встиг про нього забути.

— Яка мулиця? — перепитав той. Едмондс на мить спрямував на нього ліхтарика.

— Моя, сер, — відказав він.

— Справді? — здивувався той. — Я ж маю на цю мулицю запродажну. Підписану Лукасом.

— Та невже? — іронічно запитав Едмондс. — Можете розпалити нею люльку, як приїдете додому.

— Справді? А погляньте-но сюди, пане Як-Там-Вас...

Та Едмондс уже перевів світло на Лукаса — той усе ще тримав перед себе механічний щуп, ніби то була якась реліквія.

— Ось як я собі розмірковував, — спроквола мовив Едмондс. — Мулиця — то не моя турбота. Сьогодні вранці я висловив тобі свою думку щодо цієї затії. Але ти людина доросла; коли хочеш клеїти дурня, я не можу тобі цього заборонити. Навіть не хочу, повір мені. Але хай-но мулиці не буде на світанку в загорожі, я подзвоню шерифові. Чув, що кажу?

— Та чув, — понуро відповів Лукас.

— Стривай, чоловіче, — втрутився в розмову комівояжер. — Хай-но мулиця не буде на тому місці, де вона зараз, коли я приїду по неї, — я теж зателефоную шерифові. Чув, що кажу?

Від цих слів Едмондс аж підскочив й шмагонув променем ліхтарика комівояжера по обличчі.

— Ви це мені, сер?

— Ні, — відповів комівояжер. — Йому. І він мене почув.

Едмондс не спускав з комівояжера промінь ліхтарика ще якусь хвилину. А коли опустив його вниз, у розлитому на землі світлі, мов у калюжі води, видніли тільки ноги всіх трьох. Він заховав пістолет у кишеню.

— Отже, ви з Лукасом повинні залагодити справу ще до схід сонця. Бо на світанку мулиця знов має стояти в моїй загороді.

Едмондс відвернувся. Лукас побачив, що він знов іде до галявинки, де на нього чекав Ден. Потім обидва рушили далі, поміж дерев і чагарів, і світло гойдалося й тремтіло в такт їхнім крокам. Та за якийсь час зникло.

— Джордже Вілкінс, — промовив Лукас.

— Слухаю, сер, — відгукнувся Джордж.

— Ану знайди соснову гілку та запали знов.

Джордж послухавсь, і червона заграва, чадячи густим димом, знову шугнула вгору до зірок пізньої серпневої ночі. Лукас поставив щуп і взяв смолоскип.

— Ставайте до роботи. Тепер я мушу їх знайти.

Та почало вже розвиднятися, а пошуки так нічого й не дали. Полум'я смолоскипа зблідло в сірій імлі росяного світанку. Комівояжер спав на вологій землі, згорнувшись клубочком у світанковій прохолоді, підклавши під неголену щоку міський фертикуватий капелюх; краватка під коміром його вимащеної білої сорочки перекинулася набік, закачані до колін штани були брудні, а начищені вчора до блиску черевики обернулись на дві безформні брили затужавілого болота. Коли його нарешті добудилися, він сів і почав лаятись. Але потім зметикував, де він, і перестав.

— Ну, гаразд, мулицю ми залишили в клуні — хай-но тільки вона ступить звідти хоч ногою, я викличу шерифа.

— Дайте мені ще одну ніч, — попросив його Лукас. — Троші тут.

— Бери, мені не шкода, — розщедрився комівояжер. — Бери хоч на сто. Можеш навіть померти тут, як маєш охоту. Тільки спершу скажи, як воно буде з отим чолов'ягою, що запевняє, ніби то його мулиця?

— Я візьмуся за нього, — запевнив Лукас. — Сьогодні вранці. Хай вас це не турбує. Зрештою, якби ви спробували забрати мулицю сьогодні, шериф відібрав би її у вас. Залиште її поки що на місці й не морочте голови ні собі, ні мені. Дайте мені ще одну ніч — і я все залагоджу.

— Згода,— сказав комівояжер.— Але чи знаєш ти, в що обійдеться тобі ще одна така ніч? Рівно в двадцять п'ять доларів. А тепер я вертаюсь додому. Мені треба виспатись.

Вони пішли до автомобіля. Комівояжер поставив механічний щуп у багажник і замкнув. Він підвіз Лукаса з його зятем до Лукасового двору й поїхав далі, додавши газу. Джордж часто кліпав очима, дивлячись автомобілеві вслід.

— Що ж ми тепер робитимем? — запитав він.

— Біжи мерщій снідай і вертайся сюди,— звелів йому Лукас.— Треба змотатися до міста й повернутися назад до полудня.

— Мене теж морить сон,— позіхаючи, сказав Джордж.— Я теж не виспався.

— Виспишся завтра,— урвав його Лукас.— А може, ще й цієї ночі.

— Я міг поїхати разом з ним, якби ви були сказали це раніш,— обрешено мовив Джордж.

— Ха! — кркнув Лукас.— Але я, бачиш, не сказав. Біжи щось перекуси. А може, тобі краще не гаяти часу на снідання, якщо ти не певний, що вплимаєш попутну машину до міста? Бо пішки, вважай, туди й назад тридцять чотири милі, а ополудні ти маєш тут бути.

Коли через десять хвилин Джордж вернувся до Лукасової хвіртки, той вийшов йому назустріч із чеком, заповненим цілком розбірливими карлючками. Чек був виписаний на п'ятдесят доларів.

— Бери срібними доларами,— сказав Лукас.— І щоб ополудні був тут.

Починало вже вечоріти, коли комівояжерів автомобіль знов зупинився біля хвіртки Лукаса; той уже чекав його із зятем. Джордж тримав у руках кайло й заступ з довгим держаком. Комівояжер приїхав свіжопоголений і відпочилий, його шикарний капелюх був вичищений, сорочка чиста. Але штани на ньому цього разу були бавовняні, кольору хакі, з невіддертою ще фабричною етикеткою і з складками від довгого лежання на полиці, звідки їх знято сьогодні вранці, зразу, як відчинилася крамниця. Він окинув Лукаса твердим глумливим поглядом, щойно той із Джорджем підійшов до нього.

— Я не питатиму, як там моя мулиця,— сказав він.— Бо це зайве, адже так?

— З нею все гаразд,— відповів Лукас.

Він умостився на задньому сидінні, чекаючи, поки біля нього сяде Джордж. Механічний щуп стояв попереду, під боком у комівояжера. Втиснувшись у дверцята по пояс, Джордж дрібно закліпав очима на апарат.

— Мені оце подумалось, який би я був багатий, коли б знав те, що він. Та й не тільки я один, а всі ми. Тоді б нам не доводилося марнувати ніч по ночі в пошуках закопаних грошей, правда ж? — Джордж звертався тепер до комівояжера, чемненький, сповнений шаноби, балакучий.— Тоді б і вас, і містера Лукаса не обходило, кому належить якась там мулиця і взагалі ви не потерпали б за неї, га?

— Прикуси язика й сідай в авто,— роздратовано мовив Лукас.

Комівояжер увімкнув двигун, але з місця не рушав. Через плече дивився на Лукаса.

— Ну? — запитав він.— Де ви цієї ночі хочете прогулятися? На тому самому місці?

— Ні,— відповів Лукас.— Я покажу. Ми шукали не там, де треба. Я неправильно прочитав той папір.

— І за це платите ще двадцять п'ять доларів,— глузливо посміхнувся комівояжер.

Він натиснув на газ. Але раптом зупинив машину, та так різко, що Лукаса й Джорджа, які несміливо вмостилися на задньому сидінні, кинуло на спинку переднього.

— Як ти сказав? — спитав комівояжер.— Нібито про якийсь папір?

— Я неправильно його прочитав,— повторив Лукас.

— Що неправильно прочитав?

— Той папір.

— Ти хочеш сказати, що маєш листа чи щось подібне, й там сказано, де закопані гроші?

— Атож,— притакнув Лукас.— Я неправильно його вчора прочитав.

— Де він?

— У мене вдома.

— Мерщій вертайсь по нього!

— Не варто,— махнув рукою Лукас.— Обійдемося й так. Цього разу я прочитав уже правильно.

Комівояжер ще якусь хвилину дивився на Лукаса через плече, а тоді відвернувся й поклав руку на важіль передачі, хоч газ був уже ввімкнений.

— Гаразд,— промовив він.— Де те місце?

— Ми їдемо туди,— відповів Лукас.— Я покажу.

Вони їхали ще майже дві години — навіть не дорогою, а жолобчастою зарослою травою стежкою, що звивалася між пагорбів; місцина, куди вони дісталися, лежала не в долині, а на пагорбі над улоговиною,— там видніла купа кошлатих кедрів, руїни давніх облуплених коминів, яма, де був колись колодязь чи водозбір, розлогі, давно неорані, зарослі шипшиною та травою поля і кілька сукуватих дерев на місці колишнього саду — примарних під безмісячним небом, у якому сяяли яскраві зірки пізнього літа.

— Вони в саду,— кивнув Лукас.— Їх розділено й закопано в двох окремих місцях. Одне ось тут.

— Якщо тільки шановний автор твого листа не вернувся та знову не поклав їх до купи,— насмішувато мовив комівояжер.— Чого ми чекаємо? Ну ж бо, Джеку,— звернувся він до Джорджа,— витягай цю штуkenцію.

Джордж виніс з автомобіля механічного щупа. З кишені штанів комівояжера стирчав новісінький електричний ліхтарик, але він засвітив його не відразу. Спочатку роззирнувся довкола, водячи очима по темній лінії інших пагорбів, які видно було навіть уночі за багато миль.

— Благаю тебе, постарайся цього разу знайти їх якнайшвидше. Напевно, вся околиця, хто тільки здужає ходити, за годину збіжиться сюди продавати витрішки.

— Цього ви мені не кажіть,— образився Лукас.— Скажіть краще оцій розумній скриньці на триста двадцять п'ять доларів, яку я купив, бо вона, видно, тільки й знає, що мовчати.

— Ще не купив, чоловіче добрий,— поправив його комівояжер.— Кажеш, одне з тих місць он під тими деревами? Гаразд. Ходімо.

Лукас із заступом у руках рушив до саду. Комівояжер і Джордж подалися за ним. Комівояжер побачив, як Лукас на мить став, шурячись для орієнтації на дерева й небо, а потім знову рушив далі. Нарешті Лукас зупинився.

— Звідси можна починати,— і тицьнув пальцем у землю.

Комівояжер натиснув кнопку ліхтарика і, затуляючи його долонею, навів світляне коло на скриньку в Джорджевих руках.

— Давай, Джеку,— скомандував він.— Починай.

— Давайте краще я понесу,— сказав Лукас.

— Ні,— заперечив комівояжер.— Ти для цього застарий. Я ще не знаю, чи ти взагалі за нами вженешся.

— Минулої ночі угнався,— ніби між іншим, зауважив Лукас.

— Тепер не вчорашня ніч,— відрубав комівояжер.— Ну, рушай, Джеку! — різко скомандував він Вілкінсу.

Джордж із машиною в руках, комівояжер з одного боку, Лукас — з другого рушили вперед, прикипівши очима до маленького таємничого кружальця в жмуті ліхтарного світла; вони довго ходили туди й сюди по саду, і враз усі троє помітили, що стрілка щупа ожила, поповзла по шкалі, з хвилину покрутилась і затремтіла на місці. Лукас вихопив у Джорджа з рук щуп і невідривно стежив, як той розкопує заступом землю в кружалі світла; нарешті з-під землі показалася заржавіла бляшанка, ясний каскад срібних доларів замерехтів-заструменів, сиплючися з комівояжерових рук.

— А бий тебе нечиста сила! — вигукнув той і повторив: — А бий тебе нечиста сила!

Лукас і собі присів навпочіпки. В таких позах вони довго сиділи над ямою один навпроти одного.

— Що не кажіть, а я таки знайшов одну суму,— полегшено зітхнувши, промовив Лукас.

Затуливши однією рукою розсіпані монети, комівояжер різко замірився кулаком, начебто Лукас зазіхнув на ці гроші. Сидячи навпочіпки, він сміявся з Лукаса, уїдливо, дошкульно.

— Хто, ти знайшов? Машина, чоловіче, не твоя.

— Я її в тебе купив,— заперечив Лукас.

— За що?

— За мулицю,— сказав Лукас.

Комівояжер знову засміявся уїдливо, дошкульно.

— Я вам дав на те купчу.

— Не варту ламаного гроша,— огризнувся комівояжер.— Вона он-де в моєму авто. Піди забери, якщо хочеш. Я навіть не завдав собі клопоту подерти її.

Комівояжер позгрібав монети в бляшанку. Засвічений ліхтарик він упустив, точніше кинув на землю, і рвучко встав. Тепер у світляному колі було видно тільки нижню частину його ніг у нових бавовняних штаних із пругами та в чорних черевиках, не наваксованих, як учора, а тільки обмитих.

— Гаразд,— погодився він.— Їх тут заледве жменька. Ти казав, що гроші розділили, закопали в двох місцях. Де друге?

— Спитай у свого щупа,— порадив Лукас.— Кому ж це знати, як не йому? Хіба ви дурно правите за нього триста доларів?

Вони дивились один на одного в північній темряві — дві тіні без облич. Нарешті Лукас поворухнувся.

— Ну, по-моєму, нам можна вже йти додому,— сказав він.— Джордже Вілкінс!

— Я тут,— випростався Джордж.

— Заждіть,— сказав комівояжер.

Лукас зупинився. Вони знову вступились один в одного, невидимі в п'їтмі.

— Тут не більше ста доларів, — сказав комівояжер. — Отже, більшу частину сховано в іншому місці. Даю тобі десять відсотків.

— Папір був мій, — не погоджувався Лукас. — Цього замало.

— Двадцять, — поступився комівояжер. — Більше ані centa!

— Я хочу половину, — заявив Лукас.

— Половину?

— І поверніть купчу на мула та дайте документ, що ця машина моя.

— Ха-ха — зареготав комівояжер. — І ще раз ха-ха-ха! Кажеш, у папері сказано, що вони в саду. Сад не бозна-який великий. І до ранку ще далеко, не кажучи вже про те, що завтра...

— Я сказав, що в саду тільки частина з них, — перебив його Лукас. Вони не спускали один з одного очей у темряві.

— Завтра.

— Зараз, — повторив Лукас.

Невидимі очі вп'ялися в його невидиме лице. Він і Джордж, обидва, здавалося, відчували, як довкола в такт тремтінню збудженого білого хвилюється літнє повітря.

— Джеку, — озвався комівояжер. — Скільки, ти кажеш, знайшли оті хлопці?

Однак Лукас поквапився випередити Джорджа:

— Двадцять дві тисячі доларів.

— Може, й більш, — уточнив Джордж. — То була отакенна...

— Гарзд, — перебив його комівояжер. — Я дам тобі купчу, як тільки закінчимо.

— Я хочу зараз, — зажадав Лукас.

Усі троє повернулися до автомобіля. Лукас присвічував ліхтариком. Він із Джорджем спостерігали, як комівояжер розсуває замок-блискавку свого портфеля з лакованої шкіри, виймає звідти купчу на мула й тицяє Лукасові. Далі вони побачили, як він тремтячою рукою заповнює під копірку друкований формуляр і, підписавши його, відриває одну з копій.

— Із завтрашнього ранку машина твоя, — сказав комівояжер. — А цю ніч ще належить мені. — І виліз з автомобіля. — Ходімо.

— І половина знайденого теж моя, — рішуче сказав Лукас.

— Звідки, в бісового батька, візьметься ця половина, коли ти досі стоїш отут і тільки розпатякуєш? — розсердився комівояжер. — Ходімо.

Та Лукас навіть не зрушив з місця.

— А ті п'ятдесят доларів, що ми вже знайшли? — запитав він. — Хіба з них мені не належить половина?

Комівояжер тільки засміявся з нього холодним уїдлигим сміхом. Потім побіг. Навіть не замкнув портфеля. Вихопивши в Джорджа з рук щупа, а в Лукаса — ліхтарика, він помчав назад до саду — й світляне коло гойдалося і стрибало у такт його бігу.

— Джордже Вілкінс, — покликав Лукас.

— Агов, сер, — відгукнувся Джордж.

— Відведи мулицю, де взяв. Потім піди й скажи Едмондсові, хай більше не морочить нею людям голову.

III Вичовганими східцями, біля яких стояла ряба кобила під широким сідлом, він піднявся в довгу кімнату, де шикувалися до самої стелі полиці з консервами, на гаках висіли хомути, посторонки й мотуззя, де відгонило мелясою й сиром, шкірою і гасом. Едмондс, який сидів за письмовим столом, обернувся до дверей.

— Де ти пропав? — запитав він. — Я ще два дні тому посилав по тебе. Чому не прийшов?

— Певно, відсипався, — відповів Лукас. — Останні три ночі я й очей не склепив. Вже не витримую, як замолоду. І ви в моєму віці не витримуватимете.

— Я вдвічі молодший за тебе, проте в мене вистачає глузду не мордувати так себе. Може, коли ти проживеш іще двічі по стільки, як я, це прийде й до тебе. Але мова зараз не про це. Мене цікавить отой бісів гендляр із Сент-Луї, Ден каже, ніби він ще й досі тут. Що він робить?

— Ганяє за скарбом, — відповів Лукас.

Едмондсові перехопило подих.

— Що? За чим ганяє? Що ти сказав? — запитав він нарешті.

— Ганяє за скарбом, — повторив Лукас і легко сперся на край прилавка. Добувши з кишені камізельки маленьку бляшанку з тютюном, він відкрив її, обережно відсипав на покришку мірку жуйки й, тримаючи її великим та вказівним пальцями, струсив усе те на випнуту нижню губу, потім знову закрив бляшанку й поклав назад у кишеню. — Користується моїм механічним щупом. Бере його в мене щоночі напрокат. Через те я й не сплю цілу ніч; пильную, щоб уранці повернув мені цю скриньку. Та минулої ночі він чомусь не з'явився, отож я знічев'я добре відсипався. Гадаю, він уже повернувся додому.

Едмондс сидів в обертовому кріслі й дивився на Лукаса.

— Кажеш, бере в тебе напрокат? Оту саму машину, заради якої ти вкрав у мене... що ти... ту саму машину...

— Платить двадцять п'ять доларів за ніч, — пояснив Лукас. — Таку, власне, суму він жадає од мене одної ночі за користування нею. Мабуть, це такса за прокат подібних машин. Він їх продає, то, напевне, вже знає.

Едмондс поклав руки на бильця крісла, але все ще не підводився. Сидів, трохи нахилившись уперед, і спокійно придивлявся до негра, який сперся на прилавок і в якому тільки злегка запалі щоки свідчили, що це літня людина; на ньому були витерті штани з вовни ангорської кози (такі штани, можливо, носив улітку Гровер Клівленд¹ чи президент Тафт), біла сорочка з цупкою манишкою, без комірця, пікейна пожовкла від часу камізелька з петлею важкого золотого ланцюжка і шестидоларовий циліндр ручної роботи, якого Едмондсів дід подарував йому півстоліття тому і під яким тепер ховалося обличчя не спокійне й не поважне, а якесь безвиразне.

— Він шукав не там, де слід, — сказав Лукас. — Нишпорив на тому пагорбі. А гроші закопані внизу, десь на краю улоговини. Двоє білих, що з'явилися уночі чотири роки тому й викопали двадцять дві тисячі доларів...

Едмондс устав з крісла й випростався. Глибоко вдихнув повітря й твердою ходою рушив до Лукаса.

¹ Клівленд Стівен Гровер (1837—1908) — державний діяч США.

— Нарешті ми з Джорджем Вілкінсом скараскались його.

Рішуче крокуючи до нього, Едмондс видихнув повітря. Йому здавалося, що він кричить, але це був тільки шепіт.

— Забирайся геть! — сказав він. — І щоб тут більше й ноги твоєї не було. Ніколи. За покупками присилай тітку Моллі.

Розділ третій

Едмондс підвів очі від grosбуха, глянув у вікно, побачив на дорозі стару й не впізнав її. Він знову схилювся над книгою й тільки почувши, як вона підіймається сходами, та побачивши її в дверях крамниці, нарешті зрозумів, хто це. Вже близько п'яти років він не зустрічав старої на вулиці. Коли він минав її хату, роблячи верхи об'їзд плантації, вона сиділа на веранді — обличчя зморщене, голова похилена, в роті цибух тростинової люльки, — або прала на задвір'ї білизну й розвішувала її на шворках, повільно, через силу, як усі старі люди, й навіть Едмондсові здавалася набагато старшою своїх років, хоч він добре знав, скільки їй. Регулярно, раз на місяць, він завертав туди, прив'язував кобилу до тину і входив до хати з бляшанкою тютюну та мішечком її улюблених м'яких дешевих цукерок і півгодини гостював у неї. Мовляв, задобрював фортуна, так само, як римські центуріони робили узливання перед тим, як випити вина, та це було фактично задобрювання своєї совісті, хоч він, можливо, й не признався б, що має її, а також предків у образі й особі негрятинки, бо саме вона заступила йому рідну матір — не лише допомогла йому прийти на світ тієї дощової ночі, коли чоловік її ледве життя не позбувся, привізши, зрештою, запізно, лікаря, а й оселилася в його домі разом зі своїм дитям і спала біля нього, білого, та свого, чорного, в одній кімнаті, щоб і йому давати груди, скільки він сам захоче, і ніколи не кидала його надовго, аж поки він дванадцятилітнім хлопцем не поїхав учитись, — дрібна, майже крихітна, ця жінка, здавалось, за сорок років дедалі глибше вросла в землю, ходила, скільки він пам'ятав, у тій самій чистій білій хустці та фартусі, молодша за Лукаса, але на вигляд набагато старша, неймовірно стара — в останні кілька років вона почала кликати його батьковим ім'ям або навіть так, як старші негри зверталися до його діда.

— Боже милосердний, — вигукнув він. — Ти сама прийшла в таку далеч? Чому ж не прислала Лукаса? Невже в нього вистачило розуму дозволити тобі...

— Він саме спить, — відповіла вона, трохи засапана з дороги. — Через те я й змогла прийти. Мені нічого не треба. Я прийшла тільки побалакати з вами.

Вона трохи повернула своє обличчя до вікна, й Едмондс побачив на ньому безліч зморщок.

— Я тебе слухаю, — сказав він, підвівся з обертового крісла й присунув з-за письмового столу інше, простеньке крісло з ніжками, позв'язуваними дротом. — Прошу, — сказав. Але вона тільки зиркала невидючими очима то на нього, то на крісло. Тоді він узяв її під руку, що крізь кілька одєжин, піддягнутих під збляклу, чистісіньку сукню, здавалася не грубшою за тростин'євий цибух її люльки, підвів до крісла й

посадовив; коли вона сіла, складки її рясних спідниць враз розпустилися. Вона зразу ж схилила голову й відвернулася, затуляючи очі скарлюченою долонею, схожою на жмуток висохлого зчорнілого коріння.

— Світло різке очі, — тихо промовила.

Він допоміг їй підвестись і повернув крісло спинкою до вікна. Цього разу вона сіла вже сама. Едмондс умостився знову в обертовому кріслі.

— Ну, так що ж тебе привело до мене? — запитав він.

— Я хочу покинути Лукаса, — прошепотіла вона. — Хочу... хочу...

Едмондс сидів непорушний, мов статуя, втупившись у її обличчя, невиразне проти світла.

— Чого ти хочеш? — перепитав. — Розлучитися? Після сорока п'яти років подружнього життя, у твої літа? Що ж ти робитимеш? Як сама даси собі раду...

— Я ще можу працювати. Я буду...

— Отуди к бісу, — сказав Едмондс. — Я ж зовсім не про це, і ти знаєш. Тим більше, що батько не забув у своєму заповіті про тебе... Мене цікавить, що ти робитимеш? Покинеш дім і підеш жити до Нат і Джорджа?

— Це теж не годиться, — відповіла вона. — Я виїду звідси назавсім. Бо він збожеволів. Одтоді, як купив машину. Він із... із... — Хоч Едмондс і вимовив щойно Джорджеве ім'я, вона все ж обминала його — він це відчув. Втупивши очі перед себе (так принаймні йому здавалось) й поклавши на коліна долоні, подібні до двох чорних плям на чистому фартусі, вона вела далі: — ... Щонаочі пропадає з нею до самого світанку, шукає закопані гроші. Я пораю в хазяйстві всю роботу — годую скотину, дою корову, перу, варю їсти. Та я на це не скаржуся. Така робота мені під силу. Я залюбки труджуся, коли він слабує тілом. Та тепер він заслаб на голову. Тяжко заслаб. Вже й до церкви не встає в неділю. Він тяжко хворий, сер. Чинить гріх. І я боюся...

— Чого ти боїшся? — спитав Едмондс. — Лукас сильний, як віл. Він справніший навіть за мене. Поки не почнуться жнива, він може спати, скільки заманеться, бо що ж йому ще робити? Не бійся, нічого з ним не станеться, як він із Джорджем трохи понишпорить ночами в улоговині. А наступного місяця він змушений буде облишити свої пошуки, щоб зібрати бавовник.

— Я не того боюся.

— А чого? — запитав Едмондс. — У чому річ?

— Я боюся, що він їх знайде.

Едмондс знову пильно подивився на неї.

— Боїшся, що він їх знайде?

Вона втупила погляд кудись перед себе — непорушна, крихітна, як лялька.

— Бо господь каже: «Що віддано землі моїй, те моє, поки я воскрешу його. І всякому, чи то він, чи вона, гріх доторкатися до нього»... Ось чого я боюся. Ось чому я мушу піти від Лукаса.

— Ніякого скаргу в наших краях нема, — сказав Едмондс. — Хіба ж він не обнишпорив із самої весни геть усю улоговину? І машина теж нічого не знайде. Я доклав усіх зусиль, щоб відмовити його від цього діла. Зробив усе можливе, хіба що не заарештував того поганця-агента за те, що без дозволу швендяє по моїй землі. Тепер шкодую, що не зробив цього. Якби ж то знаття... Але й це б не зарадило. Лукас пе-

рестрів би його десь на шосе й купив би її однаково. Та він знайде з нею стільки ж грошей, як знайшов тоді, коли нишпорив в улоговині без неї й на свій розсуд показував Джорджеві Вілкінсу, де копати. Він і сам у цьому незабаром пересвідчиться. І тоді з ним знову все буде гаразд.

— Ні, — похитала вона головою. — Лукас старий. Щоправда, виглядає молодшим, але йому вже шістдесят сім. А коли чоловіка в такому віці охопить грошова лихоманка, то це все одно, що він удався б у картярство, в пияцтво чи любові. Не буде коли вже кидати. І він стане тоді зовсім пропащий... — Вона замовкла. Непорушно сиділа в масивному кріслі, навіть не здригнулися плями її вузлуватих долонь на білині фартуха.

«Під три чорти, під три чорти, під три чорти!» — лаявся в думці Едмондс.

— Я міг би тобі порадити, як вилікувати його протягом двох днів, — сказав він. — Якби ти була на двадцять років молодша. Але тепер ти вже не зможеш.

— Скажіть лишень, як? Я зможу.

— Ні, — відповів він. — Ти застара.

— Ну скажіть, як? Я зможу.

— Зачекай до завтрашнього ранку, коли він повернеться з тією штукенцією, візьми її сама й іди в улоговину шукати скарб. Позавтра теж, і так щоранку. Нехай він довідається, що ти... користуєшся його машиною, поки він спить і не годен шукати сам. Нехай, повертаючись додому, він не бачить приготованого сніданку, а прокидаючись зі сну — вечері: ти ж бо в цей час іще шукатимеш десь в улоговині скарб його машиною. Це б його вилікувало. Але ти для цього надто стара. Не витримаєш. Іди додому, а коли прокинеться Лукас — вдвох із ним... Ні, ця дорога для тебе надто далека, щоб ходити нею щодня туди й назад. Перекажи йому, хай зачекає на мене. Після вечері я прийду й поговорю з ним.

— Балачками його не виправити. Мені це не вдалося. Вам теж не вдасться. Все, що я можу зробити, то це покинути його.

— Слова, можливо, й справді нічого не допоможуть, — погодився з нею Едмондс. — Але ж маю я, чорт забирай, право спробувати. І він мене таки послухає, хай йому грець! Я буду у вас після вечері. Скажи йому, хай зачекає на мене.

Моллі встала. Едмондс стежив, як вона дигає вниз по дорозі — дрібненька, схожа на ляльку. Сьогодні він був якийсь стривожений, зовсім не через неї, хоча й не признавався собі в цьому. Втім, «стривожений» — не те слово. Він лютував, кипів від зневаги та обурення, що визрівали протягом усього його життя, і не тільки його, а й батькового, і ще раніше, за часів діда Маккасліна Едмондса. Клятий Лукас! Він був найстаріший з-поміж усіх тутешніх мешканців, старіший навіть, ніж був би тепер Едмондсів батько, до того ж четверта частина крові в його жилах була від білих і то навіть не від Едмондса, а від самого Керазеса Маккасліна, чім нащадком він був по лінії батька та ще й у другому коліні, тимчасом як Едмондс був нащадком того ж таки предка по матері й у п'ятому коліні... ще в дитинстві він, Едмондс, помітив, що Лукас весь час величає його батька «містером Едмондсом», а не «містером Заком», як інші негри, і що постійно уникає інакше звертатись до нього.

Та найгірше було те, що Лукас не спекулював своїм білим чи на-

віть Маккаслінівським походженням. Навпаки. Здавалося, він нітрохи не зважав на свою білу кров, був байдужий до неї. Навіть не відчував потреби їй противитися. Навіть не завдавав собі клопоту кинути їй виклик. Якщо іноді й опирався їй, то просто через те, що як мулат мав і її в своїх жилах. Замість того, щоб боротися між собою, чорна і біла кров мирно уживалися, ніби в якійсь міцній, незнищенній, замкнутій посудині, нейтралізуючи одна одну, ніколи не вируючи й не закипаючи.

Колись їх було троє: Джеймс, сестра Фонсіба, тоді Лукас; їхній батько був Турль, син Томі й старого Маккасліна, а мати — Тені Б'ю-чеп, яку брат Едмондсового діда Амадей Маккасліні тисяча вісімсот п'ятдесят дев'ятого року виграв у сусіда в покер. Фонсіба вийшла заміж і назавжди переселилася до Арканзаса, й Лукас одержував од неї вісті, аж поки вона не померла. А Джеймс, найстарший, утік, ще коли Лукас був маленький, аж за річку Огайо, й відтоді про нього не було ні слуху, ні духу — оце й усе, що про нього будь-коли знали його білі родичі. Здавалося, він не тільки (те саме пізніше вчинила його сестра) відцурався рідної сторони, де його бабуся зрадила свою чорну кров і де народився його безіменний батько, а й взагалі ніби стер те місце з лиця землі, та ще й обтрусив з ніг порох того краю, де його свавільний білий дід сьогодні визнавав його, а завтра гнав, тоді як сам він не осмілювався пройти повз нього без вітання, навіть коли той був не в настрої.

Лукас залишився, хоч йому й не слід було цього робити. З усіх трьох дітей тільки він один не відчував матеріальної скрути (та й моральних зобов'язань, як Керазес Едмондс згодом почав розуміти), тому-то й не був прив'язаний до землі; тільки він один рано став грошово незалежним, тож міг звідси виїхати назавжди після того, як йому сповниться двадцять один рік¹.

Едмондси, — аж поки це своєю чергою не дійшло до Керазеса, — переказували один одному, що колись сини старого Керазеса Маккасліна, близнюки Амадей і Теофіл, доживши до п'ятдесяти років, вирішили відпустити батькових рабів і, здійснюючи свій план, склали спеціальну угоду щодо чорного сина їхнього батька (звідси визнання його прав, хоч і досить умовне, тільки з огляду на двох його білих братів). Йшлося про певну суму грошей. Її разом із процентами мали виплатити на його усну вимогу, але Турль тітки Томі, що вирішив залишитися тут навіть після скасування рабства, ні разу не зажадав її. Та ось він помер, а старий Керазес Маккасліні лежав у сирій землі вже понад півстоліття, й Амадей з Теофілом теж, як народилися одного року, так і помирали, коли їм було вже за сімдесят, — і Маккаслінові Едмондсові тепер дісталася чи то в дар, чи то в спадщину та земля, та плантація, яку відступив йому Айзек Маккасліні, син Теофіла — чому, з яких інших міркувань, окрім міркувань про пенсію, що її Маккасліні, а потім його син Захарі й тепер Керазес, син Захарі, щотижня переказували Айзекові в його маленьке, нашвидку збите бунгало в Джефферсоні, — цього, власне, не знала жодна душа. Але що він відступив, то це таки правда, — якимсь там чином, колись давно за тих похмурих для штату Міссісіпі часів, коли чоловік мусив бути вольовим і безжальним, щоб збити спадок для своїх нащадків, і дужим та вольовим, щоб утримати його, аж поки зможе їм заповісти, — і, відступивши, навіть зрікся тієї землі, хоч був її справжній спадкоємець (взагалі ж Айзек або

¹ Вік повноліття у США.

«Дядько Ікс» — бездітний удівець, мешкає в будинку покійної дружини, знову ж таки, ні разу не скориставшись своїм правом на нього, народився, коли батько був уже старий, і сам з народження видавався ніби старим, але з літами ніби молодшав, тож нині, вже в сімдесят з гаком — свого віку він уже кілька років ні для кого не уточнював — відзначався якоюсь екзальтованою, щирою хлоп'ячою невинністю), а проте застеріг собі право контролю над тими відписаними грішми, яких його чорний дядько, здавалось, і не здогадувався зажадати.

Він їх так ніколи й не зажадав. Помер. Потім утік його перший син, Джеймс, покинув оселю, де народився, плантацію, штат Міссісіпі, вночі, голіруч, у чому був. Прочувши про це в містечку, Айзек Маккаслін узяв готівкою третину відписаних грошей разом із складними процентами й виїхав теж; він пропадав десь цілий тиждень, а потім повернувся й поклав ті гроші назад до банку. Згодом Турлева дочка Фонсіба вийшла заміж і переїхала до штату Арканзас. Цим разом Айзек знову виїхав із грішми й переказав третину спадщини в місцевий арканзаський банк з умовою, що Фонсіба братиме три долари щотижнево, не більше й не менше, — і після цього повернувся додому. А потім якось уранці він сидів удома й дивився в газету — не читав її, а тільки дивився, — й раптом усвідомив, на що дивиться. То була дата. «Чийсь день народження», — подумав він і сказав уголос:

— Лукасів. Йому сьогодні двадцять один рік.

У цю хвилину зайшла його дружина. Вона була тоді ще молода; вони побралися всього кілька років тому, але він уже встиг звикнути до виразу її обличчя й завжди споглядав його, як тепер: спокійно, з жалістю, а також уболіваючи за неї, за них обох, і знав її напружений, затятий, непогамований голос не гірш, як той вираз:

— На кухні сидить Лукас Б'ючемп. Хоче тебе бачити. Може, це твій двоюрідний брат подає тобі звістку, мовляв, передумав сплачувати навіть щомісячні п'ятдесят доларів, на які ти проміняв маєток свого батька.

Але він пропустив повз вуха ці слова. Відповідати йому не було потреби: він мовчанкою доб'ється від неї прощення швидше, ніж б'ючи себе в груди; чоловік з дружиною обходяться без слів не тільки тому, що зжилися, — на своєму довгому й нікчемному віку вони бо-дай раз, бодай на одну коротку мить, хоча й тоді вже знали, що це не триватиме, не може тривати вічно, — дійшли порозуміння й стали немов святими, наперед прощаючи одне одному геть усе, бо обоє вже раз і назавжди склали ціну одне одному. Лукас зайшов уже до кімнати й з капелюхом у руці стояв біля порога; обличчя його, кольору старого сидла, було схоже на давньосірійське, не так рисами, — зрештою, він належав до іншої раси, — як своїм виразом, ніби успадкованим від пустельних вершників часів тисячолітньої давності. Обличчям тим він нітрохи не скидався на Керазеса Маккасліна, його та Айзекового діда. Це було обличчя покоління, що жило безпосередньо перед ними: феротипія одного збірного обличчя десяти тисяч нездоланих солдатів Конфедерації, трохи карикатурного, спокійного, холодного, холоднішого, ніж його, Айзекове, жорстокішого й життєздатнішого.

— З днем народження, довгих тобі років життя, — сказав Айзек. — А я саме...

— Еге ж, — промовив Лукас. — От я й прийшов по решту тих грошей.

— Грошей? — спитав Айзек. — Яких грошей?

— Тих, що старий сер залишив для батька. Коли вони ще наші. Якщо ви дасте їх нам.

— Вони не мої, щоб я віддавав їх чи тримав у себе. Гроші ці належали твоєму батькові. Досить одному з вас попрохати. Я пробував розшукати Джіма після того, як він...

— То я оце й прохаю, — урвав його Лукас.

— Усі? Половина грошей Джімових.

— Я можу тримати їх у себе не гірше за вас.

— Так, — сказав Айзек. — Отже, ти теж не залишишся тут. Ти теж виїдеш.

— Я ще не надумався, — ухилився од прямої відповіді Лукас. — Цілком можливо. Нарешті я став справжнім чоловіком. Роблю, що хочу. Тож хочу мати певність, що зможу виїхати, як тільки надумаюсь.

— Ти міг це зробити будь-коли. Навіть якби дідусь не залишив грошей Турлеві тітки Томі. Досить було б тобі чи котромусь із вас прийти до мене... — Айзек змовк. «П'ятдесят доларів щомісяця, — подумав він. — Лукас знає: в мене більше нема. Я відцурався роду, виявив легководухість, продав своє первородство, зрадив свою кров за те, що він і сам називає не спокоєм, а тільки забуттям і шматком хліба». — Вони в банку, — сказав він нарешті. — Ходімо візьмемо їх.

Лише Захарі Едмондс та згодом його син Керазес знали перебіг цієї розмови. Але наступні події відомі були більшості джефферсонців, отож не тільки в родинній хроніці Едмондсів, а й у хроніці містечка з'явився анекдот, як того ранку двоє братів, білий і чорний, пішли разом до банку, й Лукас сказав:

— Стривайте. Та це ж купа грошей!

— Забагато, — погодився з ним білий. — Забагато, щоб ховати їх під цеглиною в черені печі. Залиш їх під моєю порукою. Залиш.

— Стривайте, — провадив далі Лукас. — Банк і справді триматиме їх для чорного так само, як і для білого?

— Звичайно, — відповів білий. — Я попрошу їх.

— А як я їх одержуватиму? — запитав Лукас.

Білий розтлумачив йому, що таке чек.

— Гаразд, — сказав Лукас.

Вони стояли поруч біля віконця, коли білий звелів службовцеві переписати гроші на Лукасів рахунок і завести нову чекову книжку. І Лукас знову промовив:

— Стривайте.

Потім вони стояли поруч біля заляпаної чорнилом дерев'яної конторки, й Лукас під керівництвом білого виписував чек, щоправда, карлючками, але цілком розбірливими — його з братом і сестрою навчила їх виводити мати того білого. Потім вони знов стояли біля віконця: касир сплачував за чеком готівку, а Лукас, усе ще не відходячи від нього, нестерпно повільно, двічі перелічував ті гроші; нарешті він посунув їх назад до касира за ґратки.

— Тепер можете їх знову сховати, — сказав спокійно. — І дайте мені документ.

Він, однак, не виїхав. Не минуло й року, як оженився, взяв не селючку, дівчину з ферми, а городянку, й Маккаслін Едмондс звелів поставити їм будинок і наділив Лукаса землею, щоб обробляв її на свій розсуд, довіку чи поки залишатиметься на плантації. Згодом Маккас-

лін Едмондс помер, його син Захарі одруживсь, і тієї весняної ночі, коли повинь відрізала його садибу від решти світу, народився хлопець, Керазес. Він змалечку дивився на чорного Лукасового хлопчика просто як на додаток до жінки, котрій судилося заступити для нього рідну матір, як на чорного молочного брата, як на свого батька — додаток до себе самого. Він ще не виріс із дитячого віку, як оселя чорних стала його другим домом; спав разом з молочним братом на одному матраці в батьківському домі або в одному ліжку в домі негра, їв із ними одну страву за тим самим столом, тут або там, і, щиро кажучи, більше полюбив дім негра, піч, де навіть улітку завжди палахкотів вогонь, живий, ніби серце їхнього життя. Йому навіть не треба було довідуватися з родинної хроніки, що його білий батько і чорний батько його молочного брата теж зростали разом; йому ніколи й на думку не спадало, що їхні перші спомини могли не пов'язуватись, як його, з однією-єдиною, такою ж темношкірою жінкою. Одного дня він раптом усвідомив без ніякого подиву для себе, що чорна жінка — не його мати, і не відчув ніякого жалю; усвідомив, що його рідна мати померла, й не став через це побиватися. Він і далі мав біля себе чорну жінку, вірну та надійну, її чорного чоловіка, якого бачив не рідше, якщо не частіше, ніж власного батька, мав дім, просяклий міцним, теплим негритянським духом, і піч, де навіть літньої пори вночі палає вогонь, — і цей дім був йому миліший за рідний. Крім того, він уже виріс із пелюшок. Їздив з молочним братом на конях і мулах; вони мали зграю дрібних хортів, і найближчого року їм обіцяли рушницю; власного товариства їм вистачало цілком, і вони старанно уникали, як і всі діти, розкривати свої душі дорослим, ладні були вперто захищати свої таємниці ще до того, як хтось зазіхне на них, і все це з єдиною метою — щоб бути полишеними на самих себе.

Аж ось одного дня на нього, білого, впало одвічне прокляття його батьків, одвічний спадок бундючної гордині, породженої не душевними якостями, а географічними умовами, не хоробрістю та гідністю, а насильством і ницістю. Він не розпізнав цього тоді. Йому було сім років, як і молочному братові Генрі. Вони повечеряли вдома в Генрі, й Моллі саме вела їх до кімнати через сіни, де вони звичайно спали, коли він раптом сказав:

— Я йду додому.

— Залишайся тут, — попрохав його Генрі. — Завтра ми встанемо вдосвіта, як тато, й майнемо на полювання.

— Ти можеш залишатися, — відповів білий хлопець, уже простуючи до дверей. — А я йду додому.

— Гаразд, — погодився Генрі й рушив за ним.

Керазес Едмондс пам'ятав, як вони в літньому присмерку подолали півмилі до його дому: він ішов прудкіше за негра, не даючи йому порівнятися з собою, і як вони один по одному ввійшли до будинку й піднялися сходами до кімнати з ліжком та матрацом на підлозі, де завжди спали, заночовуючи тут, і як він повільно роздягався, дозволяючи негрові випередити себе й першому лягти на матрац. Тоді підійшов до ліжка, ліг на ньому й, заціпенівши, не відривав очей від темної стелі, навіть коли здогадався, що Генрі звівся на лікті й приголомшено дивиться на ліжко.

— Ти спатимеш там? — спитав Генрі. — Ну гаразд. На цьому соло-м'янику мені так гарно спиться, але я можу встати з нього, якщо хочеш.

І він звівся на ноги, й наблизився до ліжка, й став над білим молочним братом, чекаючи, коли той посунеться і дасть йому місце, однак почув тільки різке, категоричне:

— Ні!

Генрі закам'янів з подиву.

— Ти не хочеш, щоб я спав з тобою в ліжку, так?

Білий хлопчик теж не ворухився, мовчки лежав горілиць, устроивши очі в стелю.

— Гаразд,— тихо сказав Генрі, повернувся до матраца й знову ліг.

Білий хлопчик дослухався до кожного його руху; тут він не міг нічого вдіяти з собою: лежав, зціпивши зуби, закладлий, з розплющеними очима, й слухав неквапливий спокійний голос:

— Справді, сьогодні парко й спатиметься краще, коли ми...

— Замовкни вже! — вигукнув білий хлопчик.— Як же ми спатимемо, коли ти без упину плещеш язиком?

Генрі змовк. Але білий хлопчик ще довго не міг заснути після того, як дихання Генрі стало спокійне, рівномірне; він лежав, охоплений незабгагненою для себе гіркою печаллю й пекучим соромом, в якому не хотів собі признатися. Нарешті поринув у напівдрімоту і прокинувся зовсім не виспаний, на підлозі в сірій імлі світанку він побачив порожній матрац. Того ранку вони вже не полювали. Й ніколи відтоді не спали в одній кімнаті і не їли за одним столом, бо він уже усвідомив, що соромиться самого себе; ні разу за цілий місяць не пішов він до Генрі додому, бачачи тільки здаля, як той поганяє батькових коней у полі. Потім одного дня зрозумів, що більш не витримає, і ладен був покаятися вже не тільки перед самим собою, та ба — занадто з цим опізнився, на віки-вічні опізнився. Він пішов до хати Моллі. Стояло тихе надвечір'я, Генрі з Лукасом ось-ось мали повернутися з поля. Моллі була дома, спостерігала з кухонних дверей, як він іде подвір'ям. Обличчя її було незворушне; він зупинився під дверима і втупився в неї, ледь розставивши ноги, дрібно тремтячи, гордовитий, сповнений рішучості, потім сказав якомога лагідніше в таку хвилину (опісля він зумів би сказати це, як годиться, з усією категоричністю, так щоб від цього непорозуміння не лишилося й сліду):

— Сьогодні я вечерятиму у вас.

Отже, знову все гаразд. Її обличчя було незворушне. Він відчував, що зуміє вже сказати це як годиться, хай тільки прийде час.

— Звичайно, що в нас,— відповіла вона.— Я засмажу тобі курку.

Далі все було так, ніби й справді нічого не сталося. Генрі прийшов майже слідом за ним, певно, побачив його з поля — і вони вдвох зарізали й обскубли курку. Потім надійшов Лукас, і вони втрьох, він, Генрі й Лукас, пішли до хліва, де Генрі подоїв корову. Потім вони гуляли на подвір'ї, в сутінках, вдихаючи пахощі смаженої курки, поки Моллі покликала Генрі, а трохи перегодя і його самого, як завжди, спокійним і рівним голосом:

— Іди вечерять.

Та це не могло вже нічого поправити. Стіл, як завжди, був накритий у кухні, і Моллі, як завжди, витягала з печі сковороду з млинцями, однак Лукаса там не було, і біля столу стояв тільки один стілець, а на столі — тільки один прибор, тільки його склянка з молоком біля полумиска з неторканою куркою; похолонувши, він сахнувся назад, перед очима йому все попливло, здавалося, стіни кухні хитаються й падають на нього; Генрі рушив до дверей.

— Ти що, гребуєш їсти зі мною? — крикнув він.

Генрі зупинився й, ледь повернувши до нього голову, відказав по-волі, негнівливо:

— Я не гребую ніким. Навіть собою.

Отак Керазес Едмондс посів свою спадщину. Він скуштував цього гіркого плоду. Чув, як Лукас неухильно величає його батька «містером Едмондсом», а не «містером Заком», бачив, як уникає звертатися до нього взагалі на ім'я, та так обмірковано, з такою холодною, постійною пильністю й так гнучко, аж якийсь час він не міг навіть добрати, чи знає сам батько, що негр не бажає називати його «містером». Врешті-решт він завів про це мову з батьком. Той слухав уважно; виразу батькового обличчя хлопець не міг тоді прочитати, та й не звернув на нього особливої уваги, бо був іще зовсім дитина; лише через багато літ він здогадався, що батька й Лукаса розділяло щось більше, ніж расова відмінність, адже між Лукасом і будь-яким білим вона стиралася сама собою,— щось більше за домішку крові білого, навіть коли це кров Маккаслінова, адже між Лукасом і дядьком Айзеком Маккасліном ніякої ворожнечі не було.

— По-твоєму, якщо Лукас старший від мене і взагалі настільки старий, що пам'ятає навіть трохи дядька Бака і дядька Бадді, коли він нащадок тих, хто жив у цих краях, де ми, Едмондси, тільки прибули, що вирости, як гриби після дощу... то цього не досить, щоб він відмовлявся величати мене «містером»?— запитав батько.— Ми разом росли, разом їли й спали, полювали й рибалили, як-от ви з Генрі. Аж поки дійшли літ. Тільки я завжди побивав його в стрільбі... за винятком одного разу. Але, як виявилось, я й тоді його переміг. По-твоєму, цього не досить?

— Ми не прибули, — трохи не закричав хлопець. — Наша бабуся така ж родичка старому Керазесові, як дядьки Бак і Бадді. Дядько Айзек сам дав... дядько Айзек сам каже...— Він затнувся під батьковим поглядом.— Ні, тату,— сказав він рішуче.— Цього не досить.

— Ох,— важко зітхнув батько.

І раптом хлопцеві вдалося прочитати вираз його обличчя. Як і всім дітям, йому вже була знайома та хвилина, коли ти, ще оточений, оповитий теплом і довірою дорослого, раптом відкриваєш, що нещирість старших не розвіялась, як ти собі гадав, а лише відступила, щоб стати ще страшнішою,— ота секунда, коли ти усвідомлюєш із жалем й обуренням, що хтось із батьків тебе випереджає, спізнавши уже всього, і ганьби, і тріумфу, а ти не можеш їх з ним поділити.

— Давай домовимось,— запропонував батько.— Я з'ясовую з Лукасом свої стосунки, а ти свої.

Згодом, уже ставши юнаком, він зрозумів, що саме побачив на батьковому обличчі того ранку, яка то була тінь, яка пляма, яке тавро,— щось, безперечно, сталося між батьком і Лукасом, але про це ніхто, крім них, не знав і ніколи не знатиме, як вони самі не скажуть — сталося не тому, що вони належали до різних рас чи в їхніх жилах текла споріднена кров,— просто вони були чоловіки. Потім, уже на порозі двадцятиліття, ставши майже дорослим, він навіть здогадався, що це було. «Жінка,— подумав він.— Мій батько з чорнопиким посварилися через жінку. Мій батько з чорнопиким — через чорнопику.— Бо навіть саму думку про білу жінку він рішуче відкидав, сам собі в цьому не признаючись. Імені Моллі він не назвав і в думці. Справа зрештою була не в тому, вона це чи не вона.— І Лукас, напевне, переміг його,— поду-

мав він.— Переміг Едмондса,— подумав злісно.— Едмондса. Маккаслін, навіть нігер, бере гору над нами всіма. Старий Керазес плодив своїх чорношкірих байстрят просто в себе на задвір'ї, а проте хотів би я побачити, як чоловік котроїсь із тих жінок або хтось інший насмілювався б йому сказати: «Hi!» Так, Лукас побив Едмондса, інакше б його тут не було. Якби батько переміг Лукаса, то він не дозволив би йому zostатися тут навіть для того, щоб Лукас міг пробачити йому. Отже, переміг тільки Лукас... він залишився тут, бо його ніщо не бентежить, навіть якби йому довелося комусь прощати чи когось кривдити».

Плин часу його теж не бентежить. Захарі Едмондс помер, і він, Керазес Едмондс, і собі успадкував плантацію, хоч її справжній спадкоємець по чоловічій лінії, маючи на неї право моральне і, можливо, якби докопатися до правди, то й законне теж,— доживав віку, існуючи на жалюгідну грошову позичку — тепер її щомісяця надсилав троюрідний племінник. Ось уже двадцять літ Керазес Едмондс обробляв ту землю; час приносив свої зміни, й він намагався йти з ними в одну ногу, як його батько, дід і прадід. А проте, коли оглядався назад на всі ті роки, вони уявлялись йому однією довжелезною низкою нікчемних клопотів і боротьби, не з землею й не з погодою (і навіть, зрештою, не з федеральним урядом), а зі старим негром, який в особистих стосунках із ним навіть не зважав на те, як він звертається до білого, і називав його по-всякому: то «містером», то «містером Едмондсом», то «містером Керазесом», то просто «Керазесом» чи «Разом», чи «сином», а як розмовляв з ним у гурті молодших негрів, то іноді мішав його в одну купу з ними, вдаючись до звертання «ви, хлопці». Всі ці роки Лукас обробляв свої акри давнім дідівським способом, що його, напевне, дотримувався сам Керазес Маккаслін, і, глухий до всіляких добрих порад, не хотів ані вживати новітніх знарядь, ані пустити бодай трактор на маккаслінівську землю, дану йому без усяких застережень у довічне користування, ані навіть дозволити пілотові, який посипав хімікатами рештки з'їденого довгоносиком бавовника, хоча б пролетіти над його полями на завантаженому тією отрутою аероплані,— а проте, брав товари з його крамниці так, ніби обробляв щонайменше тисячу акрів, до того ж із шаленими, нечуваними прибутками, так, ніби й не мав у grosбухах неспланих рахунків тридцятирічної давності, що їх, Едмондс знав, ніколи й не сплатить, хоча б уже тому, що Лукас мав пережити не тільки теперішнього Едмондса, як пережив уже двох його попередників, а, може, й самі grosбухи з цифрами своїх боргів. До того ж Лукас гнав віскі трохи не на задвір'ї його, Едмондсового, дому щонайменше дванадцять літ, за словами його дочки, аж поки не став жертвою власної жадібності, та ще й украв у свого співвласника та поручителя, ба навіть фактично родича, мула вартістю в триста доларів і виміняв на машину, щоб вишукувати закопані гроші, а тепер на тобі — ще нова морока: після сорока п'яти літ Лукас руйнує домашнє вогнище тій, яка була Едмондсові за рідну матір, яка викохала його, вигодувала власною груддю так, як вигодовувала рідного сина, яка повсякчас дбала про його тіло й душу, навчаючи своєї доброзичливості, своєї порядності, щоб він був лагідний із нижчими за себе, чесний з рівнею, великодушний до слабкого й уважний до старого, чемний, щирий і сміливий, яка щедро й некорисливо обдаровувала його, сироту без матері, своєю невсипущою, самовідданою любов'ю; саме їй Лукас руйнує домашнє вогнище, а в неї ж тільки й родини, що старий брат у Джефферсоні, якого вона не бачила десять років, та ще вісімнадцятилітня заміжня донька,— в неї

вона, безперечно, не захоче жити, бо зять — вона того певна — накликав на себе прокляття, як і її чоловік.

Так, час його теж не бентежить. Едмондс сидів сам один за вечерею, їжа зовсім не смакувала, і йому ввижалося, ніби ось тут, у кімнаті, перед ним стоїть Лукас — у шістдесят сім років обличчя в нього, по суті, молодше, ніж у нього самого в сорок три, менше позначене руйнівною дією пристрастей, думок, пересиченості й розчарувань, — це обличчя не мало навіть карикатурної схожості з дідовим, Маккасліновим, але донесло з цілковитою, разючою достеменністю образ його покоління й дух того часу — обличчя це, як здалося старому Айзекові Маккасліну сорок п'ять років тому, мовби зібрало в собі риси цілого покоління несамоовитих молодих солдатів Конфедерації й задубилося, застигло, як у мумії, — й він подумав з подивом, майже жахом:

«Він давніший Керазес, ніж усі ми, разом взяті, навіть із старим Керазесом. Він спадкоємець і водночас прототип усього того географічного, кліматичного й біологічного комплексу, що породив старого Керазеса, й усіх нас, і наших ближніх — оті незліченні міриади, тепер уже без облич, ба навіть без імен, окрім його самого, бо він і цільний, і досконалий, і сповнений почуття власної гідності, як колись, певно, старий Керазес, він сам собі батько й постав з крові всіх чорних, білих, жовтих і червоношкірих, а також своєї власної».

II
Вже зовсім повечоріло; Едмондс прив'язав кобилу до Лукасового тину, потім камінною доріжкою, що була облямована битою цеглою, склянками й повтикуваними догори дном пляшками, попростував до хати й, піднявшись на сходи, зайшов у сіни. Лукас у капелюсі стояв на порозі, його постать чітко вимальовувалася проти відлисків вогню, що палав у печі. Стара не підвелася. Сиділа, як після обіду в крамниці, безрушна, ледь нахилившись уперед; її маленькі скарлючені руки залякли на білому фартусі, скривлене обличчя у відблисках вогню здавалося трагічною маскою, й оце вперше, скільки пам'ятає її, Едмондс побачив Моллі без глиняної люльки в роті. Лукас підсунув йому стілець, але сам не сів. Став віддалік, так що відблиски тепер падали й на нього — на широкі криса доморобного касторового капелюха, якого Едмондс дід подарував йому півстоліття тому, на обличчя з давньосірійськими рисами, на масивний золотий ланцюжок, що звисав з кишень розстебнутої камізельки.

— Ну, що тут у вас за історія? — спитав Едмондс.

— Вона хоче взяти зі мною розлучення, — сказав Лукас. — Ну й нехай.

— Нехай? — здивувався Едмондс. — Нехай?

— Так. Скільки це мені коштуватиме?

— Розумію, — сказав Едмондс. — Якщо тобі доведеться викладати на це гроші, вона не одержить розлучення. Ну, тут тобі вже не вдасться напустити туману. Це тобі, старий, не з комівоаяжером мати справу. Ти не зможеш відкупитись од Моллі мулицею, як відкупився од нього.

— Я поступлюся й так, — відповів Лукас. — Мені аби тільки знати, в скільки це обійдеться. А може, ви самі дасте нам розлучення, як Оскарові з його рудою шльондрою, отією, що він привіз торік улітку з Мемфіса. Ви дали їм розлучення, ще й самі відвезли її до міста й купили залізничного квитка до Мемфіса.

— Вони не мирили між собою,— пояснив Едмондс.— І рано чи пізно вона взяла б та й різонула його бритвою, яку носила при собі. А якби хоч трішки схибила, Оскар устиг би скрутити їй в'язи. Він тільки й чекав такої нагоди. Через те я їх розлучив. Але ти не Оскар. У вас зовсім інша річ. Послухай, Лукасе. Ти старший від мене, я це визнаю. Можливо, маєш більше грошей, ніж я, нехай навіть більше розуму в голові. Але робити цього тобі я не раджу.

— Кажіть про це не мені,— розвів руками Лукас.— Скажіть їй. То не моя забаганка. Мені добре й так, як є.

— Ще б пак! Поки можеш робити, що хочеш... не їсти, не спати, а тільки ганяти Джорджа Вілкінса туди-сюди по улоговині з тією бісовою...— Едмондс замовк, а коли озвався за хвилину, голос його був глухий і здавлений: — Скільки я тобі казав, що в тутешніх місцях немає ніяких закопаних грошей. Ти тільки марнуєш свій час. Але біда не в цьому. Ви з Джорджем Вілкінсом можете товктися собі по долині, скільки хочете, про мене. Але тітка Моллі...

— Я чоловік,— заявив Лукас.— Я господар у своїй хаті так само, як ти, й твій батько, і батьків батько у вашій. Ви не в претензії, як я обробляю землю і збираю на ній урожай, так?

— Не в претензії? — пробелькотів Едмондс.— Не в претензії?

Лукас не звернув на це ніякої уваги.

— Поки я це роблю, лише мені вільно вирішувати свої особисті справи, і твій батько перший сказав би тобі так, якби був тут. Зрештою, я незабаром і так облишу свої нічні походеньки, бо треба буде збирати бавовник. Залишаться хіба суботні й недільні ночі.— Досі він говорив, дивлячись на стелю. А тепер перевів очі на Едмондса.— Але ці дві ночі — мої. Протягом цих двох ночей я нічиєї землі на плантації не обробляю, і мені начхати, чия вона, зрештою.

— Гаразд,— погодився Едмондс.— Дві ночі на тиждень. І то тільки починаючи з наступного тижня, бо частина твого бавовника вже достигла.— Він обернувся до жінки.— Ну, тітко Моллі, дві ночі на тиждень — і Лукас незабаром прийде до розуму...

— Ніхто його не просить обмежувати пошуки до двох ночей на тиждень,— пробубоніла вона, ніби псалтиря читала, навіть не ворухнувшись, не дивлячись ні на кого.— Ніхто його не просить, щоб він перестав шукати взагалі. Вже запізно. Він більше над собою не владен. Я хочу бути вільна.

Едмондс знову глянув на застиглу маску Лукасового обличчя під широкими крисами старомодного циліндра.

— Ти хочеш, щоб вона пішла? — запитав він.— Ти цього домагаєшся?

— Я голова сім'ї, був ним і залишусь,— відповів Лукас. Спокійно, як про щось уже вирішене. Погляд його був такий самий твердий, як і Едмондсів, тільки що далеко холодніший.

— Послухай, Лукасе,— сказав Едмондс.— Ти старієш із кожним днем. У тебе залишилось не так уже й багато часу. Хвилину тому ти згадував про мого батька. Так ось: коли прийшла його остання година, він ліг, щоб спокійно вмерти. Бо він зроду... «нічого не заподіяв...» — Царице небесна, він трохи не вимовив цього вголос.— «Під три чорти, під три чорти, під три чорти,— лаявся подумки,— нічого не заподіяв своїй старій жінці такого, щоб у смертну годину міг сказати: «Боже, прости мені мою кривду», — мало не вимовив він уголос, та встиг ос-

танньої миті прикусити язика.— Не вгледеш, як прийде час, коли й тобі теж захочеться спочити в мирі.

— І ви не вгледите.

— Твоя правда. Але мені сорок три. А тобі шістдесят сім.

Вони дивились один одному в вічі. Обличчя під циліндром усе ще було застигле, непроникне. Врешті Лукас поворухнувся. Повернувшись, він сплюнув.

— Добре,— сказав тихо.— Я теж хочу спокійно вмерти. Я здихаюся цієї бісової машини. Віддам її Джорджеві Вілкінсу...

Тільки тепер поворухнулася стара Моллі. Коли Едмондс озирнувся, вона спробувала підвестися із стільця, спираючись на одну руку, а другу простягала до нього.

— Ні! — вигукнула вона.— Містере Зак! Невже ви не розумієте, що він і далі користуватиметься нею точнісінько так, наче вона була б його, більше того, накликає божу кару ще й на Нат, мою останню і найменшу дитину. Краще хай держить її при собі. Краще я піду, щоб він міг держати її при собі й не віддавав Джорджеві! Невже ви не розумієте?

Едмондс і собі підвівся, з гуркотом відсуваючи стілець. Він весь тремтів, пропикаючи Лукаса очима.

— Виходить, ти й мене хочеш пошити в дурні? Гаразд. Ти не дістанеш від мене розлучення. І позбудешся цієї клятої машини. Завтра вранці принесеш її до мене. Чув?

По дорозі додому він завернув до стайні. На небі світив місяць, обсипав сріблом порозкривані чашечки бавовника, вже майже достиглого. Божа кара. Він знав, що має на увазі Моллі, куди вона гне. Якщо припустити майже неможливе, буцім дець тут, у межах околиці, закопано колись бодай тисячу доларів, і якщо припустити ще неможливіше — буцім Лукас їх знайде, то як ці гроші — ота тисяча доларів, здобута не в поті чола, принаймні Лукасового, — вплинуть зрештою на нього, хоч він і має вже шістдесят сім років і в нього, — Едмондс це добре знав, — у джефферсонському банку лежить утричі більша сума? Не кажучи вже про його зятя Джорджа — той не має ще й двадцяти п'яти, в кишенях у нього вітер гуде, а на весну він з вісімнадцятилітньою дружиною сподівається дитини.

Доглянувши кобилу було нікому, бо Дена він одпустив ще раніше. Розсідлав її сам і вичистив, потім, відчинивши ворота й попустивши гнuzдечку, лягнув по лисніючому крупові, й вона вистрибом помчала на пасовисько, а там пішла кругом, виблискуючи в місячному сяйві своїми трьома панчохами й лисиною.

— Хай йому біс! — вигукнув він.— Непогано було б котромусь із нас, мені або Лукасові, стати конякою. Або мулом.

Вранці наступного дня Лукас так і не приніс до нього щупа. О дев'ятій, коли Едмондс їхав з дому (саме була неділя), його все ще не було. Едмондс подумав, чи не завернути по дорозі до Лукасового дому. Але саме була неділя, йому здалося, що він усі дні від самого початку травня клопоче собі голову й турбується Лукасовими справами й, очевидно, морочитиметься й дратуватиметься ними й завтра з самого ранку, тож він, мабуть, хоч у свято мав право забути про них, тим паче, що Лукас пообіцяв з наступного тижня віддавати пошукам тільки суботу й неділю. Через те він проминув Лукасову оселю. Поїхав з дому на цілий день — до церкви за п'ять миль, а потім на обід до приятелів, що мешкали за три милі звідси, й пробув аж до самого ве-

чора, роздивляючись на їхній бавовник і гудячи разом з ними уряд за те, що він диктує, як той бавовник вирощувати й продавати. Вже посу-теніло, коли, під'їжджаючи до своїх воріт, Едмондс згадав про Лукаса, Моллі й механічний щуп. Він був певен, що Лукас не залишив би апарат у порожньому будинку, через те повернув до його хати. Там не світилося, на його стукіт ніхто не відповів. Тоді він проїхав ще чверть милі до Джорджа й Нат, але в них теж було темно, й на голос його теж ніхто не відгукнувся.

«Може, все вже владналося,— заспокоював він себе.— Може, вони гуртом пішли до церкви. В усякому разі, я ще півдоби можу не морочити собі голову Лукасом, якщо раптом не станеться, боронь боже, ще якоїсь халепи».

Та наступного ранку, в понеділок, він прождав у стайні майже цілу годину, а Ден і Оскар так і не з'явилися. Він сам повідчиняв стійла та повиганяв мулів на дорогу, що вела до пасовища, і вже виходив із стійла кобили з порожнім рептухом, коли в двір підтюпцем убіг захищений Оскар. Едмондс помітив, що він не встиг навіть переодягтися після вчорашньої неділі,— на ньому була яскрава сорочка та краватка, сукняні, забрьохані по коліна штани з розпанаханою мало не до стегна холошею.

— Це через тітку Моллі,— поскаржився Оскар.— Вона пропала з учорашнього дня. Ми шукали її цілу ніч. Знайшли сліди й пішли по них униз, до улоговини. Тільки ж вона така дрібна та легенька, що наче й землі не торкалася. Дядько Лукас із Джорджем, Нат, Деном та ще деким шукають і досі.

— Я осідлаю кобилу,— сказав Едмондс.— Мулів я вже вигнав на пасовище — біжи туди й спіймай собі котрогось. Тільки швидко.

На розлогому пасовищі важко спіймати неспутаного мула; минула майже година, поки Оскар вернувся охляп на одному з них. А коли вони наздогнали Лукаса, Джорджа, Нат, Дена та інших людей, які шукали, гублячи й знову знаходячи невиразні, легкі сліди бабусиних ніг, що, здавалося, зумисне петляли в улоговині серед шипшинових чагарів та гнилих колод, минуло ще дві. Її знайшли близько полудня — вона лежала, уткнувшись обличчям у болото, у фартусі, вицвілих спідницях, що були ще вчора чисті, брудна, обшарпана, й одною рукою все ще стискала держак механічного щупа. Була жива. Коли Оскар підняв її, вона розплющила на мить очі, невидючі, спрямовані кудись перед себе, а тоді знову склепила їх.

— Мерщій,— звелів Едмондс Денові.— Візьми кобилу й гайда до дому. Сядеш в автомобіль і привезеш лікаря Райдаута. Мерщій... Ти здумаєш її нести? — звернувся він до Оскара.

— Звичайно,— відповів той.— Вона легка, як пір'їна. Мабуть, оця машинка й то важча.

— Понесу я,— озвався раптом Джордж.— Адже вона все ж таки мати Нат...

Едмондс люто глянув на нього й на Лукаса.

— Ти понесеш оцю скриньку,— буркнув.— Понесете обидва. Сподіваюся, вона щось та знайде дорогою до моєї садиби. Бо якщо опісля її стрілки й затремтять коли-небудь на моїй землі, то нікому з вас цього вже не бачити. Розлучення ти дістанеш, я про це подбаю,— обернувся він до Лукаса.— Поки Моллі не вкоротила собі віку. Поки ти не вкоротив їй віку цією бісовою машинкою. Не хотів би я бути тепер у

твій шкірі. Не хотів би, щоб мене гризли такі думки, які гризтимуть тебе сьогодні вночі.

І ось настав цей день. Бавовник уже було зібрано, очищено й покладено в паки, почалися заморозки, кукурудзу звозили з полів і зсипали в засіки. Едмондс привіз Лукаса й Моллі до Джефферсона й зупинив авто перед будинком окружного суду, де мав засідати мировий суд.

— Тобі заходити туди нема чого,— сказав він Лукасові.— Та вони, мабуть, і не впустили б тебе. Але нікуди не йди. Бо я на тебе не чекаю. І запам'ятай: тітці Моллі дістається будинок і половина врожаю цього та кожного наступного року, доки ти оброблятимеш мою плантацію.

— Ви хотіли сказати, кожного року, доки я господарюватиму на своїй землі?

— Я хотів, хай йому грець, сказати те, що сказав: кожного року, доки ти оброблятимеш мою плантацію.

— Кас Едмондс віддав цю землю в моє володіння до того часу, доки я...

— Ти чув, що я сказав?— перепинив його Едмондс.

Лукас подивився на нього й закліпав очима.

— Ви хочете, щоб я забирався з неї геть?— запитав він.

— З якої б то речі?— звів брови Едмондс.— Навіщо? Адже ти однаково щодня від смерку до світання шукатимеш на ній закопаного скарбу. Краще вже залишайся і спи на ній цілими днями. Крім того, тобі треба вирощувати для тітки Моллі половину врожаю. Не тільки цього року, а й наступних теж.

— Нехай вона забирає собі весь урожай,— сказав Лукас. — Я оброблятиму землю справно. Нехай бере все. Я маю три тисячі доларів, які мені залишив старий Керазес, — вони лежать он у тому банку. Вони мене переживуть... тим більше, що ви й досі не зобов'язали мене поділитися з кимось ними. А що, як ми з Джорджем Вілкінсом знайдемо скарб...

— Вилазь із машини,— наказав Едмондс.— Ну, швидше!

Мировий суддя сидів у своїй канцелярії — окремому будиночку поруч приміщення суду. Коли вони йшли до нього, Едмондсові довелося взяти стару під руку, щоб вона не впала, й він відчув, яка та рука худенька, майже безплотна, суха й крихка, наче протрухлий пруттик. Він зупинився, не відпускаючи її.

— Тітко Моллі, ви ще не передумали? Можна обійтися й без цього. Я відберу в нього ту штуковину. Повірте, я...

Вона поривалася вперед, щосили тягнувши його за руку.

— Я мушу це зробити, — сказала. — Він купить собі іншу. А цю віддасть Джорджеві, щоб не дісталася вам. І вони колись-таки знайдуть той скарб, але мене вже, може, не буде на цьому світі, і я нічого не зможу вдіяти. А Нат — моя найменшенька, моя остання.

До канцелярії входили й виходили нечисленні відвідувачі, кілька сиділо під дверима, мовчки чекаючи своєї черги. Раптом Едмондс відчув, що тітка Моллі не стоїть, а швидше висить на його руці. Він повів її до суддівського столу, маючи таке враження, що якби відпустив її бодай на хвилику, вона б розпалася, обернулася коло його ніг на купку висухлих кісток у старій, вицвілій, бездоганно чистій одежині.

— Ага, це ви, містере Едмондс, — сказав мировий суддя. — А це позивачка?

— Так, пане суддя, — відповів Едмондс.

Суддя, вже зовсім старий чоловік, схилив голову, щоб глянути на Моллі поверх окулярів, поправив їх на носі, подивився на неї крізь скельця й зацмокав язиком.

— Сорок п'ять років прожили разом... Чи не могли б ви якось помирити їх?

— Ні, пане суддя, — відповів Едмондс. — Я вже пробував. Я...

Суддя знову зацмокав і зазирнув у справу, яку секретар поклав перед ним.

— Вона, звичайно, матиме шматок хліба?

— Так, пане суддя. Я про це подбаю.

Суддя на мить замислився.

— Жодна із сторін не заперечує, так?

— Так, сер, — відповів Едмондс.

І раптом... Едмондс навіть не знав, що Лукас увійшов слідом за ним, і зненацька побачив, що суддя знов нахилив голову й дивиться кудись повз них, цього разу крізь окуляри, і як секретар підводить очі кажучи:

— Гей ти, чорнопикий! Скинь капелюх!

Лукас відштовхнув Моллі й, на ходу скидаючи капелюх, підступив до столу.

— Жодна із сторін не заперечує, — сказав він, — але розлучення не буде.

— Жодна із сторін що? — запитав суддя. — Як це розуміти?

Лукас навіть не поглянув на Едмондса. Як той помітив, і на суддю теж. Едмондс раптом подумав, що вже багато літ не бачив Лукаса простоволосого; власне, він навіть не пам'ятав, чи звернув коли-небудь увагу на те, що Лукас уже сивий.

— Ми не братимемо ніякого розлучення, — сказав Лукас — Я передумав.

— То це ти — чоловік? — запитав суддя.

— Так, — відповів Лукас.

— Треба казати на суддю «сер», — зауважив секретар.

Лукас мигцем глянув на нього.

— Що? Я не хочу знати ніяких суддів. Я переду...

— Гей, ти, нігер! — скипів секретар.

— Хвилинку, — сказав суддя, не спускаючи з Лукаса очей. — Ти надто довго зволікав. Твоя справа надійшла до суду в офіційному порядку. І тепер мені лишається тільки скласти судовий висновок.

— Хай іншим разом, — сказав Лукас. — Ми з Моллі не хочемо брати розлучення. Раз Едмондс знає, що я маю на увазі.

— Що? Хто знає?

— Гей, ти, нігер... — не вгавав секретар. — Ваша честь...

Суддя знову зупинив його легким жестом, усе ще не спускаючи з Лукаса очей.

— Містер Раз Едмондс, — повторив Лукас.

Едмондс швидко ступнув наперед, підтримуючи стареньку під руку. Суддя скинув на нього поглядом.

— Слухаю вас, містере Едмондс.

— Так, сер, — сказав Едмондс. — Це правда. Ми передумали.

— Волієте забрати справу назад?

— Так, сер. Коли ваша ласка, сер.

Суддя зітхнув, згорнув справу й віддав її секретареві.

— Викресліть цей позов з реєстру судових справ, містере Гуллет. Едмондс, Моллі й Лукас вийшли з канцелярії.

— Ну,— сказав Едмондс роздратовано.— Все владналося. Чула, що сказав суддя? Чула, що йому відповів Лукас: «Раз Едмондс знає, що я маю на увазі»?

Едмондс посадив тітку Моллі в автомобіль трохи не силоміць. Лукас підійшов до дверцят разом з ними. Але замість того, щоб і собі сісти, попрощав:

— Заждіть хвилинку.

— Заждати хвилинку? — обурено вигукнув Едмондс. — Мені вже немає терпцю вічно тебе ждати...

Та Лукас усе-таки пішов. І Едмондс чекав. Стояв біля автомобіля й дивився, як Лукас, гордо випростаний, у старому, старанно вичищеному капелюсі, іде через майдан до крамниці з тією гідною себе неквапливістю, що (Едмондс змушений був визнати з болем у серці) перейшла до нього, як і циліндр, від їхніх спільних предків. Лукас не забарився. Повернувся так само неквапливо й сів в автомобіль. У руці він тримав маленький мішечок — мабуть, то були цукерки за п'ять центів. Він тицьнув їх у долоню Моллі.

— Візьми, — сказав. — У тебе вже не залишилося жодного зуба, але смоктати ти ще можеш.

III

Вечір був холодний. Едмондс звелів затопити в каміні й подати на вечерю шинку з копильні; він сидів на самоті й вечеряв з апетитом, як, здавалось, не вечеряв уже цілий місяць, коли це знадвору долинув стукіт — хтось легко тарабанив кісточками пальців об поруччя веранди, не гучно, але рішуче. Він крикнув кухарці через кухонні двері:

— Скажи йому, нехай заходить!

І знову взявся до вечері. Він не перестав їсти й тоді, коли зайшов Лукас і, поминувши його, поставив на другий кінець столу механічний щуп. Апарат, очищений від бруду, сяяв тепер, ніби полірований; він був компактний і на диво доладний, вельми ефектний зі своїми яскравими, загадковими дисками й блискучими кнопками. Лукас трохи постояв, не спускаючи з нього очей. Потім відвернувся й більше на нього навіть не глянув.

— Ось він, — сказав. — Заберіть його.

— Гаразд. Я закину його на горище. Можливо, до весни тітка Моллі забуде про нього, і ти зможеш...

— Ні. Спекайтесь його.

— Раз і назавжди?

— Сховайте так, щоб мої очі більше його не бачили. Тільки не кажіть мені куди. Продайте, як удасться, а гроші візьміть собі. Але продайте якомога далі, щоб я більше і не бачив його і не чув про нього.

— Гаразд, — сказав Едмондс. — Гаразд.

Він одсунувся разом із стільцем від столу й дивився на свого співрозмовника, на цього дідугана, що був свідком його безрадінного сирітського дитинства, чоловіка жінки, яка заступила йому рідну матір, — той ще ніколи не вшанував його білої шкіри звертанням «сер», а позаочі називав його «Раз», та й у вічі теж.

— Послухай, Лукасе, — сказав він. — Отямся. Тітка Моллі стара, і в неї вже трапляються всякі дивацтва. Але ж вона не знає, що... Бо ти грошей таки не знайдеш, ні закопаних, ані якихсь інших, ні тут, ні десь-інде. Якщо ж тобі коли-не-коли, скажімо, раз чи двічі на тиждень, захочеться взяти цю клятву штукеңцію й протовктися ніч у долині...

— Ні, — сказав Лукас. — Спекайтесь її. Щоб я її більше не бачив. Людині відміряно сімдесят років життя на цій землі — каже біблія. Протягом цього часу в неї виникає безліч усяких бажань, і всі вони можуть здійснитися, якщо тільки вона вчасно візьметься до діла. Гроші в долині є. Три роки тому, вночі, сюди крадькома з'явилися двоє білих, викопали двадцять дві тисячі доларів і чкурнули з ними геть, поки їх ніхто не бачив. Я знаю. Я бачив яму — вони знову закидали її землею — і викопаного глека. Але я вже доживаю свій сьомий десяток, тож, мабуть, мені не судилося знайти цей скарб.

*З англійської переклав
Валентин КОРНІЄНКО*

ОПОВІДАННЯ

ЖИЛА СОБІ КОРОЛЕВА

I

Ельнора вийшла з своєї хатини і попрямувала через подвір'я до будинку. В довгому надвечір'ї великий прямокутний будинок і надвірні будівлі лежали сонно й мирно, як уже мало не сотню років відтоді, коли Джон Сарторіс прибув із Кароліни і побудував це все. Він помер у цьому домі, і його син Баярд теж, і Баярдів син Джон, і Джонів син Баярд — кожного з них виносили на кладовище з цього дому, і тільки останній Баярд помер не тут.

Отож теперішній спокій був спокоєм жіноцтва. Проходячи через подвір'я до кухонних дверей, Ельнора згадала, як о цій годині десять років тому старий Баярд, що доводився їй однокровним братом (про що, можливо, — хоч це й малоймовірно, — вони обоє, а також Баярдів батько, не знали), походжав туди-сюди на задньому ганку і гукав у бік стайні, щоб котрийсь негр подав йому верхову кобилу. Але він уже давно помер, і його онук Баярд теж помер, коли йому було тільки двадцять шість років, та й негрів тих не стало: Саймен, чоловік Ельнориної матері, спочивав у могилі, Каспі, Ельнорин чоловік, сидів у в'язниці за крадіжку, а син її Джобі вибрався до Мемфіса, щоб розгулювати там чепуруном по Біл-стріт. Отож у домі залишилися тільки дев'яносторічна сестра першого Джона Сарторіса — Вірджінія, котра проводила свої дні в кріслі на коліщатках, що стоялс біля вікна над квітником, — і Нарсіса з сином, вдова по молодому Баярдові.

Вірджінія Дюпре перебралася до штату Міссісіпі в 1869-му році

останньою з каролінської родини — вона приїхала, в чому стояла, з самим лише кошиком, де було кілька кольорових шибок із вікна їхнього дому в Кароліні, кілька саджанців та дві пляшки портвейну. Вона пережила свого брата, свого небожа, небожевого сина і двох онуків по братові, і тепер доживала віку в будинку, де не лишилося жодного чоловіка, мешкала там разом з дружиною одного з правнуків по братові та з її сином Бенбоу, якого вона вперто називала Джонні, іменем його дядька, котрий загинув у Франції. З негрів zostалися Ельнора, що куховарила, її син Айсом, що виконував усякі господарські роботи, та її дочка Седі, що спала обік ліжка Вірджинії Дюпре і доглядала стару пані, мов немовля.

Але з цим усе було гаразд. «Я й сама можу про неї подбати», — подумала Ельнора, переходячи подвір'ям.

— І не треба мені нічєїї помічі, — сказала вона вголос, ні до кого не звертаючись, — поставна жінка, шкіра в неї була кольору кави, а голова маленька, високо посаджена і зграбна. — Бо то клопіт Сарторісів. Полковник розумів це, коли перед смертю казав мені подбати про неї. Мені казав, а не якійсь зайді з міста.

Ельнора подумала, чом це вона прийшла сюди на годину раніше, ніж було треба. Ага, ось воно що: пораючись у себе в хатині, вона побачила, як Нарсіса, дружина молодого Баярда, ішла зі своїм десятирічним сином через пасовище. Ельнора стала на дверях і дивилась, як хлопчик і здорова молода жінка в білому проходили спекотної пополудневої пори через пасовище до річки. Її не цікавило, ані куди вони йдуть, ані чого, як то б цікавило білу жінку. Ельнора була тільки наполовину біла, отож вона просто дивилася на білу жінку з виразом мовчазної і глибокої зневаги, як і тоді, коли вислуховувала накази — чи то зважувала їх зміст — дружини спадкоємця цього дому, ще за його життя. Так само як і оце недавно, два дні тому, вислухала Нарсісу, коли та сповістила її, що на день-два їде до Мемфіса і що, отже, Ельнорі доведеться доглянути її стару тітку. «Немовби я й так не роблю цього завше, — подумала Ельнора. — Це ти мало що для кого-небудь зробила, відколи приїхала сюди. Ти була нам зовсім непотрібна. Так і знай». Але цього вона не сказала. Вона тільки подумала це, а сама допомогла Нарсісі зібратись у дорогу і мовчки дивилась, як карета від'їжджала до міста на станцію. «Можеш і не вертатись сюди», — промайнула в неї думка, коли карета зникла в далечині. Однак сьогодні вранці Нарсіса повернулась, і навіть не натякнула, в чому полягає причина її раптового від'їзду і раптового повернення. А оце щойно о цій денній годині Ельнора з дверей своєї хатини побачила, як Нарсіса з хлопцем пройшли через пасовище під спекотним червоним сонцем.

— Ну, це її голови клопіт, куди вона там їде, — мовила вголос Ельнора, піднімаючись на кухонний ганок. — Так само як і те, що вона подалася до Мемфіса, покинувши пані Дженні онде в кріслі на самих лише негрів, — похмуро й непослідовно додала вона все ще вголос. — Мене й не здивувало, що вона туди подалася. Дивно тільки, чом повернулася. Але ні. Чого б там дивно. Вона й не думає звідси забиратись, коли вже тут осіла. — І ще мовила — тихо, без ненависті чи запалу: — Злидота. Міська злидота.

Ельнора ввійшла до кухні. Її дочка Седі їла за столом холодну ріпу й гортала замацаний по к'ряях журнал мод.

— А ти чого тут сидиш? — спитала вона. — Як пані Дженні тебе гукне, ти звідси й не почувеш!

— Пані Дженні нічого не треба, — відказала Седі. — Вона сидить собі коло вікна.

— Куди пішла молода пані?

— Не знаю. Вона й Борі кудись вийшли. Ще не повернулися.

Ельнора пробурчала щось у відповідь. Черевики її були не зашнуровані, і вона легенько скинула їх, — одним рухом і другим, — тоді вийшла з кухні й через хол подалася до сходів. Високий завмерлий хол наповнювали пахощі з саду та незліченні дрімотні шерехи червеного пообіддя. Нагорі вона підійшла до відчинених дверей бібліотеки. Біля звідного вікна в кріслі на коліщатках сиділа стара жінка. (По краях піднятої тепер рами було вставлено шибки з кольорового каролінського скла, які взимку обмежували голову та погруддя жінки, наче рамки в портреті.) Сиділа вона рівно — худенька випростана жінка з волоссям такого кольору, як побілена стіна, і носом витонченої форми. Плечі їй покривала біла вовняна шаль, на тлі чорної сукні не біліша, ніж її волосся. Вона непорушно дивилась у вікно, і профіль вимальовував благородні обриси її обличчя. Коли Ельнора зайшла, стара кинула на неї нетерплячий запитливий погляд.

— Може, вони через кухню повернулися? — спитала вона.

— Ні, — відповіла Ельнора.

Вона рушила до крісла. Стара жінка знову задивилась у вікно.

— Мушу сказати, що я зовсім цього не розумію. Пані Нарсіса не така вже непосидюча. І отак раптом схопитись...

Ельнора була біля крісла.

— Як на таку ледащицю, вона нівроку жвава, — мовила Ельнора холодно й тихо.

— Отак схопитись... — знову почала стара жінка і урвала. — Не говори про неї таким тоном.

— Я сказала тільки правду, — відповіла Ельнора.

— То тримай її при собі. Вона Баярдова дружина. І належить тепер до Сарторісів.

— Ніколи вона до Сарторісів не належатиме, — відповіла Ельнора.

Стара жінка дивилась у вікно.

— Отак раптом схопитись і вибратись до Мемфіса на дві доби. І це ж скільки років хлопцеві, вона жодної ночі не провела за цей час поза домом! Подумай-но, кинути його на цілих дві доби, і не пояснити, з якої це причини, а тоді вернутись додому, за хлопця і гайда в ліс серед білого дня. Нехай би вже він скучив за нею, але ж ні. Чи, може, гадаєш, таки скучив?

— Зовсім ні, — відповіла Ельнора. — Сарторіси не мають тако-го звичаю.

— І я так думаю. — Стара жінка дивилась у вікно. Ельнора стояла трохи ззаду, за кріслом. — Вони пішли через пасовище?

— Не знаю. Так і попрямували собі далі. До річки.

— До річки? А це б задля чого?

Ельнора не відповіла. Вона стояла трохи ззаду, за кріслом, випростана, нерухома, як індіанка. День доходив кінця, сонце вже спускалося до обрію, поземно просвітлюючи сад під вікном, і невдовзі

жасмин задухмянів по-вечірньому, — запах його долинав до кімнати повільними хвилями, майже відчутний на дотик, ніжний і п'янкий. Обидві жінки непорушно застигли біля вікна, одна нахилившись трохи вперед у кріслі, а друга, так само нерухома, стояла ззаду за кріслом, випростана, мов каріатида.

Світло в саду почало вже набирати мідяного відтінку, коли показалася Нарсіса з хлопцем, прямуючи до дому. Стара жінка в кріслі на коліщатках рвучко хитнулась наперед. Ельнорі здалося, що вона цим рухом наче виринає з свого безпорадного тіла і, немов пташка, лине через сад назустріч дитині; сама хитнувшись трохи наперед, Ельнора псбачила на обличчі старої вираз нетерплячості, любові й забуття. Двоє тих, що внизу, пройшли через сад і були вже біля самого будинку, коли стара жінка раптом відсахнулася в кріслі.

— Боже, вони мокрі! — вихопилось у неї. — Глянь на їхню одіж. Вони так в одезі й купалися!

— Краще-но я піду готувати вечерю, — відказала на те Ельнора.

II

У кухні Ельнора готувала салат і помідори і краяла хліб (не справжній кукурудзяний хліб і навіть не корж), що його навчила її пекти та жінка, саме ім'я якої вона згадувала тільки в крайній потребі. Айсом і Седі сиділи на стільцях під стіною.

— Я нічого не маю до неї, — сказала Ельнора. — Я чорна, а вона біла. Але в моїх чорних дітей більше доброї крові, ніж у неї. Більше порядності.

— Ви з пані Дженні гадаєте, наче тільки й людей, що пані Дженні, — озвався Айсом.

— А то хіба не так? — запитала мати.

— Пані Дженні живе у злагоді з молодого панією, — сказав Айсом. — А це ж якраз вона мала би щось закинути пані Нарсісі. Але я нічого такого не чув від неї.

— Бо пані Дженні має шляхетність, — мовила Ельнора. — Ось чому. Тільки ти на цьому зовсім не розумієшся, ти запізно народився, щоб її будь-де побачити, окрім у пані Дженні.

— А мені здається — шляхетність то шляхетність, чи в пані Дженні, чи в кого іншого, — відказав Айсом. — Не бачу різниці.

Ельнора раптом ступила від столу. Айсом так само раптово схопився на ноги і відсунув стілець, даючи матері пройти. Але вона тільки підійшла до буфета, дістала таріль і повернулася назад, до помідорів.

— Якщо в кого шляхетність зроду, або якщо він Сарторіс, то це ще не все. Треба себе в житті показати, ось що. — Ельнора говорила рівним без інтонації голосом, не перестаючи працювати своїми брунатними руками, гнучкими і вправними. Словом «вона» Ельнора позначала обох жінок, лише злегка наголошуючи займенник, коли він стосувався пані Дженні. — Сама одна проїхала цілу дорогу, і це тоді, як у краю аж роїлося від янкі. Цілу дорогу від Кароліни. Всю ж її рідню вбили й перебили, крім старого мастера Джона, та й той був за двісті миль у Міссісіпі...

— Звідси до Кароліни більше як двісті миль,— докинув Айсом.— Ми вивчали в школі. Майже дві тисячі.

Ельнорині руки працювали й далі, а що казав син, вона ніби й не чула.

— Ті ж янкi вбили її батька й чоловіка, спалили дах над головою в неї з матір'ю там, у Кароліні, і вона сама-одна проїхала цілу дорогу до Міссісіпі, до єдиного родича, що в неї лишився. Добувалася сюди глухої зими і тільки й мала з собою, що кошика, а там трохи квіткової розсади, дві пляшки вина та оті кольорові шибки, що їх мастер Джон вправив у вікно бібліотеки — щоб вона дивилась через них і їй здавалося, наче це в Кароліні. Приїхала сюди смерком на різдво, старий мастер Джон, діти й моя мама стояли на ганку, а вона так гордовито сиділа у фургоні, чекаючи, поки старий мастер Джон допоможе їй злізти. Вони навіть не поцілувались тоді, тобто на людях. Старий мастер Джон лише сказав: «Оце так, Дженні», і вона лише сказала: «Оце так, Джонні», і вони пішли до будинку, він вів її за руку, аж поки ввійшли всередину, де вже нічиє око не могло підглянути за ними. Тоді вона зайшлася плачем, а старий мастер Джон підтримував її після всіх тих чотирьох тисяч миль...

— До Кароліни немає чотирьох тисяч миль, — докинув Айсом.— Лише дві тисячі. Так у підручнику написано.

Ельнора не звернула уваги на його слова, руки її працювали не перестаючи.

— Той плач її розворушив, добре розворушив. «Це тому, що я не звикла плакати, — казала вона. — Я й забула, як плачуть. Я ніколи не мала на це часу. Ті клятi янкi, — казала вона. — Ті клятi янкi».

Ельнора знову підійшла до буфета. Безшелесно ступаючи босоніж, вона мовби вийшла із звука власного голосу, щоб той звук і далі наповнював кухонну тишу, коли голос уже завмер. Вона взяла ще один таріль і повернулася до столу, знову заходившись готувати помідори й салату, їжу, до якої вона сама не відчувала охоти.

— І оце вона думає (тепер Ельнора говорила про Нарсісу, її син і дочка це розуміли), так собі схопилася, подалась до Мемфіса на забави, а її полишила саму в домі на два дні, і нікого біля неї, окрім негрів. Поселитися тут під Сарторісовим дахом, десять років їсти Сарторісів хліб, а тоді схопитись і гайда до Мемфіса, мов якийсь чорний селяк, котрому закортіло побачити місто, і навіть не сказати чого.

— Ти ж, либонь, казала, що сама доглянеш пані Дженні, і нікого їй більш не треба, — докинув Айсом. — Оце ж учора ти казала, що тобі байдуже, повернеться вона чи ні.

Ельнора неголосно пхикнула, гостро і зневажливо.

— Це вона б не повернулася? Після того, як п'ять років домагалася, щоб Баярд її взяв? А поки Баярд був на війні, цілий цей час ластилася до пані Дженні? Я приглядалась до неї. Вона приїздила сюди двічі й тричі на тиждень, а пані Дженні все думає, що це із шляхетності. Але я вже бачила. Я бачила, чого їй треба. Бо я знаю цю злидоту. Знаю, як злидота вдає шляхетність. Хто шляхетний, тому й невтямки. Та мені все видно.

— Тоді й Борі, виходить, злидота, — зауважив Айсом.

Ельнора зараз же обернулася, але Айсом схопився із стільця ще до того, як вона сказала:

— Ти краще помовч та приготуйся подавати вечерю.

Вона дивилась, як він підійшов до умивальника й лагодився мити руки. Тоді повернулася знову до столу, її довгі брунатні руки вміло поралися коло червоних помідорів та блідаво-зеленої салати.

— Повинність, — мовила вона. — Це не перед Борі повинність, і не перед нею. Це повинність перед тими, котрі небіжчики. Перед старим мастером Джоном, і полковником, і мастером Джоном, і Баярдом, котрі небіжчики й самі нічого не можуть зарадити. Ось перед ким повинність. Отож про це я й кажу. І ніхто цього не розуміє, тільки вона там у своєму кріслі, та я, негритянка, отут на кухні. Я нічого не маю до неї. Я тільки кажу — знайся шляхетний з шляхетним, а простий собі з простим. Одягай-но куртку. Вечеря готова.

III

Розповів їй хлопець. Вона нахилилася вперед у кріслі на коліщатках і дивилась у вікно, як жінка з дитиною пройшли через сад і зникли за рогом будинку. Все ще нахилившись уперед і дивлячись у сад, вона чула, як вони входять у дім, минають двері бібліотеки і підіймаються сходами. Вона ані ворухнулася, ані повернула голову до дверей. Вона й далі дивилась у сад, на розбуялі кущі, які привезла з Кароліни пагінцями, ледь більшими від сірничин. Тут, у саду, вона познайомилася із цією молодого жінкою, що мала одружитися з її небожем і народити йому сина. Було то в 1918 році, коли молодий Баярд і його брат-близнюк Джон ще служили у війську, у Франції. Було то ще перед тим, як Джон загинув, — Нарсіса тоді щотижня разів два-три навідувалася до неї з міста, коли вона клопоталася з квітами. «І весь той час уже була заручена з Баярдом, а мені не сказала,— подумала стара жінка.— Але вона й узагалі неговірка була зі мною. — Думка її снувалася далі, а погляд був звернений у сад, що поволі наповнювався присмерком, у той сад, куди вже п'ять років не ступала її нога. — Неговірка, про що б не була мова. Часом я дивуюсь, як то вона зуміла заручитися з Баярдом, коли така мовчазна. Може, просто тому, що була поруч, що займала місце. Ото ж так і з тим листом».

Це сталося одного дня незадовго перед поверненням Баярда. Нарсіса прийшла, пробула дві години і вже мала прощатись, коли раптом показала листа. Лист був анонімний і непристойний і звучав так, наче писав його хтось не сповна розуму. Спершу вона пробувала переконати Нарсісу, щоб та дозволила їй показати листа Баярдовому дідові, нехай би він знайшов винуватця та провчив його, але Нарсіса не схотіла. «Я просто спалю його, й на тому кінець», — сказала вона. «Ну, це ваша воля, — відказала їй стара жінка. — Але таких речей не можна попускати. Порядна жінка не повинна дозволяти, щоб її хтось так шантажував, навіть поштою. Кожен джентльмен у це повірить, зважатиме на це. Та й коли ви зараз нічого не зробите, він знову до вас напише». «Тоді я покажу листа полковникові Сарторісу, — сказала Нарсіса. Вона була сирота, її брат також воював у Франції. — Як ви цього не розумієте? Хіба ж можу я сказати

якомусь чоловікові, що про мене хтось таке думає!» «Ну, я б воліла, щоб цілий світ знав, що хтось про мене це раз подумав і дістав по заслугі, аніж би він безкарно й далі про мене такі речі думав. Але це ваша воля». «Я просто спалю його й на тому кінець»,— сказала Нарсіса. А потім повернувся Баярд і трохи згодом узяв шлюб з Нарсісою, і вона поселилася в них у домі. Потім вона завагітніла, Баярд перед тим, як мала народитись дитина, загинув при аварії літака, а його дід, старий Баярд помер, і з'явилася на світ дитина, і лише через два роки старша жінка надумала запитати Нарсісу, чи не було ще таких листів; Нарсіса відповіла, що ні.

Отак вони й жили собі спокійно своїм жіночим життям у великому домі без чоловіків. Вряди-годи старша жінка нараджувала Нарсісі, щоб одружилася вдруге. Але та спокійно відмовлялася, і так минали в них роки, у двох жінок і хлопчика, якого старша жінка вперто називала Джонні, іменем його небіжчика дядька.

А потім одного вечора, тиждень тому, до Нарсіси мав завітати хтось у гості й залишитись на вечерю. Довідавшись, що гість цей — чоловік, старша жінка якийсь час сиділа мовчки в своєму кріслі. «Ага, — подумала вона. — Нарешті. Ну що ж. Так воно й мало бути, вона ж молода. І мусить марнувати свій вік на самоті, зі старою бабою, прикутою до ліжка. Що ж. Але я й не хочу, щоб вона пішла за моїм прикладом. Не бажаю їй цього. Та й вона ж по крові не з Сарторісів. Зовсім їм не кривна, цим дивацьким гордовитим душам». Гість прийшов. Вона побачила його тільки на вечері, коли її крісло підкотили до столу в їдальні. Він виявився досить молодим чоловіком, уже лисим, з хитруватим обличчям і ключиком Фі Бета Каппа¹ на ланцюжку від годинника. Ключик їй нічого не сказав, але що чоловік цей — з Півночі, вона відразу розпізнала, і коли він заговорив до неї, обурення її стало люттю, і вона відсахнулася в кріслі, наче змія перед стрибком; рух був такий сильний, що крісло відкотилося від столу.

— Нарсісо! — вигукнула вона. — Що тут робить цей янкі?

Вони сиділи за столом, освітленим свічками, всі троє тверді й неподатливі. Тоді озвався гість:

— Пані, жодного янкі не лишилося б у живих, якби нам тоді довелося помірятись силою з вашою статтю.

— Вам нема потреби казати мені це, юначе, — відмовила вона. — Дякуйте своїй долі, що ваш дід боровся тільки з чоловіками.

Після цього вона гукнула Айсома й наказала вивезти себе з їдальні без вечері. І навіть не дозволила засвітити світло у спальні й відмовилася від таці з вечерею, яку прислала нагору Нарсіса. Поночі вона сиділа біля вікна аж доти, доки незнайомець вийшов з дому.

А через три дні Нарсіса раптом вибралася в таємничу подорож до Мемфіса і пробула там дві доби, хоча відтоді, як народився син, жодної ночі не провела поза домівкою. Поїхала вона, нічого не пояснюючи, і повернулася так само, і оце зараз стара жінка побачила, як вона з сином пройшла садом, обоє в мокрій ще одежі, так, наче вони тільки-но вибралися з річки.

¹ Назва однієї із студентських корпорацій у США.

Розповів їй хлопець. Він зайшов до кімнати, переодягнений у все сухе, його ще мокре волосся було гладенько зачесане. Вона не озвалася ні словом, коли він увійшов і підступив до її крісла.

— Ми були в річці, — сказав він. — Тільки не плавали, а просто сиділи у воді. Мама хотіла, щоб я показав їй те місце, де завжди купаюся. Але ми не плавали. Здається, вона й не вміє. Ми просто сиділи у воді, не скидаючи одежі. Цілий вечір. Вона так хотіла.

— А-а, — відказала стара жінка. — Ну що ж. Це, певно, дуже цікаво. Вона скоро зійде вниз?

— Зараз. Ось тільки перевдягнеться.

— Ну що ж... Коли хочеш, можеш до вечері погуляти надворі.

— Якщо потрібно, я можу й тут побути.

— Ні, йди надвір. Я посиджу сама, поки прийде Седі.

— Гарзд.

Він вийшов з кімнати.

Сонце сідало, і разом з ним повільно пригасало вікно. Посрібніла голова старої жінки пригасала також, непорушна, мов голова бюста, поставленого на шафу. Нечисленні кольорові шибки, що обрамлювали вікно, замріяно мінилися яскравими й приглушеними барвами. Вона все сиділа перед вікном, аж доки нарешті почула, як дружина її небожа спускається сходами. Коли Нарсіса ввійшла до кімнати, вона сиділа й спокійно дивилась на двері.

Нарсіса була в білому, здорова тридцятилітня жінка, що в примірку чимось нагадувала величну вирізьблену статую.

— Може, засвітити? — спитала вона.

— Ні, — відповіла стара. — Ні, ще ні.

Вона сиділа в кріслі випростана, непорушно дивлячись, як молода жінка проходить через кімнату, — її біла сукня пливла повільно й велично, вона була немов живою каріатидою з фасаду якогось храму. Нарсіса сіла.

— Це ті лис... — мовила вона.

— Стривай, — урвала її стара. — Поки ти ще не почала. Жасмин. Чуєш, який запах?

— Так. Це ті...

— Стривай. Щодень о цій порі він починає пахтіти. Отак і того червневого дня п'ятдесят сім років тому о цій порі. Я привезла його з Кароліни, в кошику. Пригадую, того першого року в березні я цілу ніч не лягала, — палила газети, щоб корінці не замерзли. Чуєш запах?

— Так.

— Якщо це одруження, ти знаєш мою думку. Я казала тобі п'ять років тому, що не картатиму тебе. Молода жінка, вдова. Навіть з дитиною — я тобі казала, що дитина — це замало. Я казала тобі, що не картатиму тебе, якщо ти вчиниш інакше, ніж я. Казала я тобі?

— Казали. Але річ не в тому.

— Що? Не в тому?

Стара жінка сиділа випростана, трохи відхиливши голову назад, проникливий вираз її тонкого обличчя покривала напівсутінь.

— Я не картатиму тебе, я тобі казала. Про мене ти можеш не думати. Моє життя скінчене, мені мало що треба, і з допомогою негрів я обійдуся. На мене не зважай, чуєш?

Молода жінка нічого не відповіла, так само непорушна і спокійна. Голоси їхні неначе матеріалізувалися в темряві поміж ними, вийшовши з їхніх уст, відокремившись від обох нерухомих і повитих смерком облич.

— Ну, то кажи, — озвалася стара жінка.

— Це ті листи. Тринадцять років тому, пам'ятаєте? Ще до того, як Баярд повернувся з Франції, ще коли ви навіть не знали, що ми заручені. Я показала вам один з них, і ви хотіли дати його полковникові Сарторісу, щоб він знайшов, хто його послав, а я не погодилася. І ще ви сказали, що порядна жінка не повинна дозволяти, щоб їй писали анонімні любовні листи, хоч би й як вони їй подобалися.

— Так. Я сказала, хай краще цілий світ знає, що порядна жінка одержала такого листа, аніж один якийсь чоловік потай думає таке про неї і лишається безкарним. Ти сказала мені, що листа спалила.

— Я збрехала. Я зберегла його. І отримала їх ще десять. Я приховала це від вас через ті ваші слова про порядну жінку.

— Ага, — мовила стара.

— Атож. Я зберегла їх усі. Мені здавалося, вони так надійно у мене сховані, що ніхто їх ніколи не знайде.

— І ти перечитувала ті листи. Діставала раз у раз і наново перечитувала.

— Мені здавалося, вони надійно сховані. А тоді, пригадуєте, однієї ночі — ми з Баярдом саме одружилися — хтось вдерся до нашого міського будинку? Тієї самої ночі, коли бухгалтер з банку полковника Сарторіса викрав гроші й утік? Другого ранку виявилося, що листи зникли, і тоді я зрозуміла, хто їх посилав.

— Так, — мовила стара жінка. Вона сиділа непорушно, її голова, повита смерком, скидалася на голову срібного бюста.

— Отож вони попали в чужі руки. Вони були в когось. Спершу я мало не збожеволіла. Я вже відчувала, як чужі люди, чоловіки, читають їх, бачать на них не тільки моє ім'я, а й сліди моїх очей, там, де я перечитувала їх знов і знов. Я аж нетямилася. Коли в нас із Баярдом був медовий місяць, я просто місця собі не знаходила. Я навіть не могла думати про нього одного. То було так, наче я мусила спати разом з усіма чоловіками на світі! Але то було майже дванадцять років тому — потім народився Борі, і я неначебто з усім цим примирилася. Звикла до думки, що вони десь там, у чужих руках. Може, я уявляла, що їх уже нема, що їх знищено і мені нічого не загрожує. Інколи я згадувала про них, але втішала себе надією, що маю захисток у синові, що хтось би мав через нього переступити, а вже тоді б мене досяг. Немовби досить було жити ось тут з вами, щиро дбати про Борі й вас, щоб... А тоді одного дня через дванадцять років приїхав до мене цей чоловік, цей єврей. Той самий, що залишився на вечерю.

— Ага, — мовила стара жінка. — Так.

— Він із федеральних слідчих органів. Вони й досі ще шукають того, хто обікрав банк, і мої листи потрапили до цього агента. Він їх знайшов, де той бухгалтер загубив їх чи кинув тієї ночі, коли втівав,

і агент тримав листи всі ці дванадцять років, поки вів слідство. Нарешті він приїхав до мене, пробуючи вивідати, де той чоловік подівся, адже я мусила б знати, коли він писав мені такі листи. Пам'ятаєте, як ви на нього подивились і спитали: «Нарсісо, що це за янкі?»

— Так. Пам'ятаю.

— Отже, це в нього були мої листи. Він тримав їх аж дванадцять років. Він...

— А тепер вони вже не в нього? — спитала стара жінка. — Не в нього?

— Ні. Тепер вони в мене. Він ще не послав їх до Вашингтона, отож ніхто, крім нього, листів не читав. І тепер ніхто вже їх ніколи не читатиме. — Вона примовкла. Віддих її був рівний і спокійний. — Ви ще не зрозуміли, правда? Все, що листи могли йому дати, він з них уже взяв, але рано чи пізно мусив би їх відіслати до свого відомства. Потім я попросила їх у нього, а він сказав, що мусить листи відіслати, і тоді я попросила, щоб останнє своє слово він сказав у Мемфісі, а коли він спитав чому, я пояснила. Я знала, що не зможу викупити їх у нього грішми. Розумієте? Через це мені й довелося з'їздити в Мемфіс. Хоча б з любові до сина й поваги до вас я мусила звідси поїхати! І це все. Чоловіки всі майже однакові з їхніми поняттями добра і зла. Дурні. — Віддих її був рівний. Тоді вона позіхнула, глибоко, з відчуттям полегкості. Потім стримала позіх і знову подивилась на завмерлу, повиту смерком срібну голову перед собою. — Ви ще не розумієте? — запитала вона. — Я мусила це зробити. Вони належали мені, і я мусила їх повернути. А іншої ради не було. Я ж готова була піти й на більше. Отож я дістала їх назад. А тепер вони вже згоріли. Ніхто їх уже ніколи не побачить. Він же не може нікому сказати, ви самі розумієте. Визнати, що вони будь-коли існували, це значить покласти край своїй кар'єрі. Його навіть можуть посадити у в'язницю. А тепер вони вже згоріли.

— Так, — мовила стара. — Отже, ти повернулась додому і взяла Джонні з собою, щоб посидіти в річці, в проточній воді, в Йордані. Атож, у Йордані за сільським пасовищем у штаті Міссісіпі.

— Я мусила їх повернути. Хіба ви цього не розумієте?

— Авжеж, — мовила стара. — Авжеж. — Вона сиділа в кріслі на коліщатках, випрямлена, як стріла. — Що ж, господи. Бідолашні ми, дурні жінки... Джонні! — Голос її прозвучав гостро і владно.

— Що? — спитала молода жінка. — Вам щось треба?

— Ні, — відказала стара. — Поклич Джонні. Мені треба капелюшок.

Молода жінка підвелася.

— Я принесу.

— Ні. Я хочу, щоб це зробив Джонні.

Молода жінка стояла, дивлячись із висоти свого зросту на другу, стару, жінку, що сиділа випростана в кріслі під срібною короною волосся, повитою смерком. Потім вона вийшла. Стара все так само сиділа нерухомо в темряві, аж поки ввійшов хлопець, несучи старомодний чорний капелюшок. Час від часу, коли стара жінка бувала схвильована, їй приносили її маленький капелюшок, і вона накладала його собі на маківку і сиділа так біля вікна. Хлопець приніс їй

капелюшок. З ним прийшла й мати. Стару жінку вже поглинула суцільна темрява, видніло тільки її волосся.

— Може, тепер засвітити? — спитала молода жінка.

— Ні, — відказала стара. Вона сиділа в капелюшку. — Йдіть на вечерю, а мені на часину дайте спокій. Ідіть собі, ви обоє.

Вони послухались, залишивши її в кріслі на коліщатках біля вікна, обмережаного нечисленними й погаслими в темряві шибками з Кароліни, — цю тендітну випростану постать, помітну поночі з самого тільки проблиску волосся.

IV

Відколи хлопцеві сповнилося вісім років, за столом він займав чільне місце, там, де раніше сидів його небіжчик дід. Цього вечора, однак, його мати внесла зміни.

— Нас тільки двоє зараз, — сказала вона. — Сядь-но коло мене ближче. — Хлопець вагався. — Я тебе прошу. Ти не хочеш? Вчора в Мемфісі я так за тобою скучила... А ти за мною не скучив?

— Я спав у тітки Дженні, — відказав хлопець. — Нам було дуже добре.

— Я тебе прошу...

— Гаразд, — відказав він, сідаючи на стільці поруч з матір'ю.

— Ближче, — мовила вона і присунула стільця до себе. — Але тепер ми з тобою вже ніколи-ніколи, правда?..

Вона нахилилась до сина, беручи його за руку.

— Що ніколи? Не сидітимемо в річці?

— Ніколи не розлучатимемось більше.

— Я зовсім і не скучив. Нам було дуже добре.

— Обіцяй. Обіцяй мені, Борі.

Насправді його ім'я було Бенбоу, як називалися чоловіки в її родині.

— Гаразд.

Айсом, що подавав їм до столу, одягнений у полотняну куртку, повернувся до кухні.

— Її немає на вечері? — спитала Ельнора

— Нема, — відповів Айсом. — Вона сидить у темряві біля вікна. Каже, що не хоче вечеряти.

Ельнора подивилась на Седі.

— Що вони робили, коли ти востаннє заходила до бібліотеки?

— Вона розмовляла з панією Нарсісою.

— Коли я ходив кликати на вечерю, вони ще розмовляли, — докинув Айсом. — Я тобі казав.

— Я знаю, — мовила Ельнора. Голос її не був гострий. Не був і лагідний. А просто рішучий, притишений і холодний. — Про що вони розмовляли?

— Я не чув, — відповів Айсом. — Ти мене навчаш не прислухатись, про що розмовляють білі.

— Про що вони розмовляли, Айсоне? — запитала Ельнора. Вона дивилась на нього напружено, поважно і владно.

— Про те, що хтось має одружуватись. Пані Дженні каже: «Я давно тобі казала, що не картатиму тебе. Таку молоду жінку. Я хочу, щоб ти вийшла заміж. Щоб не робила так, як я». Оце таке казала.

— А їй-бо, вона виходить заміж, — мовила Седі.

— Хто заміж? — заперечила Ельнора. — Вона заміж? З якої б то речі? Відмовитись від того, що вона має тут? Ні, це на неї не схоже. Хотіла б я знати, що тут скоїлося минулого тижня...

Вона примовкла і повернула голову до дверей, немов дослухаючись. З їдальні долинав голос молодої жінки. Але Ельнора вслухалася ніби в щось інше. І враз вийшла з кухні. Хоч ішла вона не поспішаючи, тиха й сягніста хода так швидко винесла її за двері, немовби вона була лялькою, яку рухають на коліщатках по сцені лялькового театру.

Безшелесно пройшла вона через темний хол, непоміченою проминула двері їдальні. Двоє за столом сиділи близьенько одне до одного. Розмовляла жінка, схилившись до хлопця. Ельнора ступала зовсім нечутно — згусток темряви, на якому її світліше обличчя не наче пливло, відірване від тіла, а білки очей тьмяно поблискували. Аж раптом вона зупинилась. Вона ще не дійшла до дверей бібліотеки, але зупинилась, невидима, німотна, її очі враз і зовсім стали світлісті на тлі майже погаслого обличчя, і вона раз по раз почала приказувати, тихо й співуче: «О боже, о боже». Потім вона зрушила з місця, хутко підступила до дверей бібліотеки і заглянула в кімнату, де біля згаслого вікна непорушно сиділа стара жінка, помітна із самого тільки проблиску сивого волосся. Здавалося, що всі її дев'яносто років життя псвільно конали в її худорлявому поставному тілі і лише на одну хвилю затрималися перед самим кінцем у тому проблиску над її головою. Ельнора заглянула в кімнату лише на мить. Тоді обернулась і так само хутко й тихо рушила назад, до дверей їдальні.

Жінка й досі сиділа, схилившись до хлопця, вона щось говорила. Ельнору вони помітили не зразу. Вона стояла на порозі випроставшись, стояла, не спираючись на одвірок. Лице її було без усякого виразу; здавалося, вона ні на кого не дивиться і ні до кого не звертається.

— Ходіть-но швидше, чи що, — сказала вона своїм тихим, холодним і рішучим голосом.

*З англійської переклав
Ростислав ДОЦЕНКО*

Минуло 70 років видатному поетові, Народному митцеві Чехословаччини Вілему Заваді. За цією датою — активне творче життя, визначні книги — деякі з них стали етапними для розвитку сучасної чеської поезії. Будучи глибоко національним поетом, Вілем Завада, як і його попередники та сучасники — Волькер, Незвал і Бібл, досяг у своїй творчості вершин інтернаціональних, він є яскравим виразником своєї епохи, свого покоління. Пристрасною любов'ю любить він землю, людей, працю і красу. І в творчості, і в житті Завада нічим не відрізняється від скромної, але надзвичайно багатой духовно людини праці, сторониться усього показного, поверхового, галасливого. І слово його — міцне, одшліфоване — сконденсувало в собі потужну енергію, що служить нам, неначе те вугілля, про яке поет говорить у вірші «Шахтарі».

Вілем Завада постійно цікавиться життям нашої Батьківщини. Свого часу він зустрічався з багатьма українськими письменниками, бував на Україні. Авторів цих рядків випала щаслива нагода зустрітись з Вілемом Завадою у 1974 р. у Словаччині. Вельми приємно було дізнатися, що з українською літературою він знайомий давно, відчуває до неї щиру повагу. Про це ж дещо згодом поет говорить і в листі, який наводимо тут повністю:

«Перше моє знайомство з Україною відбулося через літературу. У Карловому університеті в Празі я вивчав історію літератур західних і слов'янських, і серед них також українську літературу. Так я познайомився з її великими майстрами та їх творчістю. Життя і географію близької нам Закарпатської України пізнав я з

книжок чеського романіста Івана Ольбрахта «Голет у долині», «Микола Шугай, розбійник» та інших. У двадцяті роки вийшла в нас у чеському перекладі книжка поезій Павла Тичини «Вітер з України», котра справила на мене глибоке враження і до якої я з того часу знову і знову радо повертаюся. Незабаром я й особисто познайомився з Павлом Тичиною під час його відвідин Праги. Протягом наступних років було в нас видано декілька антологій української поезії, зокрема народної, а також кілька окремих книжок українських поетів. З багатьма з них я познайомився особисто. Українська поезія, так само, як і поезія інших радянських народів, є для нас джерелом глибоких почувань і пізнання. Ця поезія з усіх поглядів своєрідна і сильна. Під час ювілею геніальної поетеси Лесі Українки я ближче познайомився з героїчною столицею України Києвом, подорожував по українській землі. Познайомився я також із найновішими культурними здобутками українського народу, був свідком його щоденних трудових зусиль. Буду щасливий і вважатиму за честь, якщо мої вірші хоча б краплиною ввіллються в багату і прекрасну українську мову.

Вілем Завада».

Ці сердечні слова, гадаємо, є промовистими штрихами до того духовного портрета, який вимальовується з творів чеського поета, друга радянського народу — Вілема Завади

Роман ЛУБКІВСЬКИЙ

Львів.

ВІЛЕМ ЗАВАДА

Із збірки «Панахида» (1927)

РІДНА ЗЕМЛЯ

Земля світлоголова
здіймається, здійсмається.

На сонячних вервечках
гойдається, гойдається.

У синій загорожі гір
спокійно горбки пасуться.

Іти не можу.
Спрагло любові шукаю, шукаю.

За мною, переді мною
хідник, розбризканий по траві.

Очі мої з-під чола,
до дерева ген допливуть.

Фігур неосяжним стовбуром
натовп росте он.

В магічній кроні шелестить усміх вій.
Райське то листя шепоче, тріпоче.

Очі мої під чолом в славі тій
тонуть, ой потонуть.

ВІРШ

Бачив я хор
овальних сяючих дисків,
по два грошики срібні
в кожному з них.

Бачив я значно'більше.
Міріади дівочих облич,

в їх очах осяйних
небесний сміх.

І одна у моїх обіймах
здрігається, мов трава.
Голос її
на самому дні ночі тремтів у плачі!

А ми тут такі розвіяні...
Віє на нас, віє
все й з усіх сторін,
мармурових колон передзвін,

і навіть тоді, коли
бог
сам перед собою
звивається.

І так нам дуже тужиться,
моя кохана світла,
поети, фейєрверки,
за точною красою голих слів.

Із збірки «Сирена» [1932]

ГРІШНИЦІ

На тлі чарівного вигляду моравської панорами
Старенькі бабусі з ціпками стовпилися біля брами

А вечір імлавий плине і з поля віє димками
Ім вічне сіяння серця тріпоче під хустинками

Які ж то скарги ховають у жесті цім молитовнім
Що аж облич їм не видно в блаженстві тім невимовнім?

Коли при дверях дзвінички схиляються до кропильниць
Немов суха деревина палають серця молільниць

Від цього вогню смирення скришився б найтвердший камінь
Та чом соромишся з ними собі проспівати амінь

Сичить у вогні твоє серце як листя сире й зелене
Кричить твоє серце в ньому як сатана шалене

З вогню твоє серце вискочить наче дубовий сук
Немов мотиль обгорілий з нестерпних вогнених мук

Бабусі скарги ховають в руках побожно здійснятих
Не бачив я мільйонерів таких як вони багатих

*З чеської переклав
Роман ЛУБКІВСЬКИЙ*

БЕСКИДИ

Коли земля зійшла з небес
і розляглася на рівнині
щоб визрів на ланах овес
стада паслися на царині

позаду Бескиди спинились
в кошлатім лісовім кожусі
на небо тихо задивились
а там хмарки у вічних русі —
мов посилають їй привіт

Внизу жнива пройшли давно
і на стернище вітер ліг
завіяв пасічників сніг
а горам горя й не було

Зелені на хребтах ліси
на схилах зеленіють крони
скрізь повно радості й краси
од сонця світлої корони

Скрізь пах смерічок і малин
аж забиває подих
тим пахом віє з верховин
немов жінкам на подив
здмухнувши кучері з чола
легенько-легкома

ОСТРАВА

Кам'янистий сірий жужіль
цього краю став землею —
чорний дощ в каньйонах тужить
побивається над нею

Під землею в чорній глині
чорних рудень муравлище
Чадні гази безупинні
вибухають там аж свище

Шерехаті диму хмари
над застиглими копрами —
в далину горби Острави
тягнуться в сірчаній парі

То мій край неначе погар
кинутий напризволяще
Лиш гірник єдиний — голод
тут добуток добува ще

Серед мертвих уловин
ми заржавлені угаром
Та твій дух надії повен
твоє серце приска жаром

*З чеської переклав
Володимир ЛУЧУК*

ВИРУБАНИЙ ЛІС

Моє серце порубаний ліс
галявина пнів дуплавих
що світять на зламі ночі

Де моє гілля прекрасне
голосні молоді мої мрії
з кронами до небес?

Постинані при землі
Корені все ж пазурами своїми
напівзасипані напіввистромлені
і хоч уже в землі зарости не змогли
тримаються цупко розіп'яті

Моє серце порубаний ліс
посічений гай жінок співучих

Моє серце розверзнута прірва
та на краю в неї золота квітка
а в глибині під скелею
ніжність ріки клекоче

КАМЕНЯРЕВА ПІСНЯ

Камені мої камені
були ви завжди ласкаві мені
Бавився з вами я мов маля
любив я вас понад цвіт і гілля

Кругляки з долею буйноводою
вигнанці штолень звані пороною
валуни золотом покраповані

куди лише не поглянь
під усмішкою моху
твердої скелі грань

та серцю наймиліші
у вересовій тиші
ті бовдури зі смутком неотесаним

і торс маєстатичний
засліплено величний
що з глиняного п'єдесталу
в липку тванюку сповз помалу

Ні промінь їм не стелиться
ні рунь по них не селиться
ніхто ані притулиться

Самі мов коні на привіллі
по-братськи тінь вони розділять

Мої ж ви камені
свій сум на вас я залишав
себе з вітрами утішав

Уже міцна моя рука
по селах щєбню натовкла

Як марнотратний син з доріг
в покорі став я на поріг

Чи ж їхнє серце золоте
для мене не одімкнуте?

До нього ключ у серці є моїм

Рубатиму ніжність рукою ніжною
поки не розів'ється
кам'яною трояндою дивовижною

І в стовбурі до хмар
кипінням соків
здійметься людський дар

Вам відчарую душу смутком хору
хоралом кам'яним
готичного собору

Без тягаря віднині
плистимете в промінні

А той що був ізнизу
саяне різьбою фризу

А як звістить каміння веж
про воскресіння мертвих
на мідний дзвін озвуся дзвоном теж

*З чеської переклав
Роман ЛУБКІВСЬКИЙ*

МАТИ

Мій мужу й дитино
Синочку соколе мій

Жінки променіють любов'ю
жінки духмяніють любов'ю
жінки прозоріють любов'ю

О моє серце чорне
зморщене

Тобі я очі
Тобі я руки
Тобі я розум
Тобі я серце

Собі не лишу нічого

Мій мужу й дитино
Синочку соколе мій

Втоплю вас у ласці
як хвиля рінь
що зволожіє та не зм'якне

Не мені сія місяць
Не мені розцвіта шипшина
Не для мене флейта в діброві.

Моє серце повне лиш домом
рідним домом завжди порожнім

Мій мужу
сіяч засіє
і з поля йде

Мій синку
чому ти ще тільки з колиски
а вже з хлопцями скачеш через вогонь?

Вам відкриються краєвиди
і хмари і далеч
як квітка перед бджолою

Я стіл накриваю
постіль розстеляю
і рани гою

Чому я лиш те тільки й знаю
що скалки добувати з пальців

Скалки химер з вас витягати?

ЖІНКА З ДИТИНОЮ

Посивіла моя врода
одцвіла моя краса
А кохання мені шкода
що в огні згаса згаса

В горі щезне щастя зірка —
вже пройшло воно
Дитя моє на світ зірка
зачаровано

*З чеської переклав
Володимир ЛУЧУК*

Із збірки «Воскресіння з мертвих» (1946)

ПОЕТИ

З руйновищ і диму міст,
з міст, що розвіялись попелом,
життя вже давно евакуйоване.

Лише зруйновані будинки,
лише зруйновані чуття,
лише зруйновані душі,

лише скелети залізобетону,
лише голі траверси нервів
іще тремтять
після землетрусу.

Все згоріло в пожежі бомб,
а ми скорчилися
в живучі мумії.

І земля зметена
циклоном вогненным
на одну купу,
і ніхто не знає,
де він є...

Крізь руйновища
боронами уламків до нового світу
пробирається поет із очима Помпеї,
з очима присипаної краси
і кидає перед собою
гранати з вибухівкою свіжості,
звільняє з підвалів завалені душі.

Почне стогнати зранений камінь,
поночі жебрають каліки-дерева.
Біль похованих заживо
пробуджується з несвідомості.

Виносить поет із глибин часу,
виносить поет із глибин серця
чудодійний бальзам,
зілля цілюще...

Вогняним диханням відігріває нам тіло заледеніле,
коли, важкі й холодні в смертну мить,
корчилися ми самі в собі.

І одспівує нас від тягара,
і виспівує нас зі смутку,
і виспівує нас у ридання,
і переспівує нас у хорал
виплекуваного славословлення.

Почуття відірване від кохання,
відкинуте геть далеко,
знову з'єднується із серцем, зростається.

Розвіяні клапті співу,
мелодії злобно освистані
зливаються знову в пристрасну кантилену.

Що було нам невидиме,
що було нам нечутне,

те його очі бачили,
те його вуха чули,

своє нам він бачення виявить
і слухання своє виповість.

Словами такими довірливими,
як гілочка розмарину,

словами такими глибокими,
що ніхто в них дна не досягне.

Куди він гляне, засяють зорі.
Куди поверне, йдуть за ним хмари,
і небо ясніє на добру погоду.

І враз заклеочуть соки в корінні,
води і квіти розпеленаються,
усе звеличиться від його зору.

А ми, сперті
на землю,
з болем іще наступаємо
на друзки храмів і міст,

однак у руїнах
почнемо знову рости в собі
і самі над собою в леті здіймемось.

Радісно над нами
поет посилає в небо свій спів,
простий і піднесений.

ЧЕСЬКА ВЕСНА

І гори обезглавлені на обрії...

Там дзвонить голе пагілля в лісах...
Хто обламав їм руки аж по плечі?
Хто ноги їм відбив — од кровотечі
Запечена іржа на вересах?

Зі сходу вільний вітер віє стиха,
але прибита, змучена земля
могилами, як порами, вже диха,
з очей пробитих виганяє жах.

Душа знесилена до краю ожива.
Коричнева чума тут зогнива,
і лиш мороз боронить нас од скрухи,
від пошесті, від смерті-голодухи.

Світанку сурмачі озвуться вдалині.
Тоді розтануть снігові могили,
над ранами землі заквлять зливи.

А сонце з неба крізь громаддя туч
ухопиться за неї обіруч,
як той, що тоне, за волосся трав.

І тут передвесіння молоде
здійме зелені леза,
у наступі шикуючи полки,
і затріпоче прапором береза,
каштан, махнувши булавою,
до бою поведе.

Вже крони звідусюд,
обстріляні бруньками,
по диверсантах б'ють,
що поховались в ями,
на луках вже стоїть піхота славна трав...

а Прага ще в облозі,
і гонить сік лише у корінь досі.

Гримлять, гримлять над горами вітри,
змітаючи у прах концтабори.

Виносять мертвих, на траві кладуть,
з рокованих на смерть кайдани рвуть.
І палять савани дотла,
вдихають душі у тіла
і мсти засвічують світла.

Весняні води переходять брід,
і гори, партизанами залісені,
рушають у похід.

А Прага ще пустельна і німа,
напівобдERTA, темна, як тюрма,
та з підземель вже сік жене
у місто хворе і сумне,
у стовбури шпильчастих веж.

Бузковому пахтінню щовесни
на Петршині і Літній серце раде,
а нині пуп'янками яснини
на вулицях завітли барикади.

До них іти — найважчою з доріг...
Але мужі підводились з укрить,
у води смерті падали, щоб жить,
щоб кожен для життя воскреснуть міг.

Весна іде, як воїн, а не гість,
від дому і до дому,
по листі молодому,
і так до центру міста з передмість.

Тут землю сонце бомбардує вперто.
Допоки полум'я навік не буде стерто
слід ворога — ми в стані вогнянім.

Дуднить земля і гомін лине...
мов Дон-ріка у неї плине
могутня радість незглибима.

На площах вулицях, майданах
стихія здвигів осіянних,
б'є сяйво з кожного обличчя.

І мовою птахів щебечуть мами дітям,
закохані говорять словоквітом
троянди, скропленої кров'ю.

І пурпурово-золоте
по лазурових сходах
знов сонце вгору йде.

Хвала із уст луна
хорально і травнево —
що землю здобула весна
і врятувала небо.

ШАХТАРІ

Прозорі крони з горами лісу
над річкою золота і вогню
в країні, що струшує зорі
на осінь...

Птахи там відспівували години,
а душі прекрасні й невинні
нахилялись до себе, мов квіти.

Там земля
на ніч собі світло стягала,
і на ніч вогонь собі затуляла,
та все ж ніколи, ніколи не погасала,

аж вся зайшлася сяєвом вічним,
як ізсиня срібний ланцюг,
як іззелена мідний дах,
як ізчорна шарлатна кров,

і тепер од смерті спопеліла,
у синяві закам'яніла,
лежить і спить.

Там у шахтах світел одсвічених,
там у шахтах металу заіржавілого,
там у шахтах душ спустошених...

Ходив я собі стежечками в полі,
а нині блукаю асфальтом вулиць,
дорогами з чорним порохом смутку.

Як сонечко сходить,
у кліті спускаюся вниз.
Як сонце заходить,
у кліті здійснююсь наверх.

Де зелені ліси березові й зорі?
Де солодкі дні березневі прозорі?

Поховані в серці моєму, поволі тліють, беруться іржею.

Задушив я свою любов
глибокої ночі без жодної зірки.
Утопив у гарячих сльозах:
Жбурнув її в прірву ридання,
де в тиші мінеральній закам'яніє.

Глибокі шахти моєї пам'яті,
кості друзів, жінок, дівчат,
загиблих навіть без скрику!

Як сонце світило,
трава зеленіла і води шуміли.
Як сонце зайшло,
зчорнілі ниви і смерть мрячить з хмар.
І я, так само зчорнілий і скам'янілий,
жар серця в себе всмоктав,
та я, мов чорна важка попона,
що світла більше не відіб'є
і світла більше не вишле в далеч...
І нині
переді мною, за мною

чорна тьма вечорів,
чорна тьма стовбурів,
чорна тьма вулиць,
чорна тьма душ.

Не виходять уже кольори із землі,
горять мені вогники польовим цвітом.

Пальцем я б виколупував,
шпилечкою б видовбував
страчені роки вогняні,
що під землею звугліли,

поки б сам не скрутився
в обіймах їхнього пломеню.

Така ось зима душі моєї...

Заграйте, ліси,
виверніть з коренем смуток мій,
загучить, ріки,
знесить із мене гори камінні.

Вже ліси вишуміли на горах.
Вже райські квіти відпахли в садах.
Могила важенна розлягається наді мною.

Як сонечко сходить,
з шахтарями спускаюся вниз.
Як сонце заходить,
наверх підіймаюся зі штольні.

І давно присипаний,
і давно завалений,
я сам у собі видобуваю,
і сам себе з гробу відкопую.

І відчуваю знову,
ніби я з мертвих воскрес,
та липне до язика смак смерті.

Покинув я сонце, аби заходило,
покинув я квіти, щоб собі в'янули.
Покинув життя, щоб студило.

Знов їду вниз,
рубаю у штольні
сонця вогненні, давно погаслі,
кам'яне сяйво маєвого місяця,
днів ясних напластування,
ліси глибокі в горі полеглій,
червоні губи квітів казкових,
алмази сліз, із облич незціловані,
поховану ніжність криштальних озер,

вигаслі очі і стигми хмар,
голоси поетів забальзамовані,
жінок, мов солодку росу життя,
коханців, що в милих снігом розтанули,
малят, із небесної радості виплаканих,
оздоблені труни героїв 'незнаних,
загиблих солдатів братерських армій,

і ексгумую сяйво всіх мучеників,
бо на їхніх останках тримається світ.

За всі обітовані долі,
що знову в могилі сходять,
у доли у вибухові,

і з ними лечу
в пурпуровім плащі пожежі,
щоб знов повернути їх душі землі,
квіт перетворений в племінь,
в полум'я непогасне.

Нехай червоний вицвіт вогню
з них розквітає вічно.

ДЗВОНАРИ

Найтихшим подихом вигримить бог свою міць,
до нас глаголом бажаючи мовити,
не словесами замшілими...

О дзвоновино з олова й міді,
в кадовби глиняні тонко розлита,
ти підіймаєшся аж до небес,
як-но шкаралуца трісне розбита,

ти гучно і славно
день зустрічаєш суций,
а квильно і жально
день проводиш минуций,

і кованим своїм дощем
скроплюєш нам асфальтові стежі
всіх шести днів,
поки, нарешті, розкриється простір
срібних неділь.

Тут зрана
під натиском світла вилітають вікна,
щоб небо відкрите широко хлинуло.
Пахощі піль аж товпляться до них,
і музика сонця й землі торжествує.

О дзвони з олова й міді,
як солодко дзвоните, як брините,
коли вам уранці відповідає
у кадовбах надр литво золоте,

ті дзвони, що
з іржі засохлої крові,
з мідянки отруйної обридливості,
з розплавленої зброї жаху,
з кованих уламків невдач,
з надій несповнених сяйва,
з чарівливого блиску смерті.

Дзвін, дзвін, дзвін, дзвін,
дзвони, дзвін, дзвони, дзвін,
дзвонять дзвони, дзвонить дзвін,
дзвонять дзвони з передзвоном,
в серця б'ють на сполох дзвоном.

Дзвонять дзвони,
небо зводять.
Дзвонять дзвони,
щастя плодять.

Із збірки «Місто світла» (1950)

НАРОДНЕ СВЯТО

Оркестри.
Видовища.
Каруселі.

І гримлять паркети.
І шумлять майдани.

А в плесі промови й музика
відбиваються,

і ваблять
очі,
руки,
вуста.

І людина з'єднана з людиною
в новім проміннім сузір'ї.

СЛОВ'ЯНСЬКІ ЖОНИ

Слов'янські жони
в білому вбранні
у надвечір'ї конюшину косять,

а їх тужливі жалісні пісні
ласкаві леготи разносять.

Тужливий спів у тім зеленім полі —
як повна туги споконвіку Русь.
Ті невимовні їхні болі,
як плач возів, котрі поволі
долають, збіжжям виповнені, грузь.

Синки рубають в лісі.
Синки рубають в долі.

Мужі на фронті, на війні
в невідомому краї.
І трудяться жінки одні
в тилу життя безкраїм.

А коси гострені злітають
з таким важким зітханням,
з таким гірким зітханням
покоси одкидають.

Тужливими піснями
од себе відлітають.
Пекучими сльозами
од себе відпливають,
аж поки не пристануть
до скельної землі
на крочок лиш од себе.

І ледь із себе впливуть,
і ледь од себе відлетять,

як задзвенять веселим словом,
волоссям враз війнуть шовковим,
засяють у танку над полем,
і нас у нім закрутять колом.

*З чеської переклав
Роман ЛУБКІВСЬКИЙ*

Із збірки «Польові квіти» (1955)

ДОБРИЙ ДЕНЬ

Добридень, що це, далебі,
так сяєш, наче стрівши диво?
чому так весело тобі?
чому смієшся так щасливо?

А чом би я та й не радів?
Зі всіх обочин, звідусюди
мене вітає птаства спів,
до праці йдуть охоче люди.

Чом, друзі, не радів би я?
Коли над овидом розквітло,
ясніше сполаху сія
і промениться денне світло!

Я не печалюся дарма —
де ж крик і гамір можем діть ми?
З людьми я завжди — жартома,
як батько з дітьми.

*З чеської переклав
Володимир ЛУЧУК*

ВІДПОЧИНОК

Ви втомлені, себе вам лікувати
рекомендує лікар-чародій,
поїхати кудись відпочивати
там, де самотність, тиша, супокій.

Комусь, авжеж, курорт на користь піде,
ще іншим гори, море, ліс чи луг.
Мені допоможуть лиш людські флюїди,
що то глухоніми вертають зір і слух.

Є люди солодкаві, наче лік,
Є, мов сироп, що ним лікують нежить.
А є гіркі, як полиновий сік,
Вони ж і допоможуть, як належить.

Простукають ото з усіх боків,
Рентгеном ласки висвітлять — куди там!
І скалки смутку із глухих кутків
повиягають ніжності магнітом.

Комусь, мабуть, курорт на користь піде,
ще іншим гори, море, ліс чи луг.
Мені допоможуть лиш людські флюїди,
котрі й глухоніми вертають зір і слух.

*З чеської переклав
Роман ЛУБКІВСЬКИЙ*

ДИКІ ГУСИ ЛЕТІЛИ...

У дитинстві я був боязким і встидливим,
із кухні, було, позирав крізь вікно,
як не свій хтось ішов гостинцем.

З року в рік я ходив однією стежиною
повз сіножать у бульках кульбаб
і лишав у пилюці босі сліди.
Та стежинка вела до старого русла
пересохлої річки.

Стояча вода калюж
блищала у затінку верб,
а навесні зацвітала зелено і голубино.

В очеретах боліт
гніздилися пташки,
і, злетівшись попити води,
підносили вгору дзьоби,
мов дякували за кожен ковток,
і горла до крові дерли піснями.

Втомившись од ігрищ любовних,
спали на плесі комахи,
заколисані брижами.
У пилу копошились жуки,
чорні, зелені, брунатно-сині,
мов свіtilись болотні коштовності,
але, коли мимо пройти,—
нишкли в єдвабних саванах
лискучих крильцят
під панцерами надкриль,
прикидаючись мертвими —
лапками догори.

А на камінні в топольнику
працьовиті, невтомні мурахи
над своєю фортецею старанності і ненависті
один раз на рік, любов'ю окрилені,
кружляли, як франти в біленьких фраках,
позичених у костюмерній.

Равлики, мов присмоктані
до слимачого слизу страху,

бач-но! — обачно висовують ріжки.
Ропуха,
розбухла і вся в бородавках,
зі схову світила витрішкуватим оком.
З окрайцем у руці
і жменею падалиць у кишені
ходив я дивитись туди, зачарований,
на озорений луг
за селом.
А ввечері ліз на дерева,
на крони вільх і тополь,
щоб у промінні при заході сонця
оком зирнути за овид.

Тріщали сучки під ногами,
а вночі у ліжку снилось,
ніби лізу до неба
по голому стовбурі,
і хтось мені пальці січе сокирою.

Якось я почув даленіючий стугін,
зграя диких гусей пропливла в піднебессі,
витягши довгі шиї.

Прикутий до землі,
я довго дививсь їм услід.

Вмить вітер закружляв,
наче підстрелений птах;
дощ налетів на землю,
гупаючи ціпами.

Серце моє з грудей
схотіло проклянутись,
стало шкода, що ніколи
не зможу літати,
наче комахи,
й метелики,
й дикі гуси з довгими шиями.

Моє серце,
слабка неоперена пташка
з жовтавим пушком вогню,
все-таки слухало даленіючий стугін
і вкарбувало в пам'ять навіки
заклик диких гусей в піднебессі.

*З чеської переклав
Володимир ЛУЧУК*

ПІД СОНЦЕМ

Ходив я хлопчиною попід шагром неба
й донині виходжу на шлях за одним видом
і в собі несу одну корогу
Майорить на ній сонце з білими променями мечів
і щедро розтуленою долонею сівача

З безмірної височині глядить на життя й на смерть
Здалека і зблизька посиляє нам своє благословення

У сліпучому мерехтінні зварює море й небо
З розсипаних скель витворює велич гір

В міражному відображенні на верху літа
з'єднує палаци пахощів з терасами хмар
Старечі зморщені кручі з голим трепетом вод

На землі одвіку в єдину упряж впрягає
людей нахилених над груддям мов на галерах
коней з піднятими головами і спутаними ногами
таких корівок із янгольським дзвоном дзвіночків

а перламутрово змінний пуп'янок світла
утримує своїм подихом від розпаду

Тому що німі риби в холодних водах плінуть
а птиці розпалені співом до неба лінуть
я осяяний і сп'янілий бреду лише по камінні

та в мене горло стиснуте щастям
твердіше аніж стебло соломи
і племін палючий ним пробивається

ЧОРНИЙ НАОСТАНКУ

Не народився я під лапатим листям винограду
де в діжках дубових бурхливо зріє
бурмоче шепоче плаче й співає
і наче потоплені дзвони гучить
іскристе вино

І не заколисувало мене до снів
двоє морів прекрасних тьмяно-блакитних

у класичному світлі Середземномор'я
з жагучим подихом піній лаврів і сосон

Лиш зрідка мені усміхалося сонце
засаджене в пишній своїй благодаті
на синьо-лазурному небосхилі
що на землі дистилює солод
у смоквинах фіолетових
в морозяно-сріберних виноградах
і в помаранчах із соковитим пахучим м'ясом

Родом я з чорної вогненної землі
що розлягається в морі пломеню
чорний викрик життя облитий кров'ю

Більше ніж з лицьового знав я сонце з тильного боку
засаджене глибоко в глині
з обличчям заплямленим брудом стоку

Там на дні шахти в нижній забої
де дозрівало в камінній флорі

і хмарами диму проникало на землю
довгими світловими пломенями
короткими тепловими променями
вугілля печеного збудливим ароматом

Я теж молодим кохався в трояндах
оксамитних вологих устах землі
та й нині ще радо милую в долонях
тверді налиті перса виногради

але ніколи з людьми щасливішої долі
не розводився словом про вина й жінок

Запально й коротко мовлять в моєму краї
поспішно й гірко люди вивергають
те що мають на серці
або ж кожне слово ламають мов скелю
і тому не беруть його легковажно

Маломовний і тихий ходив я повз шахти
заглиблений у себе але з лицем поверненим до сонця
наслухав я голоси людей і шелести каменю

Ніколи не переставав прагнути голої правди слів
що приходить важко як при перших пологах
і нерішуче тремтить на губах
зрошена кров'ю і ще слабосила

Не можу із себе її висипати піском
З вуст пропустити пустої порожньої речі

З крамарями на ярмарку торгують карамельками з вітру

Найправдивіше завжди звучали мені слова голосінь
що вириваються з дна під тиском
коли в нас душа стає сторчма в тілі

Біль знає занадто мало слів
А смуток найважчий постійно німує мов камінь

Як айсберг у морі над яким не з'явиться сонце
що на три чверті захований під водою

і з неї лиш вистромлює бороду
людина від першого окрику немовляти
аж до останнього схлипу смерті
занурена в клопоти і турботи
у темінь незнаного і невідомого
в загрози тривоги хвороби і старості
Мало коли бачить щось гарне
мало коли зазнає чогось доброго

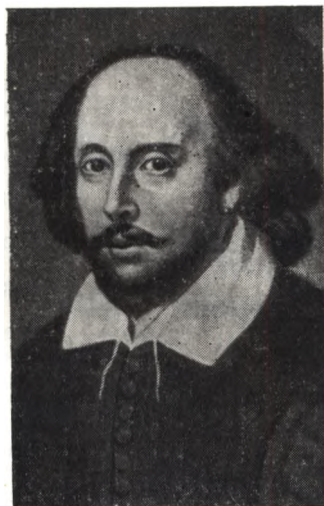
Аж по плечі затоплений в тіні
підставляю вже лиш чоло поцілункам сонця
з поглядом сумно відвернутим наче на осінь

Коли на обрії вже не б'ють блискавиці
і скрізь на землі опадає листя
й над ним тихенько плаче імла

Рік за роком ходжу повільніше
все частіш зупиняюся і стою без слів
довше й довше дивлюся вслід усьому що так швидко
відходить
бо крапля по краплі всередину сходить кров'ю моя любов

*З чеської переклав
Роман ЛУБКІВСЬКИЙ*

Редакція вже повідомляла про існування досі не опублікованого перекладу «Гамлета», здійсненого у 1939 р. Леонідом Гребінкою (див. «Всесвіт», № 12, 1971 рік.). Л. Гребінці, який виявив глибоке розуміння ідейно-естетичних принципів Шекспірової трагедії, чи не найкраще вдалося відтворити розмаїття мовних характеристик персонажів, поетичний підтекст, багатозначність та гру слів оригіналу: все це, а також бажання адекватно передати бароккову буйність і рясноту першотвору, кількома століттями від нас віддаленого, вимагало від перекладача максимальної мобілізації всіх можливих мовних ресурсів. Тому переклад цей — не тільки факт літературного процесу 30-х років, але й помітне явище в багатомовній радянській шекспірані. Рукопис перекладу зберігається в Центральному державному архіві-музеї літератури й мистецтва УРСР.

ВІЛЬЯМ ШЕКСПІР

ГАМЛЕТ

Дійові особи.

КЛАВДІЙ, король Данії.

ГАМЛЕТ, син минулого й небіж теперішнього короля.

ФОРТІНБРАС, принц норвезький.

ГОРАЦІО, друг Гамлета.

ПОЛОНІЙ, вельможа.

ЛАЕРТ, його син.

ВОЛЬТІМАНД

КОРНЕЛІЙ

РОЗЕНКРАНЦ

ГІЛЬДЕНСТЕРН

ОСРІК

ПРИДВОРЕЦЬ.

СВЯЩЕНИК.

МАРЦЕЛ } офіцери.
БЕРНАРДО }

ФРАНЦІСКО, солдат.

РЕЙНАЛЬДО, слуга Полонія.

КАПІТАН.

АНГЛІЙСЬКІ ПОСЛИ.

АКТОРИ.

ДВА ГРОБОКОПИ.

ГЕРТРУДА, королева Данії і мати Гамлета.

ОФЕЛІЯ, донька Полонія.

ПРИВИД ГАМЛЕТОВОГО

БАТЬКА.

Придворні пани й панії, офіцери солдати, моряки, вістовці, слуги.

Місце дії — Ельсінор.

Дія I

СЦЕНА 1. Ельсінор. Плац. Франціско на варті. Входить Бернардо.

БЕРНАРДО.
ФРАНЦІСКО.
БЕРНАРДО.
ФРАНЦІСКО.
БЕРНАРДО.
ФРАНЦІСКО.
БЕРНАРДО.
ФРАНЦІСКО.

Хто там?

Ні, сам відказуй; стій і назовись
Нехай живе король!

Бернардо?

Він.

Приходьте ретельно у свій час.
Дванадцять б'є: іди, Франціско, спати.
За зміну щира дяка; холод лютий,
Аж серце перейма.

БЕРНАРДО.
ФРАНЦІСКО.
БЕРНАРДО.

ФРАНЦІСКО

ГОРАЦІО.
МАРЦЕЛ.
ФРАНЦІСКО.
МАРЦЕЛ.

ФРАНЦІСКО.

МАРЦЕЛ.
БЕРНАРДО.

ГОРАЦІО.
БЕРНАРДО.
МАРЦЕЛ.
БЕРНАРДО.
МАРЦЕЛ.

ГОРАЦІО.
БЕРНАРДО.

ГОРАЦІО.

БЕРНАРДО.

МАРЦЕЛ.
БЕРНАРДО.
МАРЦЕЛ.
БЕРНАРДО.
ГОРАЦІО.
БЕРНАРДО.
МАРЦЕЛ.
ГОРАЦІО.

МАРЦЕЛ.
БЕРНАРДО
ГОРАЦІО.

МАРЦЕЛ.
БЕРНАРДО

Спокійно все?
Миш не шелеснула.

Ну що ж, добраніч.
Спіткаєш там Гораціо та Марцела,
Скажи їм, хай не баряться на варту.
Здається, чути їх. — Гей, стій! Хто там?

(Входять Гораціо і Марцел)

Землі цій друзі.

Королю підданці.

Добраніч вам.

Ба й вам, чесний солдате.

Хто заступив вас на посту?

Бернардо.

Добраніч вам.

(Виходить)

Бернардо, гов!

Скажи,

Гораціо теж з тобою?

Я за нього.

Привіт, Гораціо; і тобі, Марцела.

Що ж, тее знов з'являлося сю ніч?

Я ще не бачив.

Гораціо каже, буцім то химера,

А він, мовляв, нізачо не повірить

У те страшне, що бачили ми двічі.

Я тим-то і вблагав його прийти

Повартувати сю ніч спільно з нами,

Щоб, як привиддя з'явиться, він навч

Переконавсь і мовив би до нього.

Пусте, пусте, не вийде.

Сядь, і ми

Знов рушимо на штурм твоїх ушей,

Стійких, як мур, до оповідей наших

Про диво двох ночей.

Що ж, сядьмо та й

Послухаймо, що розповість Бернардо.

Минулу ніч, коли ген та,

На захід від Полярної, зоря,

Дозором обійшовши небосхил,

Дійшла туди, де сяє, я й Марцел,

Годину щойно вдарило...

(Входить Привид)

Цить! помовчи! Дивіться, вже прийшло.

Поставою мов наш король-небіжчик.

Гораціо, ти книжник; мов до нього.

Хіба не схоже з королем, Гораціо?

Авжеж; аж моторошно з дива й ляку.

Ждає мови.

Запитай, Гораціо.

Що ти еси, привласнивши цей час

І той славетний, войовничий образ,

В яким його величність вмерлий Данець

Був виступав? В ім'я небес, кажи!

Образилось.

Відходить пріч.

Стій, стій!

Стій і кажи! В ім'я небес, кажи!

(Привид виходить)

Пішло; не відповість.

Ну що, Гораціо, ти дрижиш, ти зблід?

Чи тее щось не більше за химеру?

Як мислиш ти?

ГОРАЦІО.

Як перед богом, я не йняв би віри,
Коли б не свідчення, правдиве й певне,
Моїх очей.

МАРЦЕЛ.
ГОРАЦІО.

На короля не схоже?
Як сам на себе ти.
Таку він справу бойову носив,
Зборовши в герці гордого Норвега;
Так супивсь він, по злих переговорах,
Як вивернув з саней на лід Поляка.
Це дивно.
Вже втретє, саме в цю годину мертвих,
Ступою воїна воно проходить
Повз варту.

МАРЦЕЛ.

ГОРАЦІО.

МАРЦЕЛ

Я не знаю, що за знак,
Та скільки тямлю й мислю, це віщує
Всій Данії напасті несказанні.
Тож сядьмо, і хто знає, розкажи нам:
Нащо такі суворі й пильні чати
Виснажують щоночі всіх підданців,
Для чого з міді ллють щодня гармати
Й завозять в край знаряддя до війни:
Чом корабельників зганяють мусом
На труд важкий, який не зна неділь;
До чого йде, навіщо в цій пропасниці
З'єднала праця люду ніч і день?
Хто це мені з'ясує?

ГОРАЦІО.

Я, принаймні
Так кажуть: Гамлет, наш король покійний,
Чия подоба щойно нам являлась,
Від Фортінбраса, короля Норвегії,
Що мордувався від заздрої пихи,
Дістав був виклик; наш хоробрий Данець
(Таким вважав його весь світ, нам знаний)
На герці вбив Норвега. А з угоди,
Печатьми скріпленої ще й законом,
Убитий віддавав з життям укупі
Всі землі, що в закладі, переможцю;
І наш король супроти закладався
Належним шматом володінь, які
Пристили б до дідиизни Фортінбраса,
У разі б він подужав. Тож законно
Дістався Гамлету, як знало й вам.
Заклад. Тепер молодший Фортінбрас,
В незрілому завзятті запальний,
Понабрав в околицях норвезьких
Шибайголів, безстрашних гольтіпак,
За хліб і харч на всяке діло ладних,
Де пахне здобиччю. Тут не що інше
(Наш уряд теж вбачає це гаразд).
Як намір збройно, дужою рукою.
Від нас урвати згадані ґрунти,
Що втратив його батько От в чім привід.
Гадаю я, всіх заходів воєнних,
Причина пильних варт і джерело
Тривоги та метушні в державі нашій.

БЕРНАРДО

ГОРАЦІО.

Воно й по-моєму виходить так.
Либонь, якраз на те мара уроча
Прибрала зброю й постать короля,
Що був і є для данців знак війни.
Це порошинка в оці розуміння.
В щасливі й славні дні розвою Риму,
Раніш, ніж всемогутній Юлій пав,
Могили зяяли, мерці у білім
Стогнали й квилили вздовж римських вулиць;
Хвости вогненні зір, криваві роси,
На сонці плями, а світило вод,

Правитель цей Нептунового царства,
На тьму хворіло, мов під суд страшний.
Якраз такі тяжких подій предтечі,
Від навісного фатума гінці,
Знамена злигодням лихим прийдешнім
З'явилися від неба та землі
На острах Данії й всього народу.

(Привид входить знов)

Ба, цитьте! Гляньте, знову йде! Хай згубить,
А я дорогу перейду. — Гей, стій!
Як маєш ти, маро, дар мови, звука,
Озвись мені!
Як треба добру річ яку зробити,
Тобі в полегкість, а мені в спасіння.
Озвись мені!
Як ти втаємнене в судьбу вітчизни,
Яку завбачення твоє відверне,
То озовись!
Або як ти сховав ще за життя
В земному лоні здирський скарб, завіщо
Ви, духи, кажуть, бродите по смерті,

(Піє півень)

Спинись і говори! — Спини, Марцелє!
Метнути протазаном?

Так, якщо

Не спиниться.

Воно ось тут!

Ось тут!

(Привид виходить)

МАРЦЕЛ.
ГОРАЦІО.

БЕРНАРДО
ГОРАЦІО.

МАРЦЕЛ.

БЕРНАРДО
ГОРАЦІО.

МАРЦЕЛ.

ГОРАЦІО.

МАРЦЕЛ.

Пішло!
Ми прогнівили видиво величне
Уявною погрозою насильства;
Воно, як пара, невразне, для нього
Ці марні замахи — зневага й глум.
Було б і мовило, якби не півень.
А як здригнулось, мовби винувате,
На віщий поклик. Я чував не раз,
Що криком верескливим і дзвінким
Сурмач досвітній ранку бога дня
Пробуджує. На цю пересторогу,
В повітрі чи в землі, в огні чи в морі,
Блудна та мандрівна душа спішить
В свої пороги. А що правда це,
Самі ми впевнились допіру.
Воно пощезло, лиш запіяв півень.
І, кажуть, справді, перед тими днями,
Коли справляється різдво Христове,
Співець світанку піє всеньку ніч;
Ніякий, кажуть, дух тоді блукати
Не важиться, планети зла не коять,
Не згубить мавка, відьма не вчаклує,
Такий священний і спасенний час.
Чував це й я, і в це частково вірю.
Та, гляньте, ранок у багряних шатах
З-за тих-он круч ступає по росі.
Кінчаймо варту. Раджу, повістім
Ми молодого Гамлета про те,
Що сю ніч бачили; життям клянусь,
Що тінь, німа до нас, до нього обізветься.
Чи згода, щоб йому це розказати,
Як приязнь і повинність нам велить?
Авжеж ми згодні; і я знаю, де
Його здібати зручно буде вранці.
(Виходять)

СЦЕНА 2. Радня палата в замку. Фанфари. Входять Король, Королева, радники, Полоній, Лаерт, Вольтіманд, Корнелій. Гамлет та інші.

КОРОЛЬ.

Хоч пам'ять Гамлета, нам дорогого брата,
Померлого, ще свіжа, хоч пристало
Ще нам в серцях плекати ревний смуток,
Державі тугою повити чоло,
Однаке глузд натуру вже зборов,
І ми, розважно тужачи за братом,
Не забуваємо й про нас самих.
Отож вдову порфіроносну, доти
Сестру, і нині нашу королеву,
Взяли ми, радість тлумлячи журбою:
Сльоза в одному оці, в другім — усміх;
По мірці зваживши і щастя й лиха:
В весіллі жаль, веселість у жалобі, —
Собі в подружжя. На поради ваші,
Що прихилили нас на одружіння,
Пристали ми. За них вам наша дяка.
Тепер до інших повернімся справ:
Як вам відомо, юний Фортінбрас,
Малу поклавши ціну нашій моці
Чи ждавши з смертю любого нам брата,
Що край наш втратить єдності кістяк,
В союзники узявши силу мрії,
Наваживсь нам посланням докучати
З вимогою вернуть йому ґрунти,
Преславним братом нашим в його батька
По праву придбані. Це щодо нього.
Тепер про привід зібрання цього:
Ось цим листом ми просимо Норвега,
Що молодому Фортінбрасу дядько, —
Старий, прикутий до постелі, він
Навряд чи чув про наміри небожа. —
Подібним зачинам покласти край,
Тим що озброєння, реєстр, вербунок
Серед його ж підданців робиться. Отож
Вас, Вольтіманд, і вас, Корнелій добрий,
До ветхого Норвега ми шлемо
З поклонами й листом, без повноважень
Рядити з ним над визначені межі
В цих додаткових точних артикулах.
Ваш поспіх вашу відданість посвідчить.
Завжди вам раді віддано служити.

**КОРНЕЛІЙ,
ВОЛЬТІМАНД.
КОРОЛЬ.**

Ми певні в цім. Щасливої путі.

(Вольтіманд і Корнелій виходять)

А ви, Лаерте, що там в вас нового?
З проханням ви до нас? Про що, Лаерте?
Розумним словом данський володар
Не гребує. Чого б тобі, Лаерте,
Не пожадати, згоджусь і без просьби.
Бо голова не стільки кривна серцю,
Рука не так до послуги устам,
Як данське берло батькові твому.
Чого ж, Лаерте, хочеш?

ЛАЕРТ

Пане ясний,
Лиш волі вашої — мені вернутись
До Франції, звідкіль прибув я радо
На ваше в Данію коронування;
А нині, признаюсь, як довг минув,
Назад мої думки й бажання линуць
І просять дозволу та згоди в вас.

КОРОЛЬ.

А батько згоден? — Що Полоній скаже?

ПОЛОНІЙ. Він видер, пане мій, від мене згоду
Докучливим благанням, а тоді
Печаттю наполог її скріпити.
Прощу, дозвольте й ви йому від'їзд.

КОРОЛЬ. Що ж, в добрий час, Лаерте! Час будь твій;
Вживай його по волі та вдобі!
А ви, небоже мій, мій сину Гамлет...

ГАМЛЕТ. (Набік) Побільше родич, а поменше рідний.
КОРОЛЬ. Усе ще хмари темнять чоло вам?
ГАМЛЕТ. Ні, пане мій: мене все палить сонце.
КОРОЛЕВА. Ласкавий Гамлет, барви ночі скинь
І дружне око підведи на Данця.
Доволі вже, повіки опустивши,
Шукати батька, що пішов у прах.
Звичайна доля: мре усе створіння,
Проходячи у вічність через тління

ГАМЛЕТ. Звичайна доля, пані.
КОРОЛЕВА. Чом же щось
Вам незвичайне в долі цій здалось?

ГАМЛЕТ. «Здалось?» Ні, пані, єсть. Що там здається?
Ні плащ мій, мов чорнило, любя мати,
Ані врочисті одяги жалоби,
Ні переривчасті й важкі зітхання,
Ні повноводі ручаї з очей,
Ні вираз втрати й суму на лиці,
Всі вияви, знаки й оздобы горя
Не твердять правди, а лише «здаються»,
Бо все це речі, що їх можна вдати.
Над те одіння смутку показне
Щось інше глибше пойняло мене.

КОРОЛЬ. Вам, Гамлете, природньо і похвально
Повинність скорбну батькові віддати.
Та, знаєте, й ваш батько втратив батька.
Той теж утратив, а хто батька втратив —
По довгу сина мусить певний строк
Жалобу правити, а не як стій
Затятись у жалях строптивих — це
Упертість нечестя; це бабське горе;
Тут знати неповагу до небес,
Нестале серце, нетерплячий дух,
Невихований, неповздержний розум.
Що нам судилось, що відоме нам
Як звичайнісінька на світі річ,
Навіщо б ми з дурного противенства
До серця брали? Тьфу! Гріх перед небом,
Гріх проти мертвих, гріх проти ества,
Противно розуму, що, смерть батьків
Взаконивши з найпершого мерця
До вмерлого сьогодні, провіщає:
«Так має бути». Просимо вас щиро:
Об землю вдарте лихом тим і нас
За батька майте. Хай весь знає світ,
Що ви до трону нашого найближчий;
Ми вам любов приділимо не меншу,
Ніж ревний батько любленому сину.
А щодо ваших намірів вернутись
До школи в Віттенберзі, то, на жаль,
Це суперечить нашому бажанню;
Ми просимо, ми велимо лишитись
Вам в Данії, на втіху й радість нам,
Як перший наш вельможа, родич, син.

КОРОЛЕВА. Хай матір, Гамлете, не марно просить:
ГАМЛЕТ. Лишись у нас, не їдь у Віттенберг.
Корюсь в усьому вашій волі, пані.

КОРОЛЬ.

От відповідь — шаноблива й достойна.
Нам будьте рівні в королівстві. Пані.
Така м'яка й невимушена згода
Потішила нам серце; в честь чого
Про кожний келих короля сьогодні
Гармати небу повістять, яке,
Земному грому вторячи, наш тост
Стократно відгримить. Ходім же, пані.

(Фанфари. Виходять усі, крім Гамлета)

ГАМЛЕТ.

Якби оцей міцний-міцнющий тулуб
Розпавсь, розтанув, парюю узявсь!
Якби всевічний страхом незнання
Не наказав нам самозгуби! Боже!
Які гидкі, мерзенні, недоладні,
Пусті для мене втіхи на цім світі!
Тьфу! Тьфу на нього! Це здичиллий сад;
Лиш бур'яни, потворне й хиже зілля
Бує в нім... І щоб дійшло до того!
Два місяці, ні, менше, як умер...
Такий король достойний; проти цього —
Гіперіон проти сатира; матір
Мою він так кохав, що вітер зухий
В лице не смів їй дуги. Небо і земля!
Чи згадують?.. Вона на нім висіла,
Немов жадоба в ній росла від того,
Чим гамувалась... А минув лиш місяць...
Не думати б... Наймення жінці — кволість!
Лиш місяць! ще не збила черевики,
В яких за гробом мого батька йшла
В сльозах бурхливих... і вона, вона, —
О боже, звір би нетямучий довше
Журився, — вийшла за могого дядька,
Що, батьків брат, на батька схожий менш,
Ніж я на Геркулеса. Через місяць?!
Ще сіль отих неширих сліз їй ятрить
Розчервонілі очі, а вона
Вже шлюб взяла. О безсоромна хуткість:
Так поспішати в кровозмісне ложе!
Нема й не може бути в цім добра...
О серце, крайсь, а ти. язик. німуй!

(Входять Гораціо, Марцел і Бернардо)

ГОРАЦІО.
ГАМЛЕТ.

Привіт вам, ваша ясність!

Вельми рад вам.

ГОРАЦІО
ГАМЛЕТ.

Гораціо, — або мій зір похибив!
Він самий, пане, ваш слуга покірний.
Мій добрий друже, я слуга вам теж.
З чим з Віттенберга прибули, Гораціо? —
Марцел?

МАРЦЕЛ.
ГАМЛЕТ

Ласкавий пане...
Я вельми рад вам. —
(До Бернардо)

Добривечір —
(До Гораціо)

ГОРАЦІО
ГАМЛЕТ

Так з чим же прибули ви з Віттенберга?
Щоб байди бити недоуком, мій принце.
Не хтів би я це чути й від намовців;
Так нащо ж вам мені смутити вуші,
Аби повірив я у наклеп ваш
На вас самого? Ви бо не недоук.
Так що у вас за справи в Ельсінорі?
Докіль відбудете, ми навчимо вас
По-молодецьки пити

ГОРАЦІО.

Я, мій пане,
На похов батька вашого прибув.

ГАМЛЕТ.

ГОРАЦІО
ГАМЛЕТ.

ГОРАЦІО.
ГАМЛЕТ.
ГОРАЦІО.
ГАМЛЕТ.

ГОРАЦІО.
ГАМЛЕТ.
ГОРАЦІО.
ГАМЛЕТ.
ГОРАЦІО.

ГАМЛЕТ.
ГОРАЦІО.

ГАМЛЕТ.
МАРЦЕЛ.
ГАМЛЕТ.
ГОРАЦІО.

ГАМЛЕТ.
ГОРАЦІО.

ГАМЛЕТ.

МАРЦЕЛ,
БЕРНАРДО
ГАМЛЕТ.
МАРЦЕЛ,
БЕРНАРДО.

ГАМЛЕТ.
МАРЦЕЛ,
БЕРНАРДО.

Студенте-друзе, не кепкуй; скажи вже:
На одружіння матері моєї.
Що ж, пане мій, одно за 'дним невдовзі.
Зиск, зиск, Гораціо! Похоронні страви
Пішли остиглі на столи весільні.
Ніж дня того дожитись, радше б я
З запеклим ворогом в раю зустрівсь!..
Мій батько... я немов би бачу батька...
Де, пане, де?

Очима думки, друже.
Пригадую, він справжній був король.
Він був людина чисто всім у всьому,
Вже не побачу рівного йому.
Мій пане, він либонь приходив ту ніч.
Приходив? Хто?
Король, ваш батько, пане.
Король! Мій батько?!
Вгамуйте подив ваш на мить і чуїно
Вважайте на все те, що я скажу
І що потвердять ці панове свідки,
Про ті дива.

Кажіть же, бога ради.
Бернардо та Марцел, ось ці панове,
Дві ночі поряд, стоячи на чатах,
Здибали у мертвотну й глупу північ
Видіння. Хтось, мов ваш покійний батько,
В риштунку повнім з голови до п'ят,
З'явився; повагом, величним кроком,
Ходою владаря ступав проз них.
Так зблизька, мало берлом не черкавши,
Пройшов він тричі; очі відвести
Не мігши, сполотнілі, скуті жахом
Вони стояли мовчки. І мені
Це повіли під присягу страшну.
На третю ніч я з ними став на варті;
В ту саму пору, в образі тім самім,
Потвердивши достоту, слово в слово.
Їх признання, — з'являється... Пізнав
Я батька вашого; не так подібні
Ці, пане, дві руки.

Де ж це було?
На тім плацу, де наша варта, пане.
Ви й говорили з ним?

Я, пане, мовив,
Воно ж мовчало. Раз, протє, здалось,
Підвівши голову, ступило крок
До нас, немов от-от заговорило б;
Та знагла тут запіяв дзвінко півень;
Воно на поклик відійшло тривожно
І зникло з-перед віч.

Гм, дуже дивно.
Як я живу, це правда, любий пане.
І ми за свій обов'язок вважали
Вас повідомити.

Так, так, панове,
Але бентежить дуже це мене.
А сю ніч ви на варті?

Так, мій пане.
Він, кажете, при зброї?

Так, мій пане,
При повній зброї.

З тім'я аж до п'ят?
Мій пане, з голови до ніг.

ГАМЛЕТ.
ГОРАЦІО.
ГАМЛЕТ.
ГОРАЦІО.
ГАМЛЕТ.
ГОРАЦІО.
ГАМЛЕТ.
ГОРАЦІО.
ГАМЛЕТ.
ГОРАЦІО.
ГАМЛЕТ.
ГОРАЦІО.
МАРЦЕЛ.
БЕРНАРДО.
ГОРАЦІО.
ГАМЛЕТ.
ГОРАЦІО.

ГАМЛЕТ.
ГОРАЦІО.
ГАМЛЕТ.

УСІ.
ГАМЛЕТ.

Так ви не бачили його в лице?
Ні, бачили, з причіллям він піднятим.
Суворим видавався?
Скоріше смуток на виду, чим гнів.
Червоний чи блідий?
Блідий страшенно.

А на вас глядів?
І пильно.
Хтілось би мені там бути.
Побило б жахом вас.
Можливо, можливо. І довго це тривало?
До ста повільно можна б полічити.

Довше, довше.
Коли я був, не довше.
А сива в нього борода?
Така, як за його життя я бачив, —
Сріблясто-чорна.

Я вартую сю ніч.
Ще ж певне прийде знов.
Ручусь, що прийде.
Як візьме тінь шляхетний образ батька,
То хай хоч пекло розчахнеться й звелить
Мені мовчати, я з ним поговорю.
Прошу всіх вас, як бачене ховали
Ви досі в таїні, мовчіть і далі;
І що б не сталося цієї ночі —
Держіть у мозку, не на язика.
За дружбу я віддачу вам. Прощайте.

Я близько півночі до вас на плац
Прийду.
Ми вірні слуги вашій честі.
Мені ви друзі, а я вам. Прощайте.

(Гораціо, Марцел і Бернардо виходять)

Дух батька в повній зброї?! Негаразд.
Тут щось нечисте. О, хоч би вже нічі!
Цить, потерпи, душе! Діяння злі
На люди виринуть, хоч з дна землі.

(Виходить)

СЦЕНА 3. Кімната в домі Полонія. Входять Лаерт і Офелія.

ЛАЕРТ.

Мій мотлох вже на кораблі. Прощай.
Коли подмуть вітри погідні, сестро,
І випаде нагода, не прогав
І звістку шли мені.

ОФЕЛІЯ.
ЛАЕРТ.

Ще в тебе й сумнів?
А щодо Гамлета, легку цю приязнь
Вважай за примху, за буяння крові,
Фіалку юну першої снаги;
Хоч рано зросла, та недовговічна,
Хоч запашна, та нетривка, ця квітка
Коротку хвилю тішить зір і нюх;
І все.

ОФЕЛІЯ.
ЛАЕРТ.

І більш нічого?
Й більш нічого.
Природа бо в процесі росту множить
Не тільки силу та красу тілесну;
Ні, як росте цей храм, у ній росте
Служіння розуму й душі. Можливо
Тебе він нині любить; бруд, лукавство
Не плямлять ще цноти його бажань.
Та стережись: в становищі високих
Його бажання не його бажання,

Свого народження невільник він;
 Як простий смертний, сам не відігне
 Він ласий кус, бо в виборі його —
 Добро і сила цілої держави;
 Тому-то воля вибору для нього
 Вся в межах згоди та воління тіла,
 Якому він майбутня голова.
 Тож як він скаже, що тебе кохає,
 Розважна будь і вір лише, наскільки
 Він годен ствердити те слово ділом.
 Щоб думці Данії не йти навпір.
 Зваж, зрозумій, яка тобі неслава
 Ймовірним слухом спів його сприймати,
 З ним загубити серце, скарб дівочий
 Розкрить його нестримним домаганням.
 Офеліє, сестричко, стережися,
 Ховайся далі від його кохання,
 Поодаль стріл і сполохів жаги.
 Невинна дівчина вже й тим защедрла,
 Що гляне місяць на її красу;
 Не оминуть їй чистоті неслави;
 Робацтво точить пуп'яхи весни,
 Перш ніж на них первоцвіт розбрунькує;
 І по досвітній, нестійкій росі
 Вітри напасні гублять молодняк.
 Обачна будь; найліпший сторож — страх;
 Бо ж навіть як напасть її не б'є,
 Сама на себе юність повстає.
 Я твій урок поставлю на сторожі
 Могого серця. Любий брате мій,
 Лиш не чини, як той лукавий піп,
 Що вказує терновий шлях до неба,
 А сам, гульвіса брезклий і безпутний,
 Іде стежею ласих насолод,
 До рад своїх байдужий.

ОФЕЛІЯ.

ЛАЕРТ.

О, не бійсь!
 Та я барюсь; он батько йде до нас.

(Входять Полоній)

ПОЛОНІЙ.

Благословенний двічі вдвоє щасний;
 Нам пощастило вдруге попрохатись.
 А ти ще тут, Лаерте! Сором, сором!
 Вже щогли гне від сповнених вітрил,
 І ждуть тебе. Спіши на корабель!
 Стривай; прийми моє благословення!

(Поклавши руку йому на голову)

Та ще затам собі ось ці поради.
 Не всі думки доводь до язика,
 Не всяку думку ти виводь у діло.
 Одвертий будь, але не з першим-ліпшим.
 Пізнавши друзів у біді, прикуй
 Їх обручем сталним собі до серця,
 Але в гурті безперих, жовторотих
 Долоні не мозоль. Остережися
 Встрявати в сварку; а коли вже встряв,
 То хай тебе противник стережеться.
 Всім ухо позичай, але не голос;
 Вважай на кожну мисль, свою ж держи.
 Багатий одяг ший по гаману,
 Та без химер: щоб пишно, та не рясно;
 Бо ж часом по вбранню людину цінять,
 А в Франції хто вищий і значніший.
 Той добірніше й шляхетніше вбраний.
 Не позичай нікому і ні в кого;
 Бо, даючи на борг, втрачаєш часто

І гроші й друга; беручи ж на борг,
Жало ощадності помалу тупиш.
А над усе, будь чесний сам з собою,
І з цього впливе, як ніч із дня,
Що ти ні з ким душею не покривиш.
Прощай же; хай з моїм благословенням
В тобі не згасне й напуття мое.
Уклінно б'ю вам, пане мій, чолом.
Пора, не гайсь. Прощай же; слуги ждуть.
Прощай, Офеліє, і не забувай
Що я казав.

ЛАЕРТ.
ПОЛОНІЙ.
ЛАЕРТ.

ОФЕЛІЯ.

ЛАЕРТ.

Слова твої схвала
Я в серці своєму, а ключ у тебе.
Прощайте.

(Виходить)

ПОЛОНІЙ.
ОФЕЛІЯ.
ПОЛОНІЙ.

Про що, Офеліє, ти говорила з ним?
Про принца Гамлета, як ваша ласка.
Овва! До речі:

ОФЕЛІЯ.

ПОЛОНІЙ.

ОФЕЛІЯ.
ПОЛОНІЙ.

Мені казали, що знедавна Гамлет
Бува з тобою наодинці й ти
Його приймаєш і охоче й часто.
Якщо це так, — а так застерігали
Мене, — то я тобі сказати мушу,
Що ти шануєшся не так, як гоже
Твоїм чеснотам і моїй дочці.
Що межі вами? Чисту правду мов.
Він, пане, не одну давав заруку
В знак приязні до мене.
Що! приязнь? Тю! Дівча лиш жовтодзюбе,
Життям не терте, бовкне так, як ти.
Ти й віриш тим байкам, чи пак зарукам?

ОФЕЛІЯ.

ПОЛОНІЙ.
ОФЕЛІЯ.

ПОЛОНІЙ.

Не знаю, що й подумати, мій пане.
Овва! Подумай-но, що ти дитя,
Заруку мірячи за чисту плату.
Проси за руку, донько, подорожче,
Щоб ти, — бодай усох мені язик! —
Не заручилась дечим без заручин.
Він, пане, признавався мені в коханні
Пристойним чином.
Ще б пак, він чином візьме. Те-те-те!
І стверджував слова свої, мій пане,
Свідомством неба й клятвами святими.
Ет, сільця на синиці! Я знаю, дочко:
Як грає кров, язик на клятви щедрий;
Ті спалахи, що світять, та не гріють,
Що гаснуть і в душі й на язичку
Ту ж мить, коли дається обіцянка,
Ти не візьми за полум'я. Відтак
Скупіша будь на зустрічі дівочі,
Своїм чеснотам вартість вищу став,
Ніж покликав кохання. Щодо принца,
То вір, що він ще молодий і вільний
Гасать на довшім аркані, ніж можна
Тобі, Офеліє; та не вір нізачо
Його клятьбам. Бо ж клятви — гендлярі,
Під пишним одягом у них немите тіло,
Це посередники в ділах гріховних,
Це звідники святі та божі видом,
Щоб звабити певніш. Насамкінець
Тобі віднині бороню рішуче
Хвилинні навіть стрічі й балачки
Із принцом Гамлетом, тобі негожі.
Шануй бо мій наказ. Ходи здорова.
Корюсь вам, пане мій.

ОФЕЛІЯ.

(Виходить)

СЦЕНА 4. Палац. Входять Гамлет, Гораціо й Марцел.

ГАМЛЕТ.
ГОРАЦІО.
ГАМЛЕТ.
ГОРАЦІО.
МАРЦЕЛ.
ГОРАЦІО.

Ну й холодно; аж забиває дух.
Заходять зашпори; мороз кусючий.
Котра година?

Скоро, мабуть, північ.

Ні, било вже.
Хіба? А я й не чув. Виходить, близько
Той час, коли блукає тут мара.

(Сурми й гарматні постріли за коном)

ГАМЛЕТ.

Що значить це, мій пане?
Король не спить, справляє сю ніч учту.
П'є і танцює навісний танець;
Щораз, як рейнського він дзбан осушить,
Котли та сурми гучно провіщають
Здоров'я короля.

ГОРАЦІО.
ГАМЛЕТ.

Такий це звичай?

Отож бо й є;
Хоч сам я тут родивсь і при звичаївсь.
Та, як на мене, нам би більше честі
Зламать той звичай, ніж його держатись.
Чадна гульба ославила вже нас
На всі народи заходу і сходу;
Нас мають за п'яниць, нас дражнять свиньми.
І справді, це з потуг славетних наших
Виймає серце й мозок, наше ймення
В багнюку топче, зводить нанівець.
Коли, бува, позначає людину
Природний гандж (у тім вона не винна,
Як у своїм народженні — ество
Саме собі не добирає роду).
Або якась надмірна риса вдачі,
Що зносить геть вали й загати глузду,
Чи звичка, що переступає межі
Подобства й чемності, то та людина,
Тавро своєї вади несучи,
Як знак планиди чи як дар ества,
Свої чесноти всі, — будь їх без ліку
І будь вони чистіші за святиню, —
Згубила тим однісіньким пороком
Перед судом загалу. Крихта зла
Громаддя доброго зведе на сумнів,
Собі в неславу.

(Входить Привид)

ГОРАЦІО.
ГАМЛЕТ.

Гляньте, принце: йде!
Пречисті сили неба, крийте нас!
Блаженний дух чи враг проклятий ти,
Чи злинув ти з небес, чи з пекла вирнув,
Будь заміри твої лихі чи добрі, —
Твій образ так мені навдивовижу,
Що мушу мовити до тебе. Батьку,
Державний Данцю, Гамлете! Озвись!
Не дай мені згоріти в незнанні;
Скажи, чому твої стражденні кості,
Поховані по звичаю й закону,
Продерли покрови; чом домовина,
[Розкривши мармур щелепів своїх¹,
Тебе знов вивергла? Що значить те,
Що ти, бездушний труп, у повній зброї
Ідеш під місяцем непевним знов,
Спотворюючи ніч? Природи блазні,

¹ Тут і до кінця I дії текст перекладу Л. Гребінки сильно пошкоджений (бракує близько 80 рядків). У квадратних дужках подано відповідні уривки з перекладу В. Вєра (В. Шекспір, Вибрані твори, т. I, К., «Мистецтво», 1950 р.).

Усім єством ми зрушені так жахно
Думками, недосяжними для душі!
Скажи, для чого? Нащо? Що нам діять?]

(Привид манить Гамлета)

ГОРАЦІО.

Киває вам піти за ним слідом,
Немов бажає дещо оповісти
Самому вам.

МАРЦЕЛ.

Глядіть-бо, як люб'язно
Вас манить одійти подаль відси.
Але не йдіть за ним.

ГОРАЦІО.

Не йдіть нізащо.

ГАМЛЕТ.

Тут не озветься; ну, так я піду.
Не йдіть, мій пане.

ГОРАЦІО.
ГАМЛЕТ.

Чом, чого боятись?

Життя не ставлю я і в вартість шпильки;
Що ж до душі, то що їй вчинить дух, —
Вона бо річ безсмертна, як і він.
От манить знов мене; і я піду.

ГОРАЦІО.

А що як звабить, пане, вас у вир
Або на кручу, що лячним верхів'ям,
Мов дужий молот, звисла понад море,
І прибере там іншу грізну стать,
Що вас позбавить влади над розсудком,
А далі ввергне в безум? Схаменіться;
[Без приводу в таких місцях росте
Безумства шумування в кожному мозку —
Униз із кручі в море задивись
І рев його послухай тільки.

ГАМЛЕТ.

Кличе!

Іди, я за тобою йду слідом.

МАРЦЕЛ.

Ні, принц, ви не підете!

ГАМЛЕТ.

Руки геть!

ГОРАЦІО.

Послухайтесь: не йдіть!]

ГАМЛЕТ.

Це фатум кличе

І так спотужнює в цім тілі жили,
Що не здола його й Немейський лев.

(Привид манить)

Знов кличе? Ей, пустіть, панове, краще;

(Виривається)

Клянусь, хто спинить, стане духом сам.
Кажу вам, геть! — Іди; я за тобою.

(Привид і Гамлет виходять)

ГОРАЦІО.

Він ошалів, бо'зна що вбивши в тямую.
Ходім слідком; негоже в цім коритись.
Ходім хутчій. — І чим кінчиться це?
Щось у державі данській підгнило.
Поправить небо.

МАРЦЕЛ.

ГОРАЦІО.

МАРЦЕЛ.

ГОРАЦІО.

МАРЦЕЛ.

Ет, ходім за ним.

(Виходить)

СЦЕНА 5. Інше місце плачу. Входять Привид і Гамлет.

ГАМЛЕТ.

[Куди ведеш? Я далі не піду.

ПРИВИД.

Так слухай.

ГАМЛЕТ.

Слухаю.

ПРИВИД.

Мій час близький,

Коли в нестерпне полум'я сірчане]

Мені вертатись.

ГАМЛЕТ.

О сердешний дух!

ПРИВИД.

Ти не жалкуй, а слухай пильним ухом,
Що я повім.

ГАМЛЕТ.
ПРИВИД.
ГАМЛЕТ.
ПРИВИД.

Кажи; я мушу чути.
А також і помститись, як почуєш.
Що?
Я дух твого батька,
Приречений на певний строк блукати
Вночі, а вдень каратися вогнем,
Аж поки всі гріхи буття земного
Не вигорять до пня. Якби не тайна
Тюрми моєї, я б оголосив
Такого, що тобі найлегше слово
Роздерло б душу, остудило кров.
Ці очі-зорі вирвало б з орбіт,
Цей чуб густий, хвилястий розняло б
І настовбурчило в нім кожний волос,
Як на сердитім їжаку голки.
Та вухо з м'яса й крові не сягне
В загадку вічного. О, слухай, слухай!
[Якщо любив ти справді свого батька...
О боже!
Помстись за його підле, люте вбивство.
Убивство?

ГАМЛЕТ.
ПРИВИД.
ГАМЛЕТ.
ПРИВИД.

ГАМЛЕТ.

Кожне з них гідке, та це
Найбільш гідке, лихе, протиприродне.
Кажи мерщій, щоб я помчав на крилах,
Прудких як думка, як кохання мрія, —
Помчав до помсти.]

ПРИВИД.

Бачу, вдатен ти;
Був би ти в'ялий, як ситняг спокійний,
Яким поріс так рясно берег Лети,
Ти б стрепенувсь. Тож, Гамлете, вважай:
Мене в саду, всім казано, гадюка
Вкусила сонного: всім данцям уші
Такою байкою про смерть мою
Ошукано. Та знай, чесний юначе:
Змій, що урвав життя твому батьку,
Надів його вінець.

ГАМЛЕТ.

О віще серце!

ПРИВИД.

Мій дядько?
Так, він. Цей кровозмісник, хтивий звір
Умом чаклунським, чорним даром зваби, —
О згинь мерзенний хист, що має силу
Облесництва! — схилив до втіх ганебних
Мою на взір чеснотну королеву.
О Гамлете, що за страшне падіння!
Від лицаря, чия любов шляхетна
З обітницею шлюбною руч-об-руч
Завсіди йшла, скотитися до гада!
Скотитись [до падлюки, весь чий хист —
Убозство у порівнянні з моїм! —
Але ж як не піддається ввік чеснота,
Хоча б їй в райських шатах лестив гріх,
Так похить, хоч і з ангелом сйним,
Пересит вчує на небеснім ложі
Її запрагне бруду.
Та тихше! Я відчув повітря ранку.
Тож коротко скажу. В саду я спав,
Як звук завжди спочити пополудні, —]
І в час дозвілля дядько твій підкрався
З проклятим соком блекоти у банці
І влив мені в ворота тіла — вуші —
Дання прокази лютої, яке
Так ворогує із людською кров'ю,
Що швидше від живого срібла мчить
В природні ходи й переходи тіла
І, мов краплина квасу молоко,
Звертає й квасить з силою страшною

Здорову кров; так сквасило й мою;
 Вмить чорний струп, як Лазаря, покрив
 Бридкою і смердючою корою
 Мій чистий стан.
 Отак братерською рукою в мене
 Украдено життя, вінець, дружину.
 Підтятий у цвіту мого гріха.
 Без сповіді, причастя і собору,
 Не поквитавшись, мусив я на суд
 Тягар провин ввесь на горбі нести.
 О страшно! Страшно! О нелюдськи страшно!
 Не попусти, як кров моя в тобі;
 [Не дай, щоб ложе данських королів
 Для бруду й кровозмішення стелилось.
 Але хоч як там діятимеш ти,
 І душу й розум не плямуй, піднявши
 На матір руку. Небу це залиш
 І терню, що живе у неї в грудях,
 Безжально жалячи. Тепер прощай!
 Світляк віщує — ранок вже близький.
 Він гасить свій уже безсилий вогник.
 Прощай, прощай! Про мене пам'ятай!]

(Виходить)

ГАМЛЕТ.

О воїнство небесне! Земле! Ще як?
 До пекла вдатися? Цить, серце, цить;
 Не м'якніть, м'язи, і тужаві станьте,
 Й держіть мене. За тебе пам'ятать?
 Так, бідна тінь, аж доки пам'ять блудить
 В цім черепку. За тебе пам'ятать?
 Ще б пак! З табличок пам'яті моєї
 Зітру до тла всі записи пусті,
 Всі книжні мислі, всі сліди булого,
 Всі молодості й досвіду відбитки;
 І, не сусідячи ні з чим мерзенним,
 У книзі мого мозку оживе
 Твій заповіт. Так буде, присягаюсь!
 О згубна, згубна жінка!
 О гад, усміхнений, проклятий гад!
 Мої таблички, запишім до вас,
 Що можна все всміхатись, все всміхатись
 І бути гадом. В Данії принаймні. —

(Пише)

[Так, дядьку, ви вже тут. — Девіз мій далі:
 «Прощай, прощай! І пам'ятай про мене!»
 Я присягнувсь.

ГОРАЦІО і
 МАРЦЕЛ.
 МАРЦЕЛ.
 ГОРАЦІО.
 ГАМЛЕТ.
 ГОРАЦІО.
 ГАМЛЕТ.

(За сценою) О принце, принце!
 (За сценою) Гамлет, принце наш!
 Бог борони його! Хай буде так!
 (За сценою) Ілло хо, хо, мій принце!
 Хілло, хо, хо, лети сюди, мій сокіл!]

(Входять Гораціо і Марцел)

МАРЦЕЛ.
 ГОРАЦІО.
 ГАМЛЕТ.
 ГОРАЦІО.
 ГАМЛЕТ.
 ГОРАЦІО.
 МАРЦЕЛ.
 ГАМЛЕТ.

Ну як, мій пане?
 Що нового, пане?
 Дива, дива! Мій пане, розкажіть.
 Розплещете.
 Клянусь, мій пане, ні.
 Ні я, мій пане.
 Ви б думали? Кому б на думку це спало?..
 А тайну здержите?

ГОРАЦЮ,
МАРЦЕЛ.
ГАМЛЕТ.

ГОРАЦЮ.

ГАМЛЕТ

ГОРАЦЮ.

ГАМЛЕТ.

ГОРАЦЮ.
ГАМЛЕТ

ГОРАЦЮ.
ГАМЛЕТ.
ГОРАЦЮ,
МАРЦЕЛ.
ГАМЛЕТ.
ГОРАЦЮ.
МАРЦЕЛ.
ГАМЛЕТ.
МАРЦЕЛ.
ГАМЛЕТ.
ПРИВИД.
ГАМЛЕТ.

ГОРАЦЮ.
ГАМЛЕТ.

ПРИВИД.
ГАМЛЕТ.

ПРИВИД.
ГАМЛЕТ.

ГОРАЦЮ.
ГАМЛЕТ.

Так, клянемось!

Всій Данії повік не знать злочинця,
Який... не був би злодієм запеклим.
Не варт з труни вставати духу, пане,
Щоб це сказати.

Справді,[†] ваша правда.
Отож, без зайвих слів, чи нам не краще
Потиснути долоні й розійтись?
Вам до своїх турбот і справ, адже
У кожного якісь турботи й справи,
[Чи ті, чи інші; я ж, у вбогій долі,
Чи бачите, піду молитись.

Принце,
Слова ці — дикі й недоладні.
Шкода мені, що вам вони — образа.
Так, справді, щиро.

Тут нема образи.
Ні, є образа, Патріком клянусь!
Тяжка до того ж. А цей дух примарний —
Це чесний привид, мушу вам сказати.]
Хоч хочеться вам знати, що між нами,
Вгамуйте хіть, як можете. Ну, друзі,
Як друзі ви, студенти чи солдати,
Моє прохання вдовольніть.
Завжди ми раді, пане; в чім же річ?
Про те, що сю ніч бачили, мовчати.

Не скажемо, мій пане.

Присягніться.
Клянусь, я не скажу.

І я, клянусь.
На меч мій!

Ми вже, пане, поклялись.
На меч, на меч клянїться!
(З-під землі) Клянїться!
Ге, братику, ти теж? Озвався, неборак? —
Мерщій! Вважайте, що сказав друзяка з льоху.
Клястись ви згодні?

Підкажіть нам клятву.
Про те, що сю ніч бачили, ніколи
Нікому не казати. На меч клянїться!
(З-під землі) [Клянїться!
Nis et ubique!¹ Змінимо це місце.

Панове, йдіть сюди.
На меч мій руки ваші покладіть.
Про все почуте назавжди мовчати
Моїм мечем клянїться!
(З-під землі) Клянїться!
Так, старий кроте! Швидко землю риєш!
Відмінний землекоп! — Відійдем трохи.
О ніч і день! Усе це дивно вкрай!
Це з краю дивного прийшло — прийміть.]
В землі та в небі більше тайн, Горацію,
Ніж вашій вченості хоч би приснилось.
Ще йдімо далі.

Тут, як і там, свого спасіння ради,
Хоч як би дико й дивно я повівсь, —
А згодом мо' мені й спаде на думку
В лахміття дурня вбратися, чи що, —
Клянїться, що, як уздрите мене,
Так руки склавши, чи таким кив-моргом,
Чи мовлячи такі сумнівні речі,
Як от «Те-те, нам дещо утямки»,
Або «Не просять нас, а й ми б, либонь»,

[†] Тут і всюди (лат.).

Чи «Коб ми сміли», чи «Тут дехто б міг»,
Чи в інший лад ви не дасте наздогад,
Що знаєте про мене щось, — у цьому,
І хай вам бог в скрутні часи допоможе,
Клянїться.
(З-під землі) Клянїться!

ПРИВИД

(Клянуться)

ГАМЛЕТ.

[Вгамуйсь, вгамуйсь, бентежний дух! — Панове,
З любов'ю я звіряюся на вас.
І те все, чим такий бідак, як Гамлет,
Любов і приязнь висловить вам зможе,
Не забариться з ласки бога. Йдімо;
І пальці — на устах, мовчіть, прошу;
Наш вік звихнувся. О доле зла моя!
Наш вік повинен виправити я.
Ну що ж, ходімо разом.]

(Виходять)

Дія II

СЦЕНА 1. Кімната в домі Полонія. Входять Полоній і Рейнальдо.

ПОЛОНІЙ.
РЕЙНАЛЬДО.
ПОЛОНІЙ.

Ось гроші та листи йому. Рейнальдо.

Я, пане, передам.
Перш ніж його відвідати, Рейнальдо,
Було б розумно взнати, як він там
Поводиться.

РЕЙНАЛЬДО.
ПОЛОНІЙ.

Я так і думав, пане.

Твій задум добрий, дуже добрий. Слухай:
Дізнайся спершу, хто в Парижі з данців;
І як, і де, й на що вони живуть,
З ким знаються, що тратять, а дізнавшись,
Питаннями на вітер та наздогад,
Що син мій їм знайомий, виїжджай
Помалу з манівців на битий шлях;
Удай, що знаєш ти його здалека,
Мовляв «Я знав був його батька й друзів,
Ну та й його». Чи втямив ти, Рейнальдо?
Так, пане, зрозумів.
«Ну та й його, але, — додай, — не дуже;
Якщо це той, так це гультай безпутний,
Сякий, такий», і набреши на нього,
Що зайде в голову. Та в міру гідь,
Щоб не знечестити; цього побійся;
Зате всі жарти, непутства, срамоти,
Що товаришать молодості й волі,
Згадати б варт.

РЕЙНАЛЬДО.
ПОЛОНІЙ.

Наприклад карти, пане.

Так. Або вино, блюзнірство, поєдинки,
Скандал, повії; можна й це.

РЕЙНАЛЬДО.
ПОЛОНІЙ.

Мій пане, це зганьбить його.
Е, ні; умій полегшити тягар.
Не наведи на нього поговору,
Що він не зна в розпусті міри й краю;
Не те я мав на думці; ті гріхи
Спиши так мило, щоб вони сприймалися
Так, мовби плями вільного життя,
Мов шал і вибухи душі палкої,
Мов негмамоване в крові буяння;
А це звичайна річ.

РЕЙНАЛЬДО.
ПОЛОНІЙ.
РЕЙНАЛЬДО.
ПОЛОНІЙ.

Але, мій пане...
Навіщо це? Так, я, ласкавий пане,
Хотів би знати.
Гну я ось до чого,
І, сподіваюсь, штука ця метка.
Припорошивши так його багном, —
Що ж, наберешся там, де поведешся, —
Вважай:
Твій співрозмовник, випитать кого
Ти хотів би, як коли вбачав гріхи
За юнаком, якого ти ганьбив,
Будь певен, скаже вслід твоїм словам:
«Мій друже», чи «добродію», чи «пане»,
Чи просто так, як у землі тій звичай
Та стан йому велить.

РЕЙНАЛЬДО.
ПОЛОНІЙ.

Звичайно, пане.
Тоді він ось як... ось як він... Що пак я хотів був
сказати? Йй-богу, я хотів щось сказати. На чому я
урвав?

РЕЙНАЛЬДО.
ПОЛОНІЙ.

На «скаже вслід тобі», на «друже мій», та ще на
«пане чи просто так».
Ові! «Скаже вслід тобі»? От-от. Він скаже так:
«Цього добродія я знаю і здивав
Учора чи тоді-то, з тим чи з тим.
І справді, як ви знаєте, він там
У карти грав, там вихилив надміру,
А там побився за м'ячем»; або ще й так:
«Я бачив, він в веселий дім ввівходив»,
Себто в бордель, чи ще щось отаке.
І глядь:
Гачок з брехнею рибку правди ловить.
Отак ми, люди з хитрощами й глуздом,
То з окола, то пробуючи броду,
Вибоями виходим на гладке.
Тож рад і вказівок моїх пильнуй
Про мого сина. Втямив ти чи ні?
Так, пане, зрозумів.

РЕЙНАЛЬДО.
ПОЛОНІЙ.
РЕЙНАЛЬДО.
ПОЛОНІЙ.
РЕЙНАЛЬДО.
ПОЛОНІЙ.
РЕЙНАЛЬДО.
ПОЛОНІЙ.

Прощай же; з богом.
Прощайте, пане.
І всі його звички на вус мотай.
Гаразд, мій пане.
І хай своєї грає.
Добре, пане.
Прощай.

(Рейнальдо виходить.
Входить Офелія)

ОФЕЛІЯ.
ПОЛОНІЙ.
ОФЕЛІЯ.

Ну що, Офеліє? В чім клопіт?
Ох, пане мій, я так перелякалась!
Чого, крий боже?
Коли я шила у своїм покої,
Принц Гамлет, геть розхристаний, без шапки,
У непідв'язаних, брудних панчохах,
Мов кайдани по кісточки обвислих;
Блідий як полотно, б'ючи коліньми,
А на виду така страшна розпука,
Мов просто з пекла вирвався він повісти
Страшні страхіття, — увійшов до мене.
З кохання стратив глузд?

ПОЛОНІЙ.
ОФЕЛІЯ.

Не знаю, пане,
Але боюсь, що справді.

ПОЛОНІЙ.
ОФЕЛІЯ.

Що ж казав він?
Схопив мене за п'ясть і стиснув міцно,
Ступив назад на довжину руки,
А другою от так прикривши очі,

ПОЛОНІЙ

Втопив їх у моє лице, мов хтів
Писать його. Стояв він довго так;
Тоді, потрясши злегка мені руку,
Хитнувши тричі ось як головою,
Зітхнув до того жалісно й глибоко,
Мов тут же в нього серце розпадеться
І прийде смерть: тоді, мене пустивши,
Пішов назад з лицем через плече,
Мов бачивши і без очей дорогу.
Так аж за двері вийшов він наосліп,
І зір його весь час був на мені.
Ходім; нам треба короля знайти.
Це чистеє любовне божевілля,
Яке себе своїм шаленством губить
І вабить хіть на вчинки одчайдушні,
Незгірш ніж інша з тих страстей під небом,
Що мучать нас. Шкода... Чи не сказала
Ти цими днями прикрого йому?
Ні, пане мій, але, як ви веліли,
Його писань не брала й не пускала
Його до себе.

ПОЛОНІЙ.

От і з'їхав з глузду.
Шкода, що я надміру був обачний
І легковажив Гамлета. Боявся я,
Що він лиш бавиться тобі на згубу.
Клену свої страхи! Атож, старим властиво
В розважності переступати край,
Як молодим на неї не вважати.
Ходім до короля; він мусить знати.
Хай признання на нас накличе гнів,
Але таїть гірше й поготів.
Ходім.

(Виходять)

**СЦЕНА 2. Кімната в замку. Фанфари. Входять Король,
Королева, Розенкранц, Гільденстерн та почет.**

КОРОЛЬ.

Привіт вам, Розенкранце й Гільденстерне!
З бажання вас побачити, водночас
І в вашій службі маючи потребу,
Ми вас покликали. Ви, певне, дещо
Про Гамлетову зміну вже чували;
І справді, він ні внутрішньо, ні зовні
Себе вже не нагадує. Що інше,
Крім батькової смерті, так могло
Його з самовладанням розлучити,
Я не збагну. Тож вас прошу обох,
Що змалку поруч з ним росли, йому
Сусідячи і вдачею і віком,
Ласкаві будьте при дворі у нас
На час лишитись, вашим товариством
Втягти його в розваги та й дізнатись,
Як випаде нагода, що таке,
Нам невідоме, так його гнітить
І що, відкривши, годні ми зцілити.

КОРОЛЕВА.

Панове, вас він згадує всякчас,
І, певна я, нема ще двох на світі.
До кого він прихильніший. Як ви
Охочі згоду й ласку нам явити
Тим, що свій час на час нам віддасте,
Назустріч нашим помислам пішовши, —
Віддячено вам буде за гостину
По-королівськи.

РОЗЕНКРАНЦ.

В силу прав монарших
Ваші величності високу волю
Могли б для нас повити не в прохання,
Але в веління.

ГІЛЬДЕНСТЕРН.

Корячись обидва,
Ми вам завжди до послуги готові.
Повинність прихиливши вам до ніг.
Ждемо лиш наказу.

КОРОЛЬ.

Сердечна дяка

КОРОЛЕВА.

Вам, Розенкранце й Гільденстерне любий,
Сердечна дяка

Вам, Гільденстерне й Розенкранце любий.

Прошу, негайно йдіть до мого сина,

Що так змінився. — Ей, хто-небудь там,

До Гамлета панів цих проведіть.

ГІЛЬДЕНСТЕРН.

Дай господи, і наше товариство

Поможе й звеселить його.

КОРОЛЕВА.

Амінь!

(Розенкранц, Гільденстерн і дехто з почту **виходять**.)

Входить Полоній)

ПОЛОНІЙ.

Посли з Норвегії, королю мій,

Щасливо повернулись.

КОРОЛЬ.

Ти справжній батько радісних вістей.

ПОЛОНІЙ.

Чому бо й ні? Повірте, мій державцю,

Що мій обов'язок, як і душа,

Належить рівно богу й королю.

Або мій мозок геть позбувся нюху,

Який тим тонший, чим хисткіший слід,

Або дійшов я врешті джерела,

Від чого Гамлет втратив ясність мислі.

КОРОЛЬ.

Від чого ж? О, жадав би я почути.

ПОЛОНІЙ

Перш прийняли б послів; мої ж новини

Хай на бенкеті будуть на солодке.

КОРОЛЬ.

Вчини їм ласку сам, звели ввійти.

(Полоній виходить)

Гертрудо люба, він знайшов, виходить,

Коріння всій недолі з сином вашим.

КОРОЛЕВА.

Коріння тут, боюсь, лише одне —

Смерть батькова і наш сквапливий шлюб.

КОРОЛЬ.

Побачимо.

(Вертається Полоній, з ним Вольтіманд та Корнелій)

КОРОЛЬ.

Привіт вам, любі друзі!

ВОЛЬТІМАНД.

Що, Вольтіманде, шле наш брат Норвег?

Зворотні побажання і поклони.

Нас ледве вчувши, він звелів урвати

Вербунок небожа; бо він гадав,

Що той лаштує проти Польщі похід.

Але, пильніш приглянувшись, упевнився,

Що проти вас, королю. Засмутившись,

Що так з його недуги, віку й стану

Зухвало насміялись, шле король

Арешт на Фортінбраса; той, коротко,

Скоряється, виниться перед дядьком

І присягається ніколи зброї

Не підіймати на величність вашу.

Старий Норвег, з утіхи, призначає

Йому щорік три тисячі корон

І вповноважує його все військо,

Ним навербоване, вести на Польщу.

Він просить, як тут списано докладно,

(Подає папери)

Щоб ви дозволили ласкаво прохід

По ваших теренах його військам,

На запоруках плати і безпеки,
Там же означених.

КОРОЛЬ.

Ми вельми раді
Й розглянемо цей лист в вільніший час,
Щоб одписати, зваживши всю справу.
Тим часом дяка вам за справний труд;
Ідіть спочиньте; ввечері в нас учта.
Вітаю вас!

(Вольтіманд і Корнелій виходять)

ПОЛОНІЙ.

Кінець цій справі добрий. —
Державцю мій і пані, міркувати,
В чім сила короля, в чім довг підданця,
Чом день є день, ніч — ніч і час є час,
Було б лиш гаяти ніч, день і час.
Оскільки стислість — розуму душа,
А веломовність — убрання квітасте,
Я мовлю стисло. Ваш вельможний син
У божій волі, тобто збожеволів;
Бо ж божевілля в тому й полягає,
Щоб бути не в своїй, а в божій волі?
Але хай так.

**КОРОЛЕВА.
ПОЛОНІЙ.**

Більш змісту, менш краси.
Клянусь, я за красу не дбаю, пані.
Що збожеволів він, на жаль, це правда;
І правда, що на жаль; і жаль, що правда;
Зворот нескладний, то й складім його.
Я обійдусь без правил красномовства.
Відомо нам, що збожеволів він;
Тепер знайдім причину цього чину,
Знайдім, вірніше, чин його причини,
То-пак яким же чином він спричинивсь.
Мізкуймо так:
Є в мене донька, доки вона в мене,
Яка мені з покори та слухнянства
Ось що дала; розважте й розсудіть.

(Читає)

«Ідолів неба й моєї душі, прехороший Офелії». Ви-
слів неможий, потертий вислів. «Прехороший» — не-
гоже аж надто. Та слухайте ще. Отже:

(Читає)

**КОРОЛЕВА.
ПОЛОНІЙ.**

«На її пишні, білі груди» і таке інше.
Це Гамлет так Офелії писав?
Стривайте, пані; все скажу одверто.

(Читає)

«Не вір, що зорі є вогні,
Що сонце зійде зрання,
Не вір у правду без брехні,
А вір в моє кохання.

О любя Офеліє, мені не під силу вірші: нема в мене
хисту розміряти свої зітхання. Але що я тебе кохаю,
повір, о прекрасна. Прощай. Твій довіку, премила
панно, доки його машина крутиться,

Г а м л е т ».

Ось що мені слухняно показала
Дочка, а потім розказала все,
Як, де, коли він упадав за нею.
А як вона любов ту прийняла?
Якої думки ви про мене, пане?
Скажіть.

**КОРОЛЬ.
ПОЛОНІЙ.**

**КОРОЛЬ.
ПОЛОНІЙ.**

Людина ти шановна й вірна.
Хотілось би мені це довести.
Та що б ви думали про мене, взнавши,

Що, бачивши палку любов ще в льоті, —
А, треба вам сказати, я все укмітив,
Перш ніж дочка призналась, — що б гадали
Ви, мій державцю, й ви, вельможна пані,
Якби я правив за письмовий стіл,
Чи промовчав, знечулив своє серце,
А чи дививсь крізь пальці на любов, —
Що б ви подумали? Ні, я не гаявсь
І мовив руба молодій красуні:
«Пан Гамлет — принц, він не в твоїй орбіті;
Цьому не будь»; я й напутив її
Замкнути перед ним і двері й серце,
Не брать дарунків, гнати посланців.
Вона й пожала засів рад моїх;
А він, відштовхнутий, — стискаю повість, —
Ударився в журбу. Потому в піст,
Тоді в безсоння, а тоді у кволість,
Тоді в знестям, далі, крок за кроком,
У безум, що тепер його мордує.
А нас смутить.
І вам здається так?

КОРОЛЬ.
КОРОЛЕВА.
ПОЛОНІЙ

Можливо дуже.

А чи хоч раз бувало, рад я знати,
Коли б я мовив твердо «так», а вийшло
По-їнакшому?

КОРОЛЬ.
ПОЛОНІЙ

Такого не згадаю.

(Показуючи на свою голову й плечі).

Оце здійміть з оцього, як не так.
Коли я на сліду вже, го дійду
До правди, хоч її зарийте в центрі
Землі.

КОРОЛЬ.
ПОЛОНІЙ

А як це б вивірити нам?
Він, знаєте, годин чотири часом
По галереї бродить тут.

КОРОЛЕВА
ПОЛОНІЙ

І справді.

Назустріч доньку я пушу до нього;
А ви та я, ми станемо за килим
І попилинуємо. Як він її
Не покохав і не збезумів з того,
То хай я буду мужиком, стайничим,
А не державним радцем.

КОРОЛЬ.
КОРОЛЕВА.
ПОЛОНІЙ

Що ж, провірмо.
О, йде, сердега, й сумно щось читає.
Ідіть, благаю вас, обоє звідси;
Я з ним притьмом зітнусь.

(Король і Королева з почтом виходять. Входить Гамлет, читаючи)

ГАМЛЕТ.
ПОЛОНІЙ.
ГАМЛЕТ.
ПОЛОНІЙ.
ГАМЛЕТ.
ПОЛОНІЙ.
ГАМЛЕТ.

Прошу в вас ласки:
Як поживає добрий принц мій Гамлет?
Гаразд, слава богу.
Ви знаєте мене, пане мій?
Дуже добре; ви рионик.
Ні, пане мій
Так я бажав би вам бути таким же чесним.
Чесним, пане?
Авжеж, добродію. Бути чесним на цім світі — це
значить бути одним, виловленим з-межи десятих ти-
сяч.

ПОЛОНІЙ.
ГАМЛЕТ.
ПОЛОНІЙ.

Чиста правда, пане.
Бо коли й сонце плодить черву в дохлій собаці, ці-
люючи падло... Маєте ви дочку?
Маю, пане.

ГАМЛЕТ.

Так хай не гуляє вона на сонці. Плодючість — божий дар, та не тоді, як ваша дочка понесе. Пильнуй, друже.

ПОЛОНІЙ.

Та що це ви? *(Набік)* Усе тягне своєї про мою доньку. Одначе спершу він мене не пізнав; сказав, що я рибник. Дійшов він краю, дійшов краю. І я замолоду зазнав був багато лиха через ту любов; дуже схоже на це. Мовлю я до нього знову. — Що, пане мій, ви читаете?

ГАМЛЕТ.

Слова, слова, слова.

ПОЛОНІЙ.

А про що йдеться там, пане мій?

ГАМЛЕТ.

Між ким?

ПОЛОНІЙ.

Я питаю, про що йдеться в вашій книзі, пане.

ГАМЛЕТ.

Це наклепи, добродію. Пройдисвіт сатирик каже тут, що в старих людей сиві бороди, зморщені обличчя, а з їхніх очей тече густа смола, як слив'яний клей, і що їм так рясно бракує кебети в голові, як і сили в стегнах. Хоч я твердо й міцно з цим згоден, проте, добродію, я вважаю за негоже так-таки про це й писати. Адже ви самі, добродію, були б мого віку, якби здужали позадкувати раком.

ПОЛОНІЙ.

(Набік). Хоч це й божевілья, але в ньому є послідовність. — Чи не піти б вам відси, пане? Тут дме.

ГАМЛЕТ.

В могилу?

ПОЛОНІЙ.

Справді, там нізвідки не дме. *(Набік)*. Так змістовно він подеколи відказує! Божевільню часом так щастить влучити, що розуму й здоров'ю годі так щасливо розрішитись. Треба лишити його й надумати, як би тут же зіткнути його з дочкою. — Вельмишановний принце, уклінно прошу дозволу мені вас покинути.

ГАМЛЕТ.

Нічого іншого ви не могли б попросити в мене, з чим я радше б розлучивсь... крім мого життя, крім мого життя, крім мого життя.

ПОЛОНІЙ.

Прощайте, пане мій.

ГАМЛЕТ.

Ото ще ці старі нудотні дурні!

(Входять Розенкранц і Гільденстерн)

ПОЛОНІЙ.

Вам пана Гамлета? Він ось де.

РОЗЕНКРАНЦ.

Спасибі, пане.

(Полоній виходить)

ГІЛЬДЕНСТЕРН.

Вельможний пане мій...

РОЗЕНКРАНЦ.

Шановний пане мій...

ГАМЛЕТ.

Мої найліпші друзі! Як ся маєш, Гільденстерне? А ти як, Розенкранце? Як, добрі хлопці, живете?

РОЗЕНКРАНЦ.

Як непримітні пасинки землі.

ГІЛЬДЕНСТЕРН.

Щасливі тим, що не в надмірнім щасті; ми не на шищі ковпака Фортуни.

ГАМЛЕТ.

Але й не на підшвах її чобіт?

РОЗЕНКРАНЦ.

Ні там, ні там, мій пане.

ГАМЛЕТ.

Так ви живете біля її поперека, чи в самому осередді її розкошів?

ГІЛЬДЕНСТЕРН.

Йй-богу, нам нема чого соромитись.

ГАМЛЕТ.

Живучи в соромотах Фортуни? Ой велика правда; це відома потіпаха. — Що нового?

РОЗЕНКРАНЦ.

Нічого, крім хіба того, що світ став чесний.

ГАМЛЕТ.

Виходить, скоро страшний суд... Але ваша новина неправдива. Дозвольте спитати докладніше: чим ви, мої добрі друзі, завинили в Фортуни, що вона вас послала сюди в тюрму?

ГІЛЬДЕНСТЕРН.

В тюрму, пане?

ГАМЛЕТ.

Данія — тюрма.

РОЗЕНКРАНЦ.

Тоді весь світ — тюрма.

ГАМЛЕТ.

Та й добряча; у ній стількі буцегарень, камер, підземель. Данія — одна з найгірших.

РОЗЕНКРАНЦ.

Ми не такої думки, пане.

ГАМЛЕТ.

РОЗЕНКРАНЦ.

ГАМЛЕТ.

ГІЛЬДЕНСТЕРН.

ГАМЛЕТ.

РОЗЕНКРАНЦ.

ГАМЛЕТ.

РОЗЕНКРАНЦ.

ГІЛЬДЕНСТЕРН.

ГАМЛЕТ.

РОЗЕНКРАНЦ.

ГАМЛЕТ.

ГІЛЬДЕНСТЕРН.

ГАМЛЕТ.

РОЗЕНКРАНЦ.

ГАМЛЕТ.

РОЗЕНКРАНЦ.

ГАМЛЕТ.

ГІЛЬДЕНСТЕРН.

ГАМЛЕТ.

РОЗЕНКРАНЦ.

ГАМЛЕТ.

РОЗЕНКРАНЦ.

Ну, так вам вона не тюрма. Бо нічого ні доброго, ні злого нема, а мислення утворює те чи те.

То значить, ваша честолюбність зробила її тюрмою; вона затісна для вашого духу.

О боже, замкнутий у горіхову лушпину, я міг би вважати себе за пана безкрайого простору, аби мені не снилося лихих снів.

А ті сні і є ваша честолюбність. Адже сама суть честолюба просто тінь сну.

Сам сон тільки тінь.

Правда, а по-моєму честолюбність така легка й плинна сама по собі, що це всього тільки тінь тіні.

Виходить по-нашому, що жебраки — це тіла, а королі й пихаті герої — тіні тих жебраків. Чи не піти нам до двору? Бо, слово честі, я не в силі розумувати.

Ми вам до послуги.

Без таких речей; я не бажаю вас рівняти до решти моїх слуг. Адже, признатись вам по честі, вони жакливо мене доглядають. Але, не в службу, а в дружбу, нащо ви в Ельсінорі?

Щоб вас відвідати, мій пане, та й усе.

Злидар, як я, бідний і на подяку. Але дякую вам, дарма що моя дяка, любі друзі, і шеляга не варта. По вас не посилали? Вам самим забаглось мене побачити? З своєї охоти? Будьте чесні зі мною; ну; ну-бо кажіть. Що ж нам казати, пане?

Ет, що хочете, аби до діла. По вас послали. У ваших очах видно дещо на кшталт признання, і ваша скромність не досить спритна, щоб його забарвити. Я знаю, що ласкаві король і королева вас викликали.

З якою метою, пане?

Це вже ви маєте мені з'ясувати. Але закликаю вас правами нашого товариства, єдністю нашої молодості, довгом нашої невмирущої любові і всім ще дорожчим, чим зворушив би вас ліпший красномовець, будьте прямі й щирі зі мною, чи посилали по вас, чи ні?

(Набік до Гільденстерна) Що казати?

(Набік) Еге, ви вже в мене на оці.— Як ви мене любите, не крийтесь.

Нас, пане, викликано.

Я скажу вам, нащо; мій догад запобігне вашому признанню, і ваше слово тайни перед королем і королевою не злиняє ні на пір'їну. Останнім часом,— сам не знаю з чого,— я втратив усю свою жвавність, занедбав усі звичні вправи. І справді, так важко стало моїй натурі, що ця добряча споруда, земля, здається мені безплідною скелею серед моря; а цей пречудовий повітряний намет, це, гляньте, як сміло нависле склепіння небесне, ця велична покрівля, уцяцькована золотими вогнями,— так от це все видається мені не чим іншим, як бридким тлумищем отруйних випарів. Що за майстерна штука чоловік! Який шляхетний розумом! Який безмежний хистом! Формами й рухом своїм як вражає й дивує! Дією подібний на янгола! Тямом — на божество! Краса всесвіту! Вершок усього створіння! Одначе, що мені ця квінтесенція праху? Чоловік не тішить мене... ані жінка, дарма що своїм усміхом ви ніби кажете про інше.

Пане мій, нічого такого в мене й на думці не було.

Так чого ж ви тоді сміялись, як я сказав, що чоловік не тішить мене?

Мені спало на думку, пане, що коли вас людина не тішить, то яка пісна гостина буде у вас акторам. Ми,

їх нагнали по дорозі; вони їдуть сюди, щоб стати вам до послуги.

ГАМЛЕТ. Той, що грає короля, буде бажаним гостем; його величність дістане від мене данину; мандрівний лицар поорудує щитом та списом; полюбовник дарма не зітхатиме; гуморист сумирно докінчить свою роллю; штукар попомішить тих, у кого дере в легенях; а героїні вільно буде вилити душу в слова, хоч і кульгатиме білий вірш.— Що це за актори?

РОЗЕНКРАНЦ. Ті самісінькі, що звичайно так тішили вас; міські трагіки.

ГАМЛЕТ. З якого ж лиха вони мандрують? Осілість давала їм більше і слави і зиску.

РОЗЕНКРАНЦ. Я гадаю, останні новацтва нарobili їм шкоди.

ГАМЛЕТ. Чи в тій же вони шані тепер, як коли я був у місті? До них так само вчащають?

РОЗЕНКРАНЦ. Ні, тепер, признатись, не те.

ГАМЛЕТ. З чого б це? Ржавіють вони?

РОЗЕНКРАНЦ. Та ні, трудяться запопадливо, так як звикли. Але завелось кубло дітвори, неоперених соколят, що верещать гучніш над усяку міру, а їм прелюто за це плещуть. Отакі тепер у моді; і так вони лають простолюдний театр, так вони його називають, що людина з шпагою боїться гусячого пера і рідко наважується туди ходити.

ГАМЛЕТ. Що? Вони діти? А хто їх держить? Як їм платять? Чи вони держатимуться свого ремесла лиш доти, доки в них голосу? А згодом, ставши простими акторами,— а на це схоже, як не буде в них кошту на краще,— чи не скажуть вони, що самі автори скривдили їх, змусивши їх вселюдно ганьбити свій власний спадок? Їй-богу, з обох сторін було чимало галасу, а публіка не вважає за гріх під'юджувати їх на спір. Якийсь час і грошей за п'єсу не платили, якщо поет і актор не доходили до навкулачок.

ГАМЛЕТ. Невже?

ГІЛЬДЕНСТЕРН. Ой, багато голів було розбито.

ГАМЛЕТ. І хлоп'ята взяли гору?

РОЗЕНКРАНЦ. Авжеж, пане, взяли; навіть Геркулеса з його ношею.

ГАМЛЕТ. Не така це й дивина. От мій дядько став королем Данії, і ті, що показували йому язика, доки жив батько мій, тепер дають по двадцять, сорок, п'ятдесят, а то й сто дукатів за його портрет у мініатюрі. Хай йому біс, тут щось надприродне, якби філософія та могла дошукатись!

(Сурми за коном)

ГІЛЬДЕНСТЕРН. Це актори.

ГАМЛЕТ. Панове, вітаю вас з прибуттям в Ельсінор. Ваші руки! Гостей годиться приймати з належною гречністю й церемонією; дозвольте й мені честити вас у такій манері, щоб моя поведінка з акторами, яких, запевняю вас, я мушу прийняти зовні вельми приязно, не показала вас гостиннішою, ніж з вами. Вітаю вас. Однак мій дядько-батько й моя тітка-мати ошукались. Чим, ясний пане?

ГІЛЬДЕНСТЕРН. Я божевільний тільки під норд-норд-вест, а коли вітер з полудня, яструба від чаплі я відрізняю.

(Входить Полоній)

ПОЛОНІЙ. Здорові були, панове!

ГАМЛЕТ. Чуєте, Гільденстерне; і ви теж, Розенкранце; на кожне вухо по слухачу. Ця велика дитина, яку ви бачите, ще з пелюшок не вийшла.

РОЗЕНКРАНЦ. А може, знов увійшла в них: бо, кажуть, не так хутко мале старіє, як старе маліє.

ГАМЛЕТ.

ПОЛОНІЙ.
ГАМЛЕТ.

ПОЛОНІЙ.
ГАМЛЕТ.
ПОЛОНІЙ.
ГАМЛЕТ.
ПОЛОНІЙ.

ГАМЛЕТ.
ПОЛОНІЙ.
ГАМЛЕТ.

ПОЛОНІЙ.
ГАМЛЕТ.
ПОЛОНІЙ.

ГАМЛЕТ.
ПОЛОНІЙ.
ГАМЛЕТ.

Пророчу вам, що він прийшов сповістити мене про акторів; зважайте.— Ваша правда, добродію; в понеділок уранці; так воно й було, атож.

Пане мій, я маю для вас новину.

Пане мій, я маю для вас новину. Ще коли Росцій був актором у Римі...

Актори прибули сюди, пане.

Те-те-те!

Слово честі, що...

І кожний актор на ослі...

Найкращі у світі актори, чи до трагедій, чи до комедій, історичних драм, пасторальних ідилій, вистав ідиліко-комічних, історико-идилічних, трагіко-історичних, трагіко-коміко-історико-идилічних, сцен неподільної дії чи необмежених поем; ні Сенека в них не дуже важкий, ні Плавт не надто легкий. І в додержанні написаного, і в вільному слові вони єдині.

О Ефаю, судіє ізраїльський, що за скарб ти мав!

Що за скарб мав він, пане мій?

А от:

Одну дочку, одну красу

Він милував, доглядав.

(набік). Все про мою дочку.

Хіба не правда моя, старий Ефаю?

Як це ви мене зовете Ефаєм, пане, то в мене є дочка, і я її милую й доглядаю.

Ні, не так.

А як же, пане?

А так:

Судилась доля, все в божій волі,
а далі самі знаєте:

І вийшло так, як і ждав усяк.

Перший вірш цієї побожної пісеньки сказав би вам більше, бо, бачте, йде моя розривка.

(Входять чотири чи п'ять акторів)

Вітаю вас, майстри; вітаю всіх. Я рад вас бачити живими, здоровими; привіт вам, друзі. Еге, старий друзяко! Ти геть змінився, відколи я тебе бачив; з якого це городу привіз ти цю бороду?— Ба, моя пані, моя молода краля! Мати божо! вашій честі, відколи ми бачились востаннє, стало ближче до неба на цілий каблук. Моліть бога, щоб ваш голос не втратив золотого дзвону, як щербатий золотий.-- Вітаю вас, майстри. Ми враз, мов ті французькі сокольничі, кинемось на перше, що вздримо; буде в нас вистава на славу. Ну-бо покажіть нам зразок вашої штуки; нум патетичний монолог!

ПЕРШИЙ АКТОР.
ГАМЛЕТ.

Якого вам, ласкавий пане?

Раз я чув був од тебе монолог, що ніколи не йшов на кону; а як і йшов, то хіба один раз; бо п'єса, пригадую, не вподобалась натовпу; то був кав'яр не для загалу. Але,— як на мене та ще декого, чия думка в таких справах гучніша за мою,— то була чудова п'єса, до ладу скомпонована, написана і просто і майстерно. Пригадую, казали, що віршам бракує перцю на присмаку змісту, ніби нізачо не закинеш автору високого стилю, але вважали, що це чесна метода, сама по собі здорова й мила, і завдяки цьому краси в п'єсі набагато більше, ніж прикраси. Особливо мені полюбивсь один монолог, оповідання Енея Дідоні; а надто те місце, де він розказує про Пріамову згубу. Як не вивітрилося з твоєї пам'яті, почни з цього вірша... Стривай, стривай...

«Запеклий Пірр, мов той гірканський звір...»

Не так... а починається з Пірра.

«Запеклий Пірр,— той, в кого зброя чорна,
Як мисль його, подібна на ту ніч,
Коли заліг він у коні погуби,—
Лячну й похмуру статъ свою обарвив
Іще страшніше; з ніг до голови
Тепер він в багреці, у ризі з крові
Батьків і матерів, синів і дочок,
Засмажених чадним пожаром вулиць,
Що лиховісним, клятим сяйвом світять
На вбивства їх житців; в огні й шалу,
Облиплий варом кров'яним, з очима
Мов болячки, пекельний Пірр шукає
Пріама древнього».

От, кажи далі

ПОЛОНІЙ.

Йй-богу, пане, проказано з належним виголосом і
чуттям міри.

ПЕРШИЙ АКТОР.

«І от знаходить:

Цар марно боре греків; ветхий меч,
Руці противний, непідвладний волі,
Там ляже, де впаде. В нерівну прю
Мчить на Пріама Пірр; заносить руку;
Від свисту й вітру лютого меча
Немічний дід паде. Бездуха Троя,
Мов вчувши вимах той, вогненне чоло
До стіп схиляє й гуркотом страшним
Слух Пірру полонить. Глянь, Піррів меч,
Навислий на велебного Пріама
Молочну голову, застиг в повітрі.
Як кат мальований, так Пірр стояв
І, мов утративши до чину волю,
Не рухався.
Але як перед бурею ми бачим
Завмерле небо, хмари непорушні,
Безвітря сторожке й земний окіл
Німих, мов смерть, і враз розчахне землю
Страшений грім, так, повагавшись, Пірра
Повстала мста до діла кличе знов;
Не падали і молоти Циклопів,
Для Марса вічний панцер куючи,
Лютіше, ніж кривавий Піррів меч
Впав на Пріама.
Пріч, згинь, Фортуно-блуднице! Боги!
Всім вашим сонмом збавте ви йй власть.
Строщіть йй в колесі обіддя й спиці,
А маточину ввергніть з гір небесних
У Тартар до чортів!»

ПОЛОНІЙ.

Це задовге.

ГАМЛЕТ.

Це потребує цирульника, як і ваша борода.— Будь
ласка, кажи далі; йому б гопки втяти чи сороміцького
почути, а то засне; кажи далі; про Гекубу.

ПЕРШИЙ АКТОР.

«А хто, хто зрів знечещену царицю!..»

ГАМЛЕТ.

«Знечещену царицю?»

ПОЛОНІЙ.

Це добре; «знечещена цариця» — добрий вислів.

ПЕРШИЙ АКТОР.

«Біжить босоніж, лле в огонь наосліп
Болючі сльози; замість діадеми
Ганчірка на чолі; а намість шат,
Округ усохлих многоплідних чресел,
Ряднина, напнута в жаху розпуки;
Хто б бачив це, той язиком чумним
Посіяв замах би на власть Фортуни!
Якби ж боги дивилися на неї,
Коли йй на-очу скажений Пірр
Злим тішивсь ділом, сікши труп царя,
То, зойк страшний, що вирвавсь у Гекуби,—
Як смертне їх зворушує хоч трохи,—

Залив би слізьми жар очей небесних
І збурих би богів».

ПОЛОНІЙ. Гляньте, як він змінився на виду, а в очах сльози.—
Будь ласка, годі.

ГАМЛЕТ. Гаразд; потім дочитаєш мені решту.— Ласкавий пане, чи не доглянете ви, щоб акторів добре примістили? Та, чуєте, щоб прийняли їх як годиться, бо ж вони хроніки й літописи часу. Ліпше вам по смерті придбати лиху епітафію, ніж ганебний поголос від них за життя.

ПОЛОНІЙ. Я, пане, вшаную їх по заслугі.

ГАМЛЕТ. Хай йому дідько, чоловіче, далеко краще! Як кожного шанувати по заслугі, то хто ж мине різок? Вшануйте їх по вашій власній честі й гідності; чим меншого вони варті, тим більше шани вашій гостинності. Проведіть їх.

ПОЛОНІЙ. Ходіть, добродію!

ГАМЛЕТ. Прямуйте за ним, друзі. Завтра в нас вистава.

(Полоній і всі актори, крім першого, виходять)

Чуєш, старий друже: чи можете ви зіграти «Убивство Гонзаго»?

ПЕРШИЙ АКТОР. Можна, мій пане.

ГАМЛЕТ. Це буде нам завтра на вечір. Чи могли б ви, як буде потреба, вивчити кільканадцять віршів, які я напишу й приточу туди, чи ні?

ПЕРШИЙ АКТОР. Можна, мій пане.

ГАМЛЕТ. От і гаразд. Рушай за тим паном; та гляди, щоб з нього не кпили.—

(Перший актор виходить)

Друзі мої добрі, я покину вас до вечора: вітаю вас з прибуттям в Ельсінор.

РОЗЕНКРАНЦ. Ласкавий пане мій!

ГАМЛЕТ. Авжеж, ну з богом!—

(Розенкранц і Гільденстерн виходять)

От я й на самоті.

Що за нікчема я, мерзенний раб!
Чи не мені в наругу цей актор,
В химері чистій, в мареві чуття,
Так підкорив свій дух своїй уяві,
Що, мрією пойнятий, зблід лицем,
В очу сльоза, трясє істоту гнів,
Зламався голос, все єство убралось
В одержу вигадки? А що за привід?
Ніщо! Гекуба?
Що він Гекубі, що йому Гекуба,
Щоб побиватись так? Що б він вчинив,
Май він таку, як я, причину страсті?
Рікою сліз він затопив би сцену.
Потряс би слух загалу грізним словом,
Поверг би винних в безум, чистих в жах,
Згнітив би нетямучих, скам'янив би
Всі вуха й очі, мозки всі й серця.
А я,
Ледащо, тугодум, безверхий бевзь,
Сновида, власній істині чужий,
Марнію і мовчу; мовчу й за батька,
У кого владу та життя так підло
Украдено. Хіба я боягуз?
Хто назове падлюкою мене?
Розколе череп мій? за ніс потягне?
Обсміче бороду й між вічі кине?
Брехню заб'є в горлянку до легень?
Хто схоче? Га!

Клянусь, я стерпів би; бо ж голуб'ячі
У мене печінки, нема в них жовчі,
Щоб кривду пригірчить; а то б давно
Я б стервом гадячим кормив шулік
Всього околу. Гад блудний, кривавий!
Підступний, злий, безчесний, сласний гад!
О помсто!
Ет, йолоп я! Таки хоробрий з-біса
Я, батька вбитого коханий син,
Якого небо й пекло кличуть мстити.
Що словом серце влегшую, мов шльондра
І на всі заставки клену, мов баба-

перекупка!
Тьфу! Тьфу, гидота! Мозку мій, повстань!
Чував я, що запеклі лиходії,
В театр попавши, так мистецтвом гри
Вражалися, що тут же признавались
Вселюдно в злочинах; убивство мовить
Без язика предивним язиком.
Хай ці актори перед дядьком грають
Подібне щось на батька смерть; а я,
Я з нього не звезду очей; я вп'юсь
Аж до живого; ледве він здригне,
Я знатиму мій довг. А привид — може
Диявол сам; бо ж має силу біс
Прибрати милий образ; може, він
Мене, ослаблого в борні з журбою, —
А над такими душами він дужчий, —
Обманює для згуби. Ні, потрібне
Певніше опертя. Вполюю я
Виставою сумління короля.

(Виходить)

Дія III

СЦЕНА 1. Кімната в замку. Входять Король, Королева, Полоній, Офелія, Розенкранц і Гільденстерн.

КОРОЛЬ.

І не могли з розмови ви, зокола,
Дізнатись, що попутало його,
Збентеживши йому так грубо спокій
Свавільним, небезпечним маячінням?
Він визнає, що сам не свій зробивсь,
А з чого — нізащо сказати не хоче.
Промачати себе він не дає
І випорсає з спритністю безумця,
Як тільки ми підведемо його
До признання.

РОЗЕНКРАНЦ.

ГІЛЬДЕНСТЕРН.

А як він вас прийняв?
Як велить чемність.
Та дуже силувано в поведінці.
Скупий питати, а відповідати
Готовий радо.

КОРОЛЕВА.
РОЗЕНКРАНЦ.
ГІЛЬДЕНСТЕРН.
РОЗЕНКРАНЦ.

КОРОЛЕВА.

РОЗЕНКРАНЦ.

Чи не закликали
Його ви до розваг?
Випадком, пані,
Ми на шляху до замку перегнали
Якихсь акторів, мовили про них
Йому, і він аж наче звеселився,
Почувши це. Вони вже при дворі,
І, я гадаю, вже на цей їм вечір
Загадані виставу.

ПОЛОНІЙ. Чиста правда;
І через мене шле він заклик вашим
Величностям почути й поглядіти.
КРОЛЬ. Із щирим серцем. Вельми рад я чути.
Що він схилився до цього.
Понукуйте його, панове, й далі
Ви до розваг.

РОЗЕНКРАНЦ. Ми слухаємось, пане.
(Розенкранц і Гільденстерн виходять)

КРОЛЬ. Гертрудо люба, облишіть нас теж;
Ми потай Гамлета позвать веліли,
Щоб він, мов ненароком, тут спіткав
Офелю.
А я й Полоній, пластуни законні,
Побачимо, небачені, їх зустріч
І непохибно зможемо дізнатись,
Вважаючи на поведінку принца,
Чи це нудьга любовна, чи не тим
Він мучиться.

КОРОЛЕВА Я вам корюсь. — Офеліє,
Бажала б я, щоб саме в вашій крові
Ховався щасливий привід всіх шаленств
Мойого Гамлета; чесноти ваші,
Я сподіваюсь, виправлять його
На радість вам обом.

ОФЕЛІЯ. Якби ж то, пані.
(Королева виходить)

ПОЛОНІЙ. Гуляйте тут, Офеліє. — Ваша милість,
Зі мною звольте бути
(До Офелії) Вдайте, ніби
Читаєте ви з книжки на розраду
Своїй самоті. Всі ми варті гани,
Бо зчаста ми подобою й лицем
Святим та божим підсолодимо
Самого чорта.

КРОЛЬ (Набик) Ох, правдиво надто!
Який влучний ляпас мому сумлінню!
О, не такі гидкі в повіі щоки,
Намашчені циноброю й білилом,
Як вчинок мій, фарбований словами.
Який важкий тягар!

ПОЛОНІЙ. Вже, чую, йде; умкнімся, пане мій.
(Король і Полоній виходять.
Входить Гамлет)

ГАМЛЕТ. Чи бути чи не бути? Ось в чім річ.
Що почесніш для духу — чи терпіти
Скалки та стріли навісної долі,
А чи, повставши проти моря лих,
Збороти їх? Умерти — лиш заснути,
І все; і знати, що вриваєш сном
Біль серця й тисячі природніх мук,
Що впадкувала плоть; такий кінець —
Вершок жадань. Умерти — лиш заснути!
І спати: може й снити? Ось в чім клопіт.
Бо в смертнім сні які ж присняться сни,
Як ми позбудемось земних суєт?
Це й пантеличить нас; з узда такого
Й походить віку довгого напасть.
Бо хто б терпів бичі й наруги часу,
Вельможця кривди, гордія зневаги,
Властей сваволі, тяганину суду,

Любові погордованої боли,
З чесноти скромної безчесний кпин,
Коли б він простим вістрям міг собі
Вчинити мир? Хто б, кленучи життя,
Зітхав би й прів під тягарем огидним,
Коли б нас страх чогось, по той бік смерті,
Той невідкритий край, звідкіль ні оден
Мандрівець не вертався, так не безволив,
Що ми ладніші в звичних бідах жити,
Ніж линути до ще незнаних нам?
Так полохливими нас робить роздум,
Так барви ясно-чистої відваги
Линяють, хиріють від дум блідих,
І почини, високі й смілі льотом,
Враз, круто збочивши, втрачають навіть
Наймення дії. Тсі! Мовчім. Ясна
Офелія? В твоїй молитві, німфо,
Будь згадані й мої гріхи.

ОФЕЛІЯ.

Мій пане,

ГАМЛЕТ.

Як поживала ваша честь ці дні?
Покірно дякую; гаразд, гаразд.
Є в мене, пане мій, від вас дарунки,
Що я давно вернути прагну вам;
Візьміть, будь ласка, їх.

ОФЕЛІЯ.

ГАМЛЕТ.

Я? Ні; нічого

ОФЕЛІЯ.

Я вам не дарував.

Шановний пане,

Ви добре знаєте, були дарунки,
Ще й запашні слова їх огортали,
Стократ дорожчими робивши їх;
Та витхнувся аромат. Душа не йме дарів.
Як той, хто дав їх, приязню збіднів.
Візьміть же, пане, їх.

ГАМЛЕТ.

Ха, ха! Ви чесна?

ОФЕЛІЯ.

Пане?

ГАМЛЕТ.

Ви гарна?

ОФЕЛІЯ.

Що ваша ясність має на увазі?

ГАМЛЕТ.

Що коли ви чесна й гарна, то не гоже вашій чесноті
вдаватися в розмови з вашою красою.

ОФЕЛІЯ.

Хіба в краси, пане, може бути товариство, краще за
чесноту?

ГАМЛЕТ.

Авжеж; адже влада краси швидше зробить із чеснот
звідницю, ніж сила чесноти перетворить красу на
свою подобу; колись це був парадокс, та наш час його
стверджує. Я вас кохав.

ОФЕЛІЯ.

І ви, пане, понукали мене вірити цьому.

ГАМЛЕТ.

Вам не слід було мені вірити; бо як не щепи чесно-
ту до нашого пня, однак тхнутиме. Я вас не кохав.

ОФЕЛІЯ.

Тим більш я була ошукана.

ГАМЛЕТ.

Піди в черниці; нащо тобі плодити грішників? Я сь-
так чесний, проте міг би собі закинути такого, що
краще було б моїй мамі й не родити мене на світ. Я
дуже пихатий, мстивий, честолюбний; в моїй оруді
стільки гріхів, що їх мені ні думкою не здумати, ні
уявою не змалювати, ні часу не стане здійснити їх.
Пощо таким молодцям, як я, плазувати межи небом і
землею? Ми всі затяті пройдисвіти; не вір нікому з
нас. Іди собі в черниці. Де ваш батько?

ОФЕЛІЯ.

Удома, пане.

ГАМЛЕТ.

Хай же за ним замкнуть двері, щоб він удавав блаз-
ня тільки в своїй хаті. Прощайте.

ОФЕЛІЯ.

О згляньтесь, небеса, над ним!

ГАМЛЕТ.

Як ти поберешся, я дам тобі в посаг ось яку на-
пасть: будь чиста як лід, біла як сніг, однак не вте-
чеш поговору. Рушай собі в черниці, ну! Прощай. Але
як тобі конче забাগнеться заміж, то віддайся за

ОФЕЛІЯ.
ГАМЛЕТ.

дурня; бо розумні знають гаразд, яких страховищ ви з них робите. У черниці, ну! І хутчій. Прощай. О сили небесні, зціліть його!
І про ваше малювання й підмальовування я чував, і чував чимало. Бог дав вам одне обличчя, а ви робите собі інше; ви двиготите жижками, дріботите ніжками, і сокочете, і ббжі створіння неподобно прозиваєте, і свою розперезаність видаєте за наївність. Іди собі, з мене годі; це мене звело з глузду. Кажу вам, у нас більш не буде шлюбів; ті, що вже побрались, хай усі, крім одного, живуть, а інші зостануться при самих собі. В черниці, ну!

(Виходить)

ОФЕЛІЯ.

О, що за дух знеміг! Зір, меч, язик — Вельможі, воеводи, мудреця;
Надія й цвіт прекрасної держави,
Кришталь добірності, взірець смаку,
Подоба всім подобствам — впало все!
І я, нужденніша за всіх жінок,
Що ссали мед його музичних клятв,
Дивлюсь, як цей величний, гордий розум,
Мов дзвін розколотий, утратив тон,
Як незрівнянний молодості образ
Розбивсь об безум. Горе, я від плачу
Не сліпну! Що я бачила, що бачу!

(Входять Король і Полоній)

КОРОЛЬ.

Кохання? Ні, не в тім його недуга;
В його словах хоч трохи й мало складу,
Але безумства не видать. Журба
Йому висиджує на серці щось;
Боюсь, не вилупилось би таке,
Що ще накоїть лих; на засторогу
Я рішення квалливого дійшов,
А саме: в Англію хай їде він
Данину, нам недодану, справляти.
І, може, море, та нові країни,
Та зміна вражень витиснуть йому
Те, що в душі сидить, над чим б'ючись
Думки геть вивели його самого
З пристойних меж. Якої думки ви?
Це буде добре; я, проте, гадаю.
Що джерело та почин тій нудззі
В відтрученім коханні. — Ну, Офеліє?
Не переказуй, що казав пан Гамлет:
Ми чули все. — Чиніть, ласкавий пане,
Як воля ваша; та, як згодні ви,
Хай по виставі королева-мати
Попросить сина їй повісти смуток;
Хай трохи поговорить з ним; а я
Коли дозволите, краєчком вуха
Піймаю все. Як їй не пощастить,
Шліть в Англію його, або замкніть,
Де радить мудрість вам.

КОРОЛЬ

Хай так. Негоже,

Що шал зельможних ходить без сторожі.

(Виходять)

СЦЕНА 2. Палата в замку. Входять Гамлет і два чи три актори.

ГАМЛЕТ.

Проказуйте це, будь ласка. так, як я вам читав, щоб слова самі зривалися з язика, але не з горлянки, як

часто ви, актори, робите; тоді краще вже хай мої вірші виголосить товмач на майдані. Не пиляйте повітря руками надто, отак — легше, легше. Адже в потоці, бурі, сказати б: у самому смерчі страсті вам треба знайти і плекати міру, що надасть їй м'якості. Ох, мені душу вивертає, коли я слухаю, як дебелий кеп з перукою на тім'ї шматує ту сердешну страсть, аби роздерти вуши стоячий публіці, що нічого не тямить, крім нерозбірливих пантомім та вереску. Випарити б різками отакого хлопця, що пнеться перегриміти Термаганта, переїродиги Ірода. Уникайте, будь ласка, цього. Ручусь вашій честі.

ПЕРШИЙ АКТОР.
ГАМЛЕТ.

Не будьте й занадто звичайні, а нехай ваш власний нюх буде вам учителем; згоджуйте діло з словом, слово з ділом; особливо пильнуйте не переступати меж натуральності. Адже всяка надмірність перечить мистецтву гри, що й раніш і тепер мала й має на меті держати дзеркало перед природою, показувати чесноті її власне лице, гидоті — її справжній образ, і кожному віку й стану — їх вигляд і відбиток. Як тут переборщити чи, навпаки, недодати, то хоч це невігласа й розвеселить, але не зможе не засмутити тямучого; а суд такого одного мусить для вас переважити увесь театр інших. Ох, є такі актори, — і я бачив їхню гру і чув їм хвалу, та ще й високу, — що, не гріх будь так сказано, не мавши ні голосу християнського, ні ходи християнської, поганської чи просто людської, так пиндючилися та ревли, що я був гадав, чи не якийсь наймит матері-природи зробив цих людей, та й не до пуття зробив, так бо лотворно вони вдавали людську подобу. Сподіваюсь, що ми вже дечого такого позбулись, мій пане.

ПЕРШИЙ АКТОР.
ГАМЛЕТ.

Позбудьтесь не дечого, а всього. А ті, що грають штукарів, хай не кажуть більше, ніж їм написано; адже дехто з межі них сміється лиш на те, щоб декотрі нікчеми реготали за ними, хоч би навіть під той час треба було пильної уваги до якогось важливого епізоду п'єси; це підло і свідчить про вельми вбогу пиху в того блазня, що таке витіває. Ну йдіть, приготуйтеся.

(Актори виходять. Входять Полоній, Розенкранц і Гільденстерн)

Ну що, мій пане? Чи король бажає послухати цю виставу?

ПОЛОНІЙ.
ГАМЛЕТ.

Також і королева; і зараз же.
Звеліть акторам не гаятись.

(Полоній виходить)

А ви, двоє, чи не допомогли б їм не гаятись?

РОЗЕНКРАНЦ,
ГІЛЬДЕНСТЕРН.

Гаразд, мій пане.

(Обоє виходять)

ГАМЛЕТ.

Гей, Горацію!

(Входить Горацію)

ГОРАЦІО.
ГАМЛЕТ.

Тут, ясний пане, до послуги вам.
Горацію, ти правдивіший за всіх,
З ким лиш мені зазнатись випадало.
Мій пане...

ГОРАЦІО
ГАМЛЕТ

Не вважай, що я влещаю.
Якого з тебе ждять мені пожитку,
Коли тебе годує й одяга
Єдиний статок — добрий гумор твій?
Пощо лестити злидарю? Нехай
Язик медвяний лиже помпу дуту,
Коліно гнуче гне свої шарніри,

Щоб запобігти ласки. Чуєш, друже?
Відколи дух мій — пан своїй вподобі
Й на людях тямить, обрання його
Позначило тебе; ти саме з тих,
Хто без страждання зносить всі страждання,
Приймає ляпаси й дари судьби
З однаковою здячністю; блаженні
Ті, в кого мозок так злучився з кров'ю.
Що їм не стати дудкою Фортуни
І не густі під пальцями її.
Вкажи мені ще, хто не раб страстей,
І я носитиму його в осерді
Мойого серця, так, у серці серця,
Як і тебе. Та годі вже про це.
Сей вечір буде королю вистава;
Одна в ній сцена смерть мойого батька
Відтворить так, як я тобі повів.
Як на кону це йтиме, будь ласкав
Мойого дядька, мов меткий ловець,
Пильнуй; якщо в норі його душі
Не полохнеться той нелюдський гріх,
То, значить, нам являвся був з пекла дух,
І в мене помисли брудні, мов кузня
Вулканова. Слідкуй і примічай;
А я всвердлюсь йому в лице очима;
З'єднавши потім суд і твій і мій,
Ми вислід зробимо.

ГОРАЦІО.

Гаразд, мій пане;

ГАМЛЕТ.

Як, пильність одуривши, за всю сцену
Він щось та вкраде, злодій буду я.
Вже йдуть на гру; я стану знов ледащом.
Де-небудь сядьте.

(Данський марш. Фанфари. Входять Король, Королева, Полоній, Офелія, Розенкранц, Гільденстерн та інші царс-
дворці, в супроводі варті, що несе смолоскипи)

КОРОЛЬ
ГАМЛЕТ

Наш небіж Гамлет як ся має?
Чудово, їй-богу; живлюсь як той хамелеон: їм повітря,
заправлене обіцянками; так не відгодуєш і каплуна.
Мені ця відповідь ні до чого. Гамлете: ці слова — не
мої.

КОРОЛЬ.

ГАМЛЕТ.

І не мої вже. — (До Полонія) Пане мій, ви, чув я,
Колись грали в університеті?

ПОЛОНІЙ

ГАМЛЕТ.

ПОЛОНІЙ

Грав, пане мій, і славу мав доброго актора.

І що ви виставляли?

Юлія Цезаря я виставляв. Мене було вбито на Капіто-
лії; Брут мене вбивав.

ГАМЛЕТ.

Брутальна річ убити таке капітальне теля. — Актори
готові?

РОЗЕНКРАНЦ.

КОРОЛЕВА.

ГАМЛЕТ.

ПОЛОНІЙ.

ГАМЛЕТ.

Так, пане мій, ждуть лиш знаку від вас.

Ходи сюди, мій сину, сядь край мене.

Ні, ласкава мамо, тут є дужчий магніт.

(Королю) Еге-ге! Чуєте?

Панно, можна мені лягти вам на коліна?

(Лягає до ніг Офелії)

ОФЕЛІЯ.

ГАМЛЕТ.

ОФЕЛІЯ.

ГАМЛЕТ.

ОФЕЛІЯ.

ГАМЛЕТ.

ОФЕЛІЯ.

ГАМЛЕТ.

ОФЕЛІЯ.

Ні, пане.

Я хотів сказати: головою вам на коліна?

Можна, пане.

Ви гадаєте, я мав на увазі щось негоже?

Нічого я не гадаю, пане.

Думка гожа — лягти між дівочих ніг.

Що, пане?

Нічого.

Вам весело, пане.

ГАМЛЕТ.
ОФЕЛІЯ.
ГАМЛЕТ.

Кому, мені?
Вам, пане.

О боже, я просто ваш фігляр. Що людині робити, як не бути веселою? Он, гляньте, яка радісна моя мати, хоч минуло хіба дві години, як умер мій батько.

ОФЕЛІЯ.
ГАМЛЕТ.

Ні, тому вже двічі два місяці, мій пане.

Так давно? Ну, коли так, то хай дідько ходить у чорному, а я — в соболях. О небеса! Два місяці як умер ти — і ще не забули? Так можна сподіватись, що пам'ять про когось великого переживе його аж на півроку. Але, мати божа, краще б йому будувати церкви, а то поглине його забуття, мов того коника-стрибунця, яко-му епітафія «Плач без кінця, забуто стрибунця!»

(Гобої, Пантоміма)

Входять Король, Королева, вельми люблячись; Королева обіймає його, він її. Вона укладає й робить йому знаки вірності. Він підводить її і схиляє їй голову на плече; лягає на уквітчану лаву й засинає; вона облишає його. Раптом входить молодець, знімає з нього корону, цілує її, вливає в уші Королю отруту й виходить. Вертається Королева; вбачає мертвого Короля й робить розпачливе дійство. Отруйник, з двома чи трьома Безмовними, виходить знову, вдаючи, що смутиться спільно з нею. Мертве тіло виносять. Отруйник спокушує Королеву дарами. Вона якийсь час ніби відражається, але врешті приймає знаки його кохання.

(Виходять)

ОФЕЛІЯ.
ГАМЛЕТ
ОФЕЛІЯ.

Що це значить, пане?

Ет, це підступне малечо; що значить злочинство
Може, це нам показано зміст п'єси?

(Входить Пролог)

ГАМЛЕТ

Ми дізнаємось від цього молодця; актори не вміють берегти таємницю; розплечуть усе.

ОФЕЛІЯ.
ГАМЛЕТ

Він розкаже, що показувано нам?

Еге, і що ви йому покажете. Не соромтесь показати, а він не посоромиться розказати.

ОФЕЛІЯ.
ПРОЛОГ.

Ви жартун, негідний жартун. Я краще слухатиму п'єсу

«І нас, і цю виставу,
Вам складену в забаву,
Послухайте ласкаво».

(Виходить)

ГАМЛЕТ.
ОФЕЛІЯ.
ГАМЛЕТ.

Це пролог чи присвята на каблучці?

Коротко, пане.
Як жіноча приязнь.

(Входять два актори — Король і Королева)

АКТОР-КОРОЛЬ.

«Вже тридцять раз об'їхав Феб круг сфери
Нептунових глибин, ланів Церери,
І місяць тридцять по дванадцять раз
Світлив огнем позиченим і гас,
Відколи нам узлом священним злуки
Ерот з'єднав серця, Гімен — ці руки».

АКТОР-КОРОЛЕВА

«Хай сонце й місяць тридцять років знов
З небес глядять на неугасну любов!
Та горе нам! ти так змарнів з недуги.
Став на розваги й сили недолугий,
Що я журюсь. Хай я журюсь сама:
Тобі, мій пане, в тім журби нема;
Бо в жінки страх з любов'ю в повній згоді:
Або їх нуль, або їх змірять годі.
Ти знаєш здавна, як кохаю я:
Мій страх великий, як любов моя;

АКТОР-КОРОЛЬ	В палкім коханні все пусте жахає. Ростуть страхи — любов також зростає». «Покину, люба, скоро я тебе... Мене не носить тіло заслабе; А ти живи на білім світі гоже, Шановна, люблена; зустрінеш, може, Собі до пари ще...»
АКТОР-КОРОЛЕВА	«О, дальш не мов! Чорніша зради отача любов; Будь проклята я з другим в парі жити! Побратись вдруге — першого тра вбити». (Набік) Полин, полин!
ГАМЛЕТ. АКТОР-КОРОЛЕВА	«Коли йдемо ми, жони, вдруге в шлюб — Не другий муж, а нищий зиск нам люб; Я б ще раз мужа вмерлого убила, Якби на ложі другого пестила».
АКТОР-КОРОЛЬ.	«Я вірю: серцем ти записяглась, Та добрий намір міниться всякчас. У пам'яті всі наміри в неволі: Народженням міцні, диханням кволі; Зелений плід на дереві висить, — Достигнувши ж, нетрушений злетить. Ніхто так зле не платить борг нікому, Як те, що завинить собі самому; Клянеться він, коли з жаги пала, — Жага минула — і клятьба сплила. І втіха й горе в навіснім буянні — Руйнівники, до себе невблаганні; Де більше радощів, там більше й лих; Всміхнеться плач, і враз заплаче сміх. Цей світ несталий, тож нема в тім дива. Що, як талан, така й любов мінлива: Талан з любов'ю, з таланом любов. І хто кого веде — на це відмов! Герой паде — і друзі геть від нього, Бідак піднявсь — і ворог край порога. Любов за таланом біжить свій пруг: Хто в шані й силі, всякий тому друг, А хто на друзів покладеться в скруті, Той зможе тільки ворогів набути. Але звертаю мову знов на путь: Бажання й тіло в розбраті живуть І трощать впень найкращу нашу гадку; Початок — наш, кінець — в руці випадку: Гадаєш ти не йти більш до вінця, Та вмере твій пан — умре і думка ця».
АКТОР-КОРОЛЕВА.	«Не дай земля мені плодів, твердь — світла! Геть втіхи дня, сни ночі з мого житла! Надію й віру розпач хай потне! І роказа самоти врази мене! Недоля зла, що вічно грозить щастю, Нехай мій дім і плід поб'є напастю! Мой гризбї повік не знать кінця, Як, повдовівши, стану до вінця!»
ГАМЛЕТ. АКТОР-КОРОЛЬ.	А що, як вона зламає клятву? «Це клятва клятв. Лиши мене тут, мила; Втомилася моя душевна сила; День сном я вкорочу».
	(Засинає)
АКТОР-КОРОЛЕВА.	«Спочинь ві сні; Хай лихо нас мине на довгі дні!»
	(Виходить)
ГАМЛЕТ. КОРОЛЕВА.	Пані, вам вистава до вподоби? Ця особа, по-моєму, забагато наобіцяла

ГАМЛЕТ
КОРОЛЬ.
ГАМЛЕТ.

КОРОЛЬ.
ГАМЛЕТ.

О. вона додержить слова.
Ви знаєте зміст? У нім нічого образливого?
Ні, ні; тільки жартують, труять жартома. Ні словечка образливого.
Як зветься п'єса?
«Пастка на миші». Ет, чому? Фігурально. Ця п'єса зображає вбивство, вчинене у Відні. Ім'я герцога — Гонзаго, його жінки — Баптиста. Зараз побачите; це мерзенна історія. Та що нам по тому? Вашу величність, і нас, у кого душа чиста, воно не зачепить. Хай гедзається коростява шкапа, а нам не свербить.

(Входить актор — Луціан).

ОФЕЛІЯ.
ГАМЛЕТ.

ОФЕЛІЯ.
ГАМЛЕТ.
ОФЕЛІЯ.
ГАМЛЕТ.

ЛУЦІАН

Це такий собі Луціан, небіж королів.
З вас добрий хор, пане.
Я міг би бути тлумачем вам і вашому коханому, коли б мені бачити той ляльковий танець.
Ви гострий, пане, гострий.
Вам довелося би постогнати, щоб затупити моє вістря.
Ще краще і ще гірше.
Отак ви розумієтесь на чоловіках. — Починай, душегубе; кинь, пранцюватий, так безбожно викривлячись і починай. Ну: «І кряче ворон, кличучи до помсти».
«Рука тверда, мисль чорна, сік лячний,
І слухний час — не бачить зір нічий.
Труйзілля, в північ збиране й закляте,
Троїсто чумлене вогнем Генати,
Страшною спілкою природи й чар
Згуби життя самому пеклу в дар!»

(Вливає отруту сонному в ухо)

ГАМЛЕТ

ОФЕЛІЯ.
ГАМЛЕТ.
КОРОЛЕВА
ПОЛОНІЯ.
КОРОЛЬ.
УСІ.

Він труїть його в саду, мірячи на його державу. На ім'я Гонзаго. Ця повість дійшла до нас написана добірною італійською мовою. Зараз ви побачите, як убійник заповігне кохання в Гонзагової жінки.
Король встає.
Га, злякався блудного вогника?
Що, мій пане, з вами?
Припиніть виставу!
Світла мені! — Ходім!
Світла, світла, світла!

(Виходять усі, крім Гамлета й Горацію)

ГАМЛЕТ.

Хай плаче встрілений олень,
Здорова сарна скаче;
Так світ і вертиться день-в-день.
Хто тішиться, хто плаче.

Невже з цим, добродію, та з лісом пір'я на голові, — якби доля турчином повернулася до мене, — та ще з прованськими трояндами на черевиках, не попав би я в акторську зграю?

ГОРАЦІО.
ГАМЛЕТ.

На півпаю.
На цілий.
Дамоне, друже без химер!
Держава ця була
В руці Юпітера; тепер —
Під копитом... павича.

ГОРАЦІО.
ГАМЛЕТ.

Ви б хоч риму додали.
О любий Горацію, за кожне привидове слово я дав би по тисячі червінців. Ти завважив?
Дуже добре, пане.
Коли мовилось про отруєння?
Я старанно пильнував.
Ха, ха! Музики, гей! Гей, дударі!
Коли король не тішиться з вистав,

ГОРАЦІО.
ГАМЛЕТ.
ГОРАЦІО.
ГАМЛЕТ.

Вони його не тішать, щоб ти знав.
Гей музики!

(Входять знов Розенкранц і Гільденстерн)

ГІЛЬДЕНСТЕРН.
ГАМЛЕТ.
ГІЛЬДЕНСТЕРН.
ГАМЛЕТ.
ГІЛЬДЕНСТЕРН.
ГАМЛЕТ.
ГІЛЬДЕНСТЕРН.
ГАМЛЕТ.

Ласкавий пане, дозвольте на одне слово.
Хоч і на цілу історію, пане.

Король, пане...
Так, пане, що з ним?
Відійшов надзвичайно розстроєний.
Від вина?

Ні, пане, вірніше від жовчі
Ви куди мудріше вчинили б, сповістивши про це лікаря; адже якби я ставив йому проносне, так йому, чого доброго, жовч ще дужче розлилася б.
Ласкавий пане, дайте вашій мові якийсь лад, щоб так дико не збочувати від мого предмету.
Я вже свійський, пане; мовляйте.
Королева, ваша мати, пане, превельми засмучена душею, послала мене до вас.

ГІЛЬДЕНСТЕРН.
ГАМЛЕТ.
ГІЛЬДЕНСТЕРН.
ГАМЛЕТ.
ГІЛЬДЕНСТЕРН.

Вітаю вас.
Ласкавий пане, ця гречність тут, здається, не підходить. Якщо ви будете ласкаві дати мені здорову відповідь, я виконаю веління матері вашої; як ні, то дозвольте мені піти геть і на цім кінчити справу.

ГАМЛЕТ.
ГІЛЬДЕНСТЕРН.
ГАМЛЕТ.

Я, пане, не можу.
Чого, пане мій?
Дати здорову відповідь; мій глузд нездужає; але таку відповідь, на яку я спроможусь, я буду ласкав вам дати; тобто не вам, а матері. Отже, годі про це, до суті.
Моя мати, каже...

РОЗЕНКРАНЦ.

Каже, що заше поводження вельми її вразило й наполохало.

ГАМЛЕТ.

О дивний син, що може так дивувати матір! І за матірнім ляком нічого не йде назирці? Повістіть.

РОЗЕНКРАНЦ.

Вона бажає порозмовляти з вами в себе в покої, перш ніж ви підете спати.

ГАМЛЕТ.

Ми слухаємось, ніби вона десять раз нам мати. Які ще у вас справи до нас?

РОЗЕНКРАНЦ.
ГАМЛЕТ.
РОЗЕНКРАНЦ.

Пане мій, ви колись приязнилися зі мною.
Як і досі, клянусь цими халугами й злодюгами.
Ласкавий пане, в чім причина вашої недуги? Ви самі в'язнете собі волю, не ввіряючи друзям свого горя.
Добродію, мені бракує постулу.

ГАМЛЕТ.
РОЗЕНКРАНЦ.

Чи може це бути, коли сам король своїм словом ствердив за вами право на корону данську?

ГАМЛЕТ.

Е, добродію, доки те сонце зійде... прислів'я дещо підтопталось. —

(Вертаються дударі)

А. флейти! Дайте-но мені одну. — Одчепіться з вашими турботами! Чого ви вертитеся круг мене, наче гоните за вітром у тенета?

ГІЛЬДЕНСТЕРН.

О пане мій, якщо моя ревність така зухвала, значить моя приязнь така негречна.

ГАМЛЕТ.

Щось я цього гаразд не втямлю. Може, заграєте на цю дуду?

ГІЛЬДЕНСТЕРН.
ГАМЛЕТ.
ГІЛЬДЕНСТЕРН.
ГАМЛЕТ.
ГІЛЬДЕНСТЕРН.
ГАМЛЕТ.

Я не вмію, пане.
Прошу вас.
Запевняю вас, що я не вмію.
Благаю.

Я не знаю, як і держати її, пане.

Це так легко, як і брехати; ходіть пучками по цих дірочках, дміть сюди ротом, і вона заговорить найкрасномовнішою музикою. Гляньте, оце перебори.

ГІЛЬДЕНСТЕРН.

Та я з них не видобуду ніякісної гармонії; я тут не митець.

ГАМЛЕТ.

Ну, бачите тепер, яку мізерну річ ви з мене робите! Вам хотілось би грати на мені; вам хотілось би вдати, що ви знаєте мої перебори; вам хотілось би видерти серце з моєї тайни; вам хотілось би витягти з мене всі звуки від найнижчої моєї ноти до найвищої; а в цьому знаряддячку сила музики, чудовий голос, та годі вам змусити його говорити. Прокляття! Невже, думаєте ви, на мені легше грати, ніж на тій дудочці? Зовіть мене яким хочете інструментом: ви зможете хіба що розстроїти мене, але не заграти на мені.

(Входить знов Полоній)

ПОЛОНІЙ

Боже вам допоможи, пане!
Пане, королеві хотілось би поговорити з вами, і не-
гайно.

ГАМЛЕТ.
ПОЛОНІЙ.

Бачите ви он ту хмару, що так нагадує верблюда?

ПОЛОНІЙ.

Далебі, чисто як верблюд

ГАМЛЕТ.

По-моєму, схоже на ласочку.

ПОЛОНІЙ.

Справді, вигнулось точнісінько як ласочка.

ГАМЛЕТ.

Або як кит?

ПОЛОНІЙ.

Достеменно кит.

ГАМЛЕТ.

Так я зараз до матері прийду. — (Набік). Вони таки
справді зведуть мене з глузду. — Я зараз прийду.

ПОЛОНІЙ.

Я так і скажу.

ГАМЛЕТ.

Легко сказати «зараз». — Лишіть мене, друзі.

(Виходять усі, крім Гамлета)

Настала вже пора відьомська ночі,
Зітхають цвинтарі і пекло дише
Заразою на світ. Тепер я б міг
Напитись крові теплої й такого
Накоїти, що затрусився б день,
Уставши вранці. Тс! Я йду до неньки.
Не зрадь природи, серце, не дозволяй
Нероновій душі ввійти в ці груди;
Дай бути жорстоким — не протиприродним,
Кинджал держати в мові — не в руці;
Язик мій хай покривить тут з душею:
Хоч як слова покраять серце їй,
Та вийти з них, душе моя, не смій!

(Виходить)

СЦЕНА 3. Кімната в замку. Входять Король, Розенкранц
та Гільденстерн.

КОРОЛЬ.

Він нас гнівить, та й небезпечно волю
Його шаленству дати. Приготуйтесь:
Я повноваження вам зараз підпишу,
І в Англію відбуде з вами він.
Не попускає сан наш і державність
Терпіти щохвилини біля нас
Риск безуму.

ГІЛЬДЕНСТЕРН.

Ми вирядимось миттю.
Святий, побожний клопіт — стерегти
Безпеку тої тьми істот, яким
Дихання й корм дає величність ваша.
Повинне бо й життя приватне й просте
Всім досвідом та зброєю душі
Себе від лиха берегти; тим паче
Той, на чий добробуті лежить
Життя тих багатьох. Кінець державця —
Не просто смерть; ні, наче вир, вона
Всисає всіх; це — велетенське коло
На височенному шпилі гори,
До величезних спиць його прип'ято

РОЗЕНКРАНЦ.

КОРОЛЬ.

РОЗЕНКРАНЦ,
ГІЛЬДЕНСТЕРН.

Сто тисяч всячини; воно впаде —
І найдрібнішу з тих привісок втягне
Руйнація страшна. Так звіку всюди:
Король зітхне — застогнуть тяжко люди.
Лаштуйтеся в подорож, прошу, хутчі;
Нам треба це неспутане страхіття
Узяти в пута.

Ми поспішимо.

(Виходять.
Входить Полоній)

ПОЛОНІЙ

Мій пане, він до матері пішов;
З-за килимів я вчую їх розмову.
Ручусь, вона його повчить; але,
Як ви сказали, і сказали мудро,
Слід іншому, — не матірньому — вуху,
Прихильному з природи, — все почути
І зважити. Прощайте, мій владарю;
Я, поки не спите, про все, що визнаю,
Вам оповім.

КОРОЛЬ.

Ми вдячні, любий пане.

(Полоній виходить)

О, злочин мій бридкий смердить до неба;
На нім прокляття перше й найдревніше —
Прокляття братовбивства! Я не можу
Молитись, хоч так прагне воля й дух;
Бажання — дуже, гріх — далеко дужчий;
Мов спутаний обов'язком подвійним,
Вагаюсь я, до чого братись перш,
І нехтую те й те. Якби загускла
Вся братня кров на цій руці проклятій,
Невже б забракло в небесах дощу
Її зробити білою як сніг?
Чи ж милість божа служить не на те,
Щоб грішник глянув у лице гріху?
Хіба в молитві не подвійна власть:
Нас від падіння стерегти, а впалим
Надію дати? Тож зведу я очі;
Мій гріх минув. Та як же я молитву
Почну? «Прости мені огидне вбивство»?
Цьому не бути, бо я посідаю
Всі ті гаразди, чого ради вбив:
Могутність, королеву, трон. Чи ж можна
І розгрішитись і пожити гріх?
На цім продажнім світі золотом
Рукою злочин відхилив суд
І нечестиво надбаним багатством
Закон купує. Та вгорі не так;
Там не покривиш; там діла твої
Постануть в істині, і мусиш сам,
Лице в лице і лоб у лоб з гріхами,
Їх свідчити. Як бути? Що зосталось?
Покаяться? Все може каяття!
Але чи може каятись Каїн?
О ганьбище! О груди, чорніша смерті!
О ти, душе, що, влипнувши в сільце,
І борсаєшся, й в'язнеш! Янголи, рятуйте!
Хоч спробуйте! Коліна вперті, гніться;
Ти, серце з жилами стальними, стань
М'яке й податливе, мов немовля!
Ще може бути все гаразд.

(Відходить і вклякає. Входить Гамлет)

ГАМЛЕТ.

От слухний час, він саме на молитві;
І я уб'ю; і піде він на небо;
І я помстивсь. Розважмо все як слід.
Падлюка батька вбив; і я за це,
Єдиний батьків син, того падлюку
На небо шлю.
Та це лиш плата вбійнику — не помста.
Він знищив батька в надмірі буяння,
Всього в гріхах, як травень у цвіту;
Який рахунок з ним, хто зна, прич неба?
Але, наскільки наша мисль сягає,
Йому нелегко там. Чи ж я помщусь.
Коли під час очищення душі
Уб'ю його, готового в дорогу!
Ні!
У піхви, меч; на мить страшнішу жди;
Коли уп'ється він, чи буде в гніві,
Чи в кровозмісних втіхах на постелі,
У грі, в блюзнірстві, чи за іншим ділом,
Де й не війне спасінням: от тоді
Штрикай, щоб п'ятами вбрикнув він небо.
Щоб душу, кляту й чорну, ніби пекло,
Він в пекло і поніс. — Ба матір жде
Твій лік лиш край конання відкладе.

(Виходить)

КОРОЛЬ.

(Встаючи) Слова знялись, думки zostались тут;
Слова без думки до небес не йдуть.

(Виходить)

СЦЕНА 4. Покої Королеви. Входять Королева і Полоній.

ПОЛОНІЙ.

Він зараз прийде. Зборкайте ж його;
Скажіть, що в жартах він зайшов за край,
Що тільки ваша милість заслоняє
Його від гніву. Я ж десь тут приткнуся.
Прошу вас, будьте круто з ним.
(За коном) Мати, мати, мати!
Ручусь за це; за мене не турбуйтеся.
Умкніться пріч: вже, чую, він іде.

(Полоній ховається за килим. Входить Гамлет)

ГАМЛЕТ.
КОРОЛЕВА.
ГАМЛЕТ.
КОРОЛЕВА.
ГАМЛЕТ.
КОРОЛЕВА.
ГАМЛЕТ.
КОРОЛЕВА.
ГАМЛЕТ.

Ну, мамо, в чім же річ?
Ти, сину, тяжко скривдив свого батька.
Ви, мати, скривдили мого батька.
Вгамуйся, не відказуй так ледаче.
Отямтесь, не питайте нечестиво.
Що, як так Гамлете?

В чім, мати, річ?

Забули ви, хто я?

Ні, ось вам хрест!

Ви королева, діверю дружина
І — о, бодай не так! — мені ви мати.
Як так, то хай говорять інші з вами.
Ні, сядьте, сядьте; з місця ані руш,
Аж доки в дзеркалі, що я вам дам,
Себе розглянете геть до нутра.

КОРОЛЕВА.
ПОЛОНІЙ.
ГАМЛЕТ.

Чого ти хочеш? Ти ж не вб'єш мене?
Гвалт, гвалт, рятуйте!
(За килимом) Ей скуди, рятуйте!
(Заносячи меч) Чи ба! Пацюк? Здихай; дукат, що здох.

(Протинає килим)

ПОЛОНИЙ.

(За килимом) Мене убито!

(Падає і вмирає)

КОРОЛЕВА
ГАМЛЕТ.
КОРОЛЕВА
ГАМЛЕТ.

Горе, що вчинив ти?

Не знаю; то король?

О що за нависний, кривавий вчинок!
Кривавий? Менш лихий він, любя мати,
Ніж, вбивши короля, піти за його брата.
Убивши короля?

КОРОЛЕВА
ГАМЛЕТ.

Так, пані, я сказав.

(Піднімає килим і бачить Полонія)

Воркун сердешний, необачний дурню!
Прощай! Тебе за більшого я взяв.
Прийми, що суджено тобі, й затям,
Що надто метушитись небезпечно. —
Ви ж не ламайте рук. Спокійно! Сядьте,
І мушу я зламати серце вам,
Якщо його не зроблено з металу,
Якщо воно не ствердло так в пороці,
Що стало панцером проти чуття.
Що я вчинила, що язик твій, сину,
Насмів сичати так?

КОРОЛЕВА.

ГАМЛЕТ.

Такий ваш вчинок,

Що і рум'янець скромності поганить,
Цноту лукавством зве; зриває рожу
З ясного чола чистого кохання
Й болячку садить; обертає шлюбні
Обітниці на клятви картяра;
Такий ваш вчинок, що із тіла шлюбу
Виймає душу й робить жужмом слів
Святий обряд; стидом палає небо.
Лице землі в скорботі про той вчинок
Так засмутилось, мов напередодні
Страшного суду.

КОРОЛЕВА

ГАМЛЕТ.

Лихо, що за вчинок,

Що вступ вже так волає та гримить?
Погляньте-бо на цей портрет і цей.
Майстерні тут подобі двох братів.
Яка краса на цім виду, дивіться:
Волоссям Феб; чолом Юпітер сам;
Зір наче в Марса, владний та грізний;
З постави вістовник Меркурій, щойно
Він спуститься на гору небосаянну;
Сполука всіх чеснот в єдинім тілі,
Де кожний бог лишив свою печать,
Щоб світ пізнав достойний образ мужа.
То був ваш чоловік. Сюди глядіть:
Це єсть ваш чоловік; як ржавий колос.
Згубив він і здоровий. Де в вас очі?
Як з горяних ви полонин зійшли
На пашу в цім болоті? Де в вас очі?
Не звить любов'ю це, бо в вашім віці
Шал крові вгамувавсь, примовк, ущух,
Скорився розсуду; а що за розсуд
Зм'янав би те на це? Ви живете,
Тож маєте й чуття, але вони
В паралічу; і безум так не схибить,
Не полонить чуттів настільки, щоб
Не збереглась здорова частка глузду,
Що вбачить тут різницю. Що за біс
Вас, наче в піжмурки, так заморочив?
Ні зір без рук, ні дотик без очей,
Ні слух, ні нюх, ні смак, окремо взятий,
Ні просто хворий орган почуття

Не одурив би так.
О сором, де рум'янець твій? О пекло.
Якщо бунтуєш кості літній жінці,
То молодість палка хай чистоту,
Мов віск, розтопить на своїм огні;
Не сором, що потужний пал змагає;
Коли палає й лід, коли вже й розум
Свашкує хтивості.

КОРОЛЕВА

О годі, сину!

Звернув мені ти очі в глиб душі:
В ній бачу я багряно-чорні плями,
Яких нічим не вивести.

ГАМЛЕТ.

А жити

В поту на заяложеній постелі,
В розпусті парячись, на купі гною
Милуючись, кохаючись...

КОРОЛЕВА.

О годі!..

Мені ножем слова ці крають уші.
Замовкни, Гамлете!

ГАМЛЕТ

Убийник, гад,

Смерд, що не варт і пилу, де ступав
Минулий ваш владар; штукар на троні;
Гаманоріз, що вкрав державу й владу,
Що, сцупивши коштовну діадему,
Її в кишеню всунув!

КОРОЛЕВА.

Годі! Цить!

ГАМЛЕТ.

Король з ганчір'я, з ключця...

(Входить Привид)

Спаси мене і крилами повий,
Небесне воїнство! — Чого ти хочеш,
Блаженний образе?

КОРОЛЕВА

ГАМЛЕТ.

Ой лихо, збожеволів!

Ти млявість сина ганити прийшов,
Що він, марнуючи і час і запал,
Ніяк не здійснисть грізний наказ твій?
Кажі!

ПРИВИД.

Не забувай! З'явивсь я лиш на те.
Щоб нагострить твій замір затупілий.
Та глянь на матір: жах її побив.
Стань коло неї в боротьбі душевній:
В найслабшій тілі сила мрій найдужча.
Тож мов їй, Гамлете.

ГАМЛЕТ.

Що з вами, пані?

КОРОЛЕВА.

Ой лихо, що з тобою,
Що ти, втопивши в порожняву зір,
Волаєш до безплотного повітря?
З твоїх очей глядить твій дух шалено,
І, ніби військо, збуджене на сполох,
Волосся на тобі, мов є життя в нім,
Ворушиться й встає. О любий сину,
Жар, полум'я збентеження свого
Скропи розважністю. Що бачиш ти?

ГАМЛЕТ.

Його, його! Який блідий він, гляньте!
Цей образ, смуток цей, до скель прорікши,
Зворушив їх би. — Не дивись на мене,
Бо ще сумний твій лик мене відверне
Від грізних діл; і зблякне замір мій;
І замість крові чей ще ринуть сльози.

КОРОЛЕВА.

До кого говориш ти?

ГАМЛЕТ.

Не бачите нічого?

КОРОЛЕВА.

Нічого, ні; хоч бачу все, що є.

ГАМЛЕТ.

А що-будь чули ви?

КОРОЛЕВА.

Ні, тільки нас самих.

ГАМЛЕТ.

Та гляньте ж, гляньте! Он виходить геть'
Мій батько, вбраний так, як за життя!
Виходить; гляньте, на поріг ступив!

(Привид виходить)

КОРОЛЕВА.

То тільки вигадка твого мозку,
Безтілий плід душевної гарячки,
Що спритна на таке.

ГАМЛЕТ.

Гарячки?

Мій пульс, як ваш, стукає рівномірно;
Здорова в нього музика; не безум
Те, що сказав я; спробуйте, і я
Все сказане вам повторю до слова,
А безум би спіткнувся. Спасіння ради, мамо,
Собі душі єлеем не масти́ть,
Що то не гріх ваш — безум мій волає:
Єлей лише вам виразку затягне,
Тим часом гній розриє все зісподу
І все заразить. Сповідайтесь небу,
В булім покайтесь, бійтесь за майбутнє,
Лиш добрива не сипте під бур'ян,
Що й так буя. Даруйте мечі правду;
Адже в наш тучний час, в цей ситий вік
Повинна правда слугувати кривді,
Вклякати ниць, щоб їй допомогти.
О любий Гамлете,

КОРОЛЕВА.

ГАМЛЕТ.

Мені ти серце розколов навіп.
Відкиньте гіршу серця половину.
А кращою живіть у чистоті.
Добраніч вам; не йдіть на ліжко дядька;
Цноту позичте, як нема в вас. Звичка
(Страхіття те, що всі чуття глитає)
По складу біс, однак де в чім янгол,
Вона як злий, так само й добрий почин
Вдягає з найпристойніше вбрання.
Здержіться сю ніч, завтра легше буде
Терпіти піст, а там все легше й легше;
Міняє звичка навіть карб ества
І властю дивною врага скоряє
Чи й вивергає. Ще раз вам добраніч;
Коли забagnetе благословення,
То й я в вас попрошу. А щодо нього,
(Вказуючи на Полонію)

Я каюсь; знать, так вгідно небесам,
Щоб я скарав його, а він мене,
Щоб став я в них слугою і бичем.
Про нього я подбаю й відповім
За смерть його. — Добраніч знов вам, мамо.
Щоб добрим бути, мушу стать лихим;
Зло почалось, а гірше йде за ним.
Ще слово, пані.

КОРОЛЕВА.

ГАМЛЕТ.

Що мені робити?

Ні в яким разі лиш не те, що раджу.
Хай ваш чванько знов вабить вас на постіль;
Вам щипле щічки; мишкою зове;
І хай, поганячи брудним цілунком,
Бридкими пальцями огрібши шию,
Він признання з вас витягне, що син ваш
Геть не шалений, а шалено хитрий,
Що це вдання. Не зле, щоб він це знав.
Чи ж королеві, гарній, ніжній, мудрій,
Від жаби, від кота, від кажана
Вдержати тайну? Чи вона б могла?
Ні, всупереч довірі й глузду, ви
На дах здеріться з кліткою пташок,

КОРОЛЕВА

ГАМЛЕТ.
КОРОЛЕВА.

ГАМЛЕТ.

Їх випустіть, сама ж, як мавпа в байці,
Заради спроби влізьте в клітку та й
Зламайте карк собі.

Як слово йде з дихання, а дихання —
З життя, повір, я вмиру, а не дихну
Про те, що ти казав.
Я їду в Англію, ви чули?

Лихо,

А я й забула; вирішено так.
Листи вже за печатями, й наказ
В руках у двох шкільних моїх колег.
Яким я вірю, мов гадюкам лютим;
Вони мені проторяють шлях до пастки.
Нехай; потішно буде грабаря
Його ж підкопом власним рознести;
Хоч би там що, а я на лікоть глибше
Під їхню міну вриюсь, хай злетять
До місяця! Хіба не розкіш, щоб
Дві хитрощі зіткнулись лоб у лоб? —
Цей чоловік від'їзд мені приспішить,
А тельбухи я звідси відтягну.
Добраніч, мати. Гляньте, цей вельможа
Тепер поважний, скромний, мовчазний,
Хоч за життя був балакун дурний. —
Ну, пане, з вами поквитатись час. —
Добраніч, мати.

(Виходять різно; Гамлет волочить Полонія)

Дія IV

СЦЕНА 1. Кімната в замку. Входять Король, Королева,
Розенкранц і Гільденстерн.

КОРОЛЬ.

Не без причин зітхання ці глибокі;
Відкрийтеся нам; нам гоже знати їх.
А де ваш син?

КОРОЛЕВА.

Лишіть нас на часок. —

(Розенкранц і Гільденстерн виходять)

КОРОЛЬ.

КОРОЛЕВА.

Ах, пане мій, що бачила я сю ніч!
Що, що, Гертрудо? Що там робить Гамлет?
Шалений, наче море й ураган,
Коли вони змагаються, хто дужчий;
За килимом якийсь учувши шелест,
Здобувши меч, кричить «Пацюк! Пацюк!»
І в маячні, не бачачи, вбиває
Сердешного старого.

КОРОЛЬ.

Лютий вчинок!

Були б там ми, було б і нам таке;
Його свобода повна небезпек
Для вас самих, для нас чи для будь-кого.
Хто ж за криваве діло відповість?
Вину складуть на нас, чия повинність
Держати на припоні та на оці
Безумця молодого; ми з любові
Не добачали, що годилось знати,
І, ніби власник хворості гнилої,
Ослави боячись, дали їй в'їстись
В осердя організму. Де він нині?
Кудись убитого потяг; над трупом
Його безумство, наче цятка злота

КОРОЛЕВА.

КОРОЛЬ.

В руді брудній, засяло чистотою.
Оплакує зін гірко вчинок свій.
Ходім, Гертрудо!
Ще сонце не торкнеться верховин,
Він відпливе; а вчинок той лихий
Нам треба спритно і по змозі гідно
Подати й зм'якшити. — Гей, Гільденстерне!

(Входять знов Розенкранц і Гільденстерн)

Ви, друзі, йдіть, візьміть собі підмогу.
В нестямі Гамлет умертвив Полонія
І витяг геть із матірних покоїв.
Знайдіть його, погодьте з ним, а тіло
Несіть в каплицю. Поспішіть, будь ласка —

(Розенкранц і Гільденстерн виходять)

Ходім, Гертрудо; наймудріших друзів
Покличмо і повіжмо їм, що сталося
В недобрий час і що рішили ми.
Так, чого доброго, обмовний шепіт,
Що, мов гармата, мчить отруйний постріл
Низенько понад світом до мети,
Недошкульне повітря тільки вразить,
Ім'я минувши наше. Йдім відсіль!
В моїй душі і страх і тоскний біль.

(Виходять)

СЦЕНА. 2. Інша картина в замку. Входить Гамлет.

Захований як слід.

(За коном) Гамлете! Пане Гамлет!

Цс! Що за галас? Гамлета кому?

Ба, це вони.

(Входять Розенкранц і Гільденстерн)

Що вдіяли ви, пане, з мертвим тілом?

З'єднав із пилом, що йому рідня.

Скажіть нам, де воно, щоб ми могли
Його в каплицю віднести.

Не вірте.

Не вірити чому?

Що вашу тайну я вмію берегти, а свою ні. А до того,
на запитання губки, яку відмову може дати син короля?
Ви маєте мене за губку, пане?

Авжеж, пане; що вбирає королівську ласку, щедроти,
владу. Такі слуги найкраще служать королю під кінець;
він держить їх, мов та мавпа горіхи, за щелепами: най-
раніш покладе в рот, найпізніш проглине; коли йому
забагнеться того, що ви навбирали, досить вас почави-
ти, і ви знов суха губка.

Не розумію, пане, вас.

Вельми рад; хитра мова спить у дурному вусі.

Пане, ви б сказали нам, де тіло, і пішли б з нами до
короля.

Тіло при королі, та король не при тілі. Король-бо річ...
Річ, пане мій?

Не варта речі. Ведіть мене. Біжи, лисичко, а всі за нею.

(Виходять)

СЦЕНА 3. Інша кімната в замку. Входить Король з почтом.

КОРОЛЬ.

Знайти його і відшукати труп
Звелів я. Згубно бути йому на волі!
Та круто, по закону, з ним не відіеш:
Улюбленець дурної він юрби,

Яка не глуздом, а очима любить
І важить тільки кару винуватця,
А не вину. Щоб гладко все сплило,
Його від'їзд раптовий має здатись
Давно вже рішенням; важку хворобу
Важкими гоять ліками або
Ніщо вже не допоможе.

(Входить Розенкранц)

РОЗЕНКРАНЦ.

Ну, в чім клопіт?
Де мертве тіло сховано, мій пане,
Не допитались ми.

КОРОЛЬ.

РОЗЕНКРАНЦ.

А де він сам?
Тут, пане мій, під вартою, і волі
Жде вашої.

КОРОЛЬ.

РОЗЕНКРАНЦ.

Хай стане перед нас.
Гей, Гільденстерне! Принца приведіть.

(Входять Гамлет і Гільденстерн)

КОРОЛЬ.

ГАМЛЕТ.

КОРОЛЬ.

ГАМЛЕТ.

Ну, Гамлете, а де ж Полоній?

На вечері.

На вечері? Де?

Не там, де він їсть, а де його їдять. Круг нього саме
відбувається сейм велемудрого хробацтва. Над їстівним
бо робак єдиний цар; ми годуємо тварини, що годують
нас, а самі годуємось на поживу черві. І ситий король,
і худий жебрак — тільки різні наїдки, дві страви на
один стіл; тут і кінець.

КОРОЛЬ.

ГАМЛЕТ.

Горе, горе!

Людина може вудити на черв'яка, що їв короля, і по-
їсти риби, що їла того черв'яка.

КОРОЛЬ.

ГАМЛЕТ.

Що ти хочеш цим сказати?

Нічого, тільки показати, що й король може відбути по-
дорож по кишках злидаря.

КОРОЛЬ.

ГАМЛЕТ

Де Полоній?

На небі; пошліть туди по нього; а як ваш посланець не
знайде його там, пошукайте в іншій місці самі. А коли
за місяць ви його таки не знайдете, то вчуєте носом,
ідучи по сходах на галерею.

КОРОЛЬ.

ГАМЛЕТ.

(До придворців) Підіть пошукайте його там.
Він вас підожде.

(Придворці виходять)

КОРОЛЬ

Мій Гамлете, твого спокою ради,
Що завдає нам клопоту не менш,
Ніж злий твій вчинок ревного жалю,
Тобі годиться вибратись відсіль
Із хуткістю вогню; лаштуйсь в дорогу;
Судно під снастю, дме погожий вітер,
Жде товариство, все напоготові
До Англії.

ГАМЛЕТ.

КОРОЛЬ.

ГАМЛЕТ.

КОРОЛЬ.

ГАМЛЕТ.

До Англії?

Так.

Добре.

Ти кажеш так, мов знаєш наші мислі.

Я бачу херувима, що бачить їх. — Гаразд, нум в
Англію! — Прощайте, любя мати.

КОРОЛЬ.

ГАМЛЕТ.

Твій коханий батько, Гамлете.

Моя мати; батько й мати — чоловік та жінка, тобто
одне тіло; тож ви моя мати. — Нум в Англію!

(Виходить)

КОРОЛЬ.

Рушайте назирці; в дорогу квапте;
Жадаю я, щоб він відплив до ночі;

Не гайтесь! Все, потрібне в справі цій,
Вже припечатано. Спішіть, благаю. —

(Розенкранц і Гільденстерн виходять)

Як ти, Англіїцю, ціниш мою ласку, —
А надає ваги їй міць моя,
Бо в тебе ще багріє й нині шрам
Від данського меча, бо радо страх твій
Нам платить дань, — не приймеш ти байдуже
Державний розказ наш; той розказ містить,
До чого і ведуть листи, негайну
Смерть Гамлета. Вчини її, Англіїцю;
Він, мов та трясця, сушить кров мені,
А ти мене зціли! О, доки страта
Не дійде звідти до ушей моїх.
Мені і в часті не зазнати втіх.

(Виходить)

СЦЕНА 4. Рівнина в Данії. Входять Фортінбрас, Капітан і солдати в поході.

ФОРТІНБРАС.

Вітайте, капітан, владика Данії;
Скажіть, що з його згоди Фортінбрас
На дозвіл жде обіцяний пройти
Його землею. Знаєте, де стан наш.
Якщо його величність нас жадає,
Ми особисто сповнимо повинність.
Перекажіть це.

КАПІТАН.
ФОРТІНБРАС.

Слухаюсь, мій пане.
Повільним кроком руші!

(Фортінбрас з солдатами виходить.
Входять Гамлет, Розенкранц, Гільденстерн та інші)

ГАМЛЕТ.
КАПІТАН.
ГАМЛЕТ.
КАПІТАН.
ГАМЛЕТ.
КАПІТАН.
ГАМЛЕТ.

Чиє це, пане, військо?
Норвезьке військо, пане.
Куди, скажіть ласкаво?
На польські землі, пане.
А хто веде їх, пане?
Норвега-діда небіж, Фортінбрас.
Йдете ви проти всеї Польщі, пане,
Чи на якийсь кордон?
Щоб не розводитись і щоб по правді,
Йдемо ми добувати шмат землі,
З якого тільки й користі, що назва.
Не дав би я за нього й п'ять дукатів;
Та й на торгу Норвег або Поляк
Від нього більше зиску не взяли б.
Ну, так Поляк не стане й боронити.
Ні, там залога жде.

ГАМЛЕТ.
КАПІТАН.
ГАМЛЕТ.

Людських голів
Дві тисячі, дукатів двадцять тисяч
Не рішає спору про оту билину;
От де чиряк надмірного достатку:
В нутро прорветься, і ніяк не взнать
Від чого смерть. — Я щиро вдячний, пане.
Хай вам щастить.

КАПІТАН.

(Виходить)

РОЗЕНКРАНЦ.
ГАМЛЕТ.

Ви йти зласкавитесь, мій пане?
Я вмить наздожену. Ідіть вперед.

(Виходять усі, крім Гамлета)

Як всі випадки свідчать проти мене,
Підстьобують мою ледачу мсту!
Чи ж то людина, що найбільшим благом

Вважає їжу й сон? Тварина й годі.
А той, хто нас створив з ширінню мислі
Глядіти в даль часів, дав не на те
Нам здібності та богорівний розум,
Щоб гнів він у безділлі. Чи тваринне
Тут забуття, чи полохка розважність,
Що без кінця все зважає кінець?
На частку глузду міркування містить
Три часті боязні. І я не знаю,
Чом все тверджу собі «Зробити так»,
Дарма що маю привід, волю, силу
Зробити. Приклади аж пруть з землі;
Хоч би й це військо, це важке громаддя,
На чолі з принцем, ніжним і тендітним,
Чий дух, піднятий дивною пихою,
Зухвало кпить з незнамого кінця;
Хто виставляє все непевне й смертне
Під примхи долі, смерть і небезпеки
Заради дірки з бублика. Так, велич
Не в метушні без приводів поважних,
А навіть в тім, щоб битись за билину,
Коли на коні честь. А я, у кого
Забито батька, матір у ганьбі,
З роздразненням в крові й думках, стою,
Приспавши все, і з соромом дивлюсь
На немнучу смерть десятків тисяч,
Що ради вигадки й пустої слави
В могилу йдуть як в постіль, за наділ,
Де всім цим воякам не розвернутись,
Де навіть і землі навряд чи стане
Полеглих поховати. О, вже час,
Щоб роздум мій чи вбравсь у кров, чи згас!
(Виходить)

**СЦЕНА 5. Ельсінор. Кімната в замку. Входять Королева,
Гораціо та Придворець.**

КОРОЛЕВА.
ПРИДВОРЕЦЬ.

КОРОЛЕВА.
ПРИДВОРЕЦЬ.

ГОРАЦІО.

КОРОЛЕВА.

Я не бажаю з нею розмовляти.
Сердешна затялась, цілком безумна;
Дивитись навіть жаль.
Чого їй треба?
Про батька править все; зове ввесь світ
Облудливим; зітхає, в груди б'є;
Лютиться по-дурному; щось белькоче
Пів до ладу. Слова її без глузду,
Однак їх нескладний стрій у роздум
Ввергає слухача; їх кожен ловить
І припасовує до власних дум;
То кив, то морг, то жест — по всьому цьому
Насправді віриться, що є в тім зміст,
Хоч невиразний, та тим більш лихий.
Прийняти б вам її, бо ще посіє
Непевні здогади в умах зловмисних.
Введіть її.

(Придворець виходить)

(Набік) Моїй душі, що вся суцільний гріх,
Дурничка вже віщує силу лих;
Нечиста совість кари жде зусюди;
Лиш втопить страх, аж він вже гульк на люди.

(Входить Придворець з Офелією)

ОФЕЛІЯ.
КОРОЛЕВА.

Де володарка Данії прекрасна?
Ну що, Офеліє?

ОФЕЛІЯ. (Співає) «Чи б я милого твого
Нині б не вгадала?
Патериця, бриль прочанський,
На ногах сандалі».

КОРОЛЕВА
ОФЕЛІЯ. Ах, панно красна, що ця пісня значить?
Сказати вам? Ні, слухайте, будь ласка.
(Співає) «Ні, він, панно, вмер, спочив
І пішов у прах;
В головах зелений дерен,
Камінь у ногах».

КОРОЛЕВА
ОФЕЛІЯ. Ой, ой!
Офеліє...
Слухайте, будь ласка.
(Співає) «Мов нагірний сніг, над ним...»
(Входить Король)

КОРОЛЕВА.
ОФЕЛІЯ. Ах, гляньте, пане мій!
(Співає) «Покривало біле;
Квіти, зрошені сльозами,
Не лягли в могилу».

КОРОЛЬ.
ОФЕЛІЯ. Як ви, панно гарна, живете?
Гаразд, спасибі! Кажуть, що сова — дочка пекаря.
Господи, ми знаємо, що ми таке, та не знаємо, чим ми
станемо. Благослови, боже, сісти вам за стіл!
Наздогад про батька.

КОРОЛЬ.
ОФЕЛІЯ. Про це, будь ласка, ні слівця; але, як вас питають, що
воно значить, відмовте так:
(Співає) «На Валентина я прийду
Із раннього рані;
Глянь, Валентина жде твоя
Обіч твого вікна.
Устав юнак, убравсь нез'як
Та й двері одчиняв;
До хати дівчину впускав,
Не дівку проводжав».

КОРОЛЬ.
ОФЕЛІЯ. Прегарна Офеліє!
Ет, киньте божитись, я зараз кінчу.
(Співає) «Як їй прийшлося, спаси Христос,
Попалася в біду!
Мужчина всяк на те мастак,
Немає їм стиду.
Казав, як ще мене не м'яв,
Що поведеш під вінець».

А він одказує:
«Була б зі мною ти не лягла. —
Повів би, побий мене грець».

КОРОЛЬ.
ОФЕЛІЯ. Давно вона така?
Сподіваюсь, що все буде гаразд. Треба терпіти; та як
мені не плакати, коли здумаю, що його поклали в зем-
лю сиру. Хоч би мій брат дізнався про це. Спасибі вам
за добру пораду. — Ей, карету мені! — Добраніч, любі
паніі; добраніч, панни милі; добраніч, добраніч.

(Виходить)

КОРОЛЬ. Ідіть назирці; глядіть її, прошу вас.
(Гораціо виходить)

Отрута це глибокої журби;
Смерть батька — джерело їй. О Гертрудо.
Як біди йдуть, то йдуть не поодинокі,
Не пластунами, ні, подками! Спершу
Вмер батько в неї; потім зник ваш син,
Призвідця лютий власного вигнання;
Від смерті царедворця збурився люд
І каламутить догадки й плітки;

Ще й здурі ми зарили тишком-нишком
Небіжчика; Офелія нещасна
З собою розлучилась, з добрим глуздом,
Без чого ми картини чи тварини;
Нарешті — всім тим злигодням вершок —
Тасмно брат її вернувся з Франції,
Бідою живиться, никає в хмарах,
Тиск шептунів йому вражає вуха
Чумною повістю про батьків скін;
А що нема предмету, то підозра,
Із уха в ухо повзучи, прищипилить
Злочинство нам. Ох, це, Гертрудо любя,
Мов та картеч, мені несе в сто місць
Стократну смерть.

(За коном галас)

КОРОЛЕВА.
КОРОЛЬ.

О лихо, що за гвалт?
Швейцарці де? Їм двері стеретти! —

(Входить один з придворців)

ПРИДВОРЕЦЬ.

Що сталося?

Рятуйтесь, пане мій.
Не так ненатло, гаті затопивши,
Жере ті суходоли океан,
Як молодий Лаерт, ватаг юрби,
Вартових крушить. Чернь його зве паном,
І, ніби щойно світ лише почавсь,
Забуто давності, зневажено звичаї,
Основу й ствердження усіх речей,
Кричить: «Наш вибір! Будь Лаерт король!»;
Шапки, долоні, крики пнуться в небо:
«Лаерта в королі! Лаерт король!»
Іч, брешуть радісно, згубивши слід.
Гатя назад, брехливі данські пси!

КОРОЛЕВА

(За коном галас)

КОРОЛЬ

Розбито двері.

(Входить озброєний Лаерт; за ним данці)

ЛАЕРТ.
ДАНЦІ.
ЛАЕРТ.
ДАНЦІ.

Де той король? — Панове, вийдіть геть.
Пустіть, пустіть.

Лишіть мене, будь ласка.
Гаразд, гаразд.

(Виходять за двері)

ЛАЕРТ.
КОРОЛЬ
ЛАЕРТ.

Спасибі. Двері стережіть. — А ти мені,
Королю підлий, батька поверни!
Вгамуйсь, Лаерте славний.

Як хоч крапля
Вгамується моєї крові, звись
Я байстрюком, а батько роганем,
А чисте чоло матері моєї
Загидьсь повіїним тавром.

КОРОЛЬ

Пощо,
Пощо, Лаерте, зняв ти бунт Гігантів? —
Гертрудо, залиши його; за нас не бійся;
Божественість — така заслона королям,
Що зрада, чорний замір свій уздрівши,
Стає безсила. — Говори, Лаерте,
Чим збурилась ти? — Не руш його, Гертрудо. —
Нажи.

ЛАЕРТ.
КОРОЛЬ.
КОРОЛЕВА.
ЛАЕРТ.

Де батько?

Вмер.

Не з волі короля.
Як сталась смерть? Мене не заморочиш.

Підданство в пекло! К гаспиду присягу!
Сумління й віру бісам на тортури!
Тьфу на прокляття боже! Всім нехтую:
Що цей, що той світ — чорт один мені!
Будь те, що буде, тільки щоб за батька
Ущерть помститись.

КОРОЛЬ.
ЛАЕРТ.

Хто ж гебе зупиниць?
Ніщо й ніхто, лиш я; свої я сили
Так спритно розташую. що й малим
Сягну далеко.

КОРОЛЬ

Мій Лаерте славний,
Ти хочеш знаги істину про те,
Як любий батько твій умер? Чи, може,
Поклав ти мстити, як зірвати банк,
І жужмом всіх зметеш, і тих, хто виграв,
І хто програв, і ворога, і друга?
Лиш ворогів його.

ЛАЕРТ.
КОРОЛЬ.
ЛАЕРТ.

Іх знати хочеш?
А щирим друзям розверну обійми
І, наче пелікан, їм дам живитись
Мойого серця кров'ю.

КОРОЛЬ.

От ти й мовив
Як добрий син, і як правдивий лицар.
Що я не винен в смерті твого батька
І засмутився нею щонайглибше, —
Це вміть пониже всю твою свідомість.
Як сонце зір твій.

ДАНЦІ.
ЛАЕРТ.

(За коном) Пропустіть її.
Ну що? Що там за галас? —

(Входить знов Офелія)

О всохни, мозку мій! Красу очей
Геть випаліть, сім раз солоні сльози!
Клянусь, відплатиться сповна твій безум,
І переважить шалька мсти Офеліє!
Трояндо, сестро, радосте моя!
О небеса! Незже дівочий розум
Так само тлінний, як життя старече?
Любов — природи ніжної, тож ніжно
І шле вона коштовний дар услід
Тому, кого кохає.

ОФЕЛІЯ.

(Сніває) «Несли його з непокритим лицем;
Гей круть, крути, крути, гей крути;
І сльози били в труну дощем».

ЛАЕРТ.

Прощай, мій голубе!
Була б при тямі ти й водала помсти,
Так не зворушила б.

ОФЕЛІЯ.

А ви приспівуйте:

«Угору і вниз, сюди й туди...»

Ох, як цей приспів до речі! Крутить, мов той управи-
тель, що вкрав дочку в хазяїна.

ЛАЕРТ.
ОФЕЛІЯ.

У цім безглузді сила глузду.

ЛАЕРТ.

Ось розмай-зілля, це на згадку; пам'ятай, любий, пам'-
ятай. А ось полуцвіт, це для дум.
Повчальність безуму: щоб думки та пам'ять були в
згоді.

ОФЕЛІЯ

Ось вам кріп і дзвіночки; ось вам рута; а тут трохи для
мене; ще вона прозивається зіллям святої неділеньки;
ох, але вам носити цю руту з іншої причини. А ось
стокротка. Дала б вам і фіалок, та вони всі пов'яли,
коли вмер мій батько; кажуть, йому хороше вмира-
лося...

(Сніває)

«Веселий мій Робін —
Вся втіха моя».

ЛАЕРТ.

Журбі, стражданню, лиху, навіть пеклу
Вона краси й приваби надає.

ОФЕЛІЯ.

(Співає) «Чи вернеться він сюди?
Чи вернеться він сюди?
Ні, ні, він умер,
Біле тіло простер.
Не вернеться, і не жди.
Мов сніг, борода його,
Мов льон, голова його;
Покинув він нас,
Без долі він згас.

Крий боже раба твого».
Крий боже і всі християнські душі. — Щастя вам біг!

(Виходить)

ЛАЕРТ.
КОРОЛЬ.

Чи бачиш це, о боже?

Мій Лаерте,
Я стану спільником тобі у тузі,
Як не цураєшся мене. Підім;
З-між друзів вибери найрозумніших —
Почути й розсудити нас з тобою.
Як посередньо чи безпосередньо
Вони встановлять тут мою причетність,
То ми й короною, й життям, і всім,
Що нам належить, ладні поступитись
Вам на відплату. А як ні, то звольте
Терпіння ваше нам подарувати,
І ми з'єднаєм труд наш з вашим палом,
Щоб вдовольнити мсту.

ЛАЕРТ.

Хай буде так.
Раптовий скін і потайний погреб,
Без шпаги, без герба й клейнод над прахом,
Ні гожих почестей, ні пишних служб —
Волає все, від неба до землі,
Й жадає суду.

КОРОЛЬ.

Прийде суд; хоч де
Сховайся зло, обух туди впаде.
Будь ласка, йдім.

(Виходять)

СЦЕНА 6. Інша кімната в замку. Входять Горацію та слуга.

ГОРАЦІО.
СЛУГА.
ГОРАЦІО

Хто там зі мною хоче говорити?
Моряки, пане; вони кажуть, що в них листи до вас.
Хай увійдуть.

(Слуга виходить)

Вже й не збагну, з якої часті світу
Мене б вітали; Гамлет принц либонь?

(Входять моряки)

ПЕРШИЙ МОРЯК.
ГОРАЦІО.
ПЕРШИЙ МОРЯК.

Щастя вам боже, пане.
Щастя він і тобі.
Він це й зробить, пане, як захоче. Тут вам лист, пане,
— від посла до Англії, — коли ви справді зоветесь Го-
раціо, як мені казано.

ГОРАЦІО.

(Читає) «Гораціо, коли ти це прочитаєш, допоможи цим
молодцям дістатись до короля; у них листи до нього.
Не пробули ми й двох діб на морі, як вельми войовни-
че риштований корабель-пірат нум гнати нас. Побачив-
ши, що нам на парусах не втекти, ми хоч-не-хоч мусили
осміліти; в сутичці я попав до них на борт; ту ж мить
вони відчепились від нашого судна. Так я сам опинився
в них у полоні. Вони повелися зі мною, як і гоже мило-
сердим розбишкам; але вони знали, що роблять; я
мав їм стати за добрий чинш. Поклопочись, щоб король

одержав послані мною листи; та й простуй до мене прудкіше, ніж коли б ти втівав від смерті. Я мушу тобі на вухо сказати таких слів, що онімієш; однак же вони залегкі, щоб виважити ввесь їх зміст. Ці добрі молодці проведуть тебе туди, де я. Розенкранц та Гільденстерн простують на Англію; та про них я багато чого тобі розповім.

Знаний тобі, твій

Гамлет».

Ходім, я вам вкажу, куди з листами;
Та поспішіть, щоб вам ще відвезти
Мене до того, хто вам доручив їх.

(Виходять)

СЦЕНА 7. Інша кімната в замку. Входять Король і Лаерт.

КОРОЛЬ.

Тепер ти мусиш виправдати сумлінням
І в серці понести мене як друга;
Дізнався бо ти, і впевнився ти, що той,
Хто батька вбив шляхетного твого,
На мене мірив.

ЛАЕРТ.

Схоже; а скажіть,
Чом ви законом не карали дій,
Таких зловмисних та протиприродних,
До чого трон, обачність, спокій ваш
Вас мали б понукати?

КОРОЛЬ.

З двох причин,
Можливо, як на тебе. Й негрунтовних,
Але для мене дужих. Королева
Живе і дише сином; і я сам. —
Хто зна, мій рай це чи напасть моя, —
Так зрісся з нею тілом і душею,
Що, як планеті з сфери не зійти,
Мені не жити без неї. Другий привід.
Чом я не важусь на прилюдний суд:
Палка любов простолюду до нього;
Люд, приятню йому омивши вади,
Мов джерело, що камінь робить з пня,
Святиню зробить з кайданів; і стріли,
Оперені залегко проти бурі,
Не до мети полинуть, а повернуть
На мій же лук.

ЛАЕРТ.

Шляхетний батько згинув,
Дійшла до краю розпачу сестра,
Чия довершеність — хвала спізнала! —
Стояла гордо на верхів'ї віку
Як виклик і зразок. О, прийде помста!

КОРОЛЬ.

Спи не мордуючись; і не вважай,
Що наша плоть така нечула й груба.
Що, коли страх за бороду нас вхопить,
Ми візьмем це за жарт. Не те ще чуєш;
Я батька шанував твого, себе ж
Шанує всяк; тож можеш уявити...

(Входить вістовець)

ВІСТОВЕЦЬ.

Ну що?
Від Гамлета листи, мій пане;
Цей вашій милості; цей королеві.

КОРОЛЬ.

Від Гамлета? Хто їх приніс?

ВІСТОВЕЦЬ.

Либонь
Матроси, пане мій; я їх не бачив;
Мені дав Клавдіо листи; йому —
Той, хто привіз їх.

КОРОЛЬ.

Слухай-но, Лаерте.

Лиши нас.

(Вістовець виходить)

(Читає). «Превелеможний, треба вам знати, що мене висаджено голого на берег вашої держави. Завтра проситиму я дозволу стати перед ваші королівські очі; і тоді я, спочатку поспитавшись вашої на те згоди, оповім вам про обставини мого раптового і тим ще дивнішого повороту.

Г а м л е т ».

Що б то за знак? І решта теж вернулись?
Чи тут якийсь обман і це не те?
Рука вам знана?

ЛАЕРТ.
КОРОЛЬ.

Гамлетова. «Голий»!

Ще й додає в приписці: «сам один»!
Що скажеш ти на це?

ЛАЕРТ.

Я, пане мій, стерявся. Але хай прийде;
Недуже серце й тим мені зігрілось,
Що зможу я йому сказати в зуби:
«Твоя робота».

КОРОЛЬ.

А як так, Лаерте, —
Хоч як же вийшло так? Ба як інакше? —
Чи згода, щоб я вів тебе?

ЛАЕРТ.

Авжеж;

КОРОЛЬ

Аби до миру ви не привели.
До миру лиш твого. З невдалих мандрів
Вернувшись, він не згодиться нізащо
Їх відновить, а я його схило
На подвиг, що достиг мені на мислі
І що загин йому рокує неминучий;
Але нікому й вітром не війне,¹
І навіть в матір не сягне підозра,
Що не випадок тут.

ЛАЕРТ.

Ведіть мене, королю;
Певніш, аби під вашою рукою
Я став знаряддям.

КОРОЛЬ.

Так і випадає.

Про тебе тут позаочі багато
Говорено, і Гамлет чув про хист,
Яким ти сяєш; тлум твоїх чеснот
У нім не збурих заздрощів таких.
Як ця єдина, що, на погляд мій,
Не вельми вартісна.

ЛАЕРТ.
КОРОЛЬ.

Що за чеснота, пане?

На шапці молодості це лиш стрічка,
Хоча й потрібна; одяг легковажний
Не менше молодому до лиця,
Як літньому убори темні й хутра,
Що шани й моці надають. Тому
Два місяці тут був один нормандець;
Французів бачив я в боях чимало —
Все браві вершники; та цей гульвіса
Був справжній чарівник; він вріс в сідло
І витворяв з конем такі дива,
Мов поєднавши і натуру й тіло
З шляхетною звіриною. Які лиш
Я міг курбети й штуки уявити,
Все перевершив він.

ЛАЕРТ.
КОРОЛЬ.
ЛАЕРТ.
КОРОЛЬ.
ЛАЕРТ.

Отой нормандець?

Нормандець.

Клянусь життям, що це Ламонд.

Він самий.

Мені він добре знаний; це бо й справді
Перлина і краса свого народу.

КОРОЛЬ.

Отож він щиро похваляв тебе
І дав такий блискучий рапорт нам
Про всю майстерність захисту твого,
Найпаче ж про метку твою рапіру,
Аж скрикнув, що невидано було б.
Щоб хто з тобою змігсь; бійці-французи,
Він клявся, гублять спритність, напад, око
В борні з тобою. Оцінка його
Так роздразнила Гамлетову заздрість,
Що він затався лиш на однім бажанні:
Щоб ти вернувся й поборовся з ним.
А з цього, друже...

ЛАЕРТ.
КОРОЛЬ.

Що, мій пане, з цього?
Чи ти любив, Лаерте, свого батька?
Чи просто ти малюнок туги й суму,
Лиш образ без душі?
Не думаю, що не любив ти батька;
Та знаю, що любов є витвір часу,
І бачу з доказів я багатьох,
Що час остуджує її багаття.
В самому полум'ї любові тліє
Щось мовби гніт, що чадом її згасить.
Повік однаким не бува ніщо:
Здоров'я, ставши повнокров'ям, гине
У власнім надмірі. Коли ти хочеш,
То й мусиш, доки хочеш; наше «хочу»
Мінливе: в нього стільки гальм і вад,
Як жесгів, язиків, нагод, і «мушу»
Стає в кінці зітханням марнотратця,
Ба навіть влегшенням. Торкнімся рани:
Принц прабуває; чим ти доведеш,
Що ти не словом — ділом батьків син?

ЛАЕРТ.
КОРОЛЬ.

Йому горлянку в церкві перетну.
Для вбивці справді й храм не окриття,
А помсті меж нема. Проте, Лаерте,
Як прагнеш ти її, замкнись удома;
Вернувшись, визнає принц, що й ти вернувся,
А я звелю, щоб хист твій вихваляли
І славу, що зажив ти від француза,
Подвійним вкрили блиском; а по всьому,
Вас звівши, поб'ємось тут об заклад.
Він, легковірний, щирий, необачний,
Не оглядатиме рапір, тож вільно,
Сливе що без шахрайства, ти візьми
Меч незагулений та й випадом метким
Воздай за батька.

ЛАЕРТ.

Так я і вчиню;
Ще й дечим помашу мою рапіру.
Купив був я у ворожбита масть,
Таку смертельну, що вмочи в ній ніж
І лиш вдряпни, то вже й найрідші ліки
З найгойніших під місяцем рослин
Не порятують, як ввійшла у кров
Хоч крапля грути. Вістря заразивши,
Мені вже досить Гамлета черкнути,
Тут йому й смерть.

КОРОЛЬ.

Розважмо все як слід:
І час, і способи найкраще довершити
Наш замисел. Як схибити у нім,
Як в нашім ділі знати буде пальці,
То годі й пробувати; треба друге
Тут мати про запас, яке встояло б,
Хоч би й робилось перше. Стій, зміркуймо!
За тебе пишний ставимо заклад...
Знайшов:

Коли розпалитесь ви в поєдинку
(Завзятіше для цього випадай)
І він попросить пити, в мене буде
На ту погребу келих; хай пригубить,
І хоч твоєї трути він минув би,
Ми дійдемо свого. Ба що за гомін?

(Входить Королева)

КОРОЛЕВА.

ЛАЕРТ.

КОРОЛЕВА.

Що, королево красна?
За горем горе так і йде слідком. —
Сестра, Лаерте, ваша — утонула.
Втонула? О! Як! Де?
Там, де верба нависла над струмком,
Полощачи у плесі сиві віти;
Вона прийшла, в вінки химерні сплівши
Ромен, козельці, кропиву, плакун,
Що вольні пастухи йменують бридко,
Стидні ж дівчата звуть мертвецьким пальцем;
Тоді на гілку злізла почепити
Гірлянди дикі; заздрий сук зламавсь,
І всі ті зела та вона упали
В плакучу бистрину. Її одіння,
Роздувшись, бідну понесло, як мавку
Млила, співаючи шматків пісень.
Не тямлячи бди, мов та істота,
Що в цій стихії виросла й живе.
Та довго це тривати не могло:
Дівочі шати, у воді набрякли,
Втягли сердешну з співом на устах
В багнисту смерть.

ЛАЕРТ.

КОРОЛЕВА

ЛАЕРТ.

О лихо! Утонула?
Втонула, втонула.
Тобі, Офеліє, води задосить,
І сльози я здержу; ой ні, несила!
Ми всі такі, це вже закон природи.
Що не вважа на стид; вони спливають,
І бабське вийде геть. — Бувайте, пане;
Огненним словом спалахнув би я.
Та дур цей гасить їх.

(Виходить)

КОРОЛЬ

Ходім, Гертрудо;
Насилу вгамував я в ньому лють!
Тепер боюсь, що знов вона повстане.
Ходім за ним

(Виходять)

Дія V

СЦЕНА 1. Цвинтар. Входять два гробокопи з лопатами й мотиками.

ПЕРШИЙ ГРОВОКОП. Хіба таку можна ховати по-християнськи, що самохітно
шукає собі спасіння?

ДРУГИЙ ГРОВОКОП. Кажу тобі, можна; не мудруй і копай їй могилу мер-
щій; слідчий уже рядив і присудив ховати її по-хри-
стиянськи.

ПЕРШИЙ.

Як же воно так? Хіба вона втопилась задля самоза-
хисту?

ДРУГИЙ.

ПЕРШИЙ.

Та вже так присуджено.
Тут не без самонападу, не інакше. Бо ж порядок ось
який: понеже я топлюся самочинно, це буде чин, а чин

ДРУГИЙ.
ПЕРШИЙ

має три артикули: чин, діло і виконання; значиться, вона втопилася самочинно.

Слухай-но, чоловіче добрий...

Стривай. Ось тобі вода; от; а ось чоловік; от. Як чоловік іде до води й топиться, то хоч-не-хоч, а він іде, втям це собі; а як вода піде до нього і втопить його, то він не топиться, а тоне. Значиться, хто в своїй смерті не завинив, той і життя собі не вкорочує.

ДРУГИЙ.
ПЕРШИЙ.
ДРУГИЙ.

Воно так по закону?

Еге, ще б пак; по закону, що в слідчого руці.

Хочеш правду знати? Не була б вона вельможна пані, то й не ховали б її по-християнськи, ще й серед християн.

ПЕРШИЙ.

Тим-то й ба. Прикро, та й дуже, що тее панство має на цім світі більше прав топиться та вішатись, чим просто християни. Дай-но мені лопату. Нема панства стародавнішого за городників, грабарів та могильників; їх ремесло — з самого Адама.

ДРУГИЙ.
ПЕРШИЙ.
ДРУГИЙ.
ПЕРШИЙ.

А він хіба ж був пан?

Він перший у світі носив заліzza.

Ет, ти й скажеш.

Ба ти хто, поганин, чи що? А як ти тямиш святе писмо? У святому письмі мовиться: «Адам копав»; чим би він копав без заліза? Я тобі загадаю ще ось яку загадку; як не вгадаєш, то хугчій сповідайся та й...

ДРУГИЙ.
ПЕРШИЙ.
ДРУГИЙ.

Ну?

Хто буде міцніше за муляра, корабельника чи тесляра? Той, що ставить шибениці; бо його будівля переживе тисячу пожильців.

ПЕРШИЙ.

Красно сказано, далебі; шибениця добра річ; а кому вона добра? Тим добра, хто чинить зле; а ти зле вчинив, сказавши, що шибениця міцніша за церкву; значиться, шибениця тобі добра. Попробуй-но ще раз; ну...

ДРУГИЙ.

Хто буде міцніше за муляра, корабельника чи тесляра?

ПЕРШИЙ.
ДРУГИЙ.
ПЕРШИЙ.
ДРУГИЙ.

Ну, скажи та й ходи здоров.

А от і скажу.

Ну-бо?

Хай йому біс, не знаю.

(Входять здаля Гамлет і Гораціо)

ПЕРШИЙ
ГРОБОКОП.

Годі, не надсаджуй собі мозку, бо як ти осла не бий, а він швидше не побіжить. А коли тобі ще раз загадають отаке, одкажи: «гробокон»; хата його роботи дотягне до страшного суду. Ну, рипнись-но до Йогана та розжийсь мені на квартиру.

(Другий гробокон виходить.

Перший гробокон копає й співає)

«Коли я змолоду кохав;

То я кохав душею;

І втіхи — ох! — більшої — ох — не знав,

Ох! — чим любитись із нею».

ГАМЛЕТ.

Чи цей дядько не почуває, що робить, коли співає, копаючи могилу?

ГОРАЦІО.

Звичка виробила в ньому нечутливість.

ГАМЛЕТ.

Мабуть що так; тільки нетрудженій руці всюди колько.

ПЕРШИЙ

(Співає)

ГРОБОКОП.

«А старість гульк, підстерегла,

Вхопила в пазур лютий

І в край далекий завезла,

Звідкіль не повернути».

(Викидає череп)

ГАМЛЕТ.

Цей череп мав колись язик і міг співати; а той мугир жбурляє його, мовби то щелепа Каїнова, найпершого

ГОРАЦІО.
ГАМЛЕТ.

вбивці! Це могла б бути головошка державного мудреця, якого цей кеп тепер перемудрив; такого пройди, що обкрутив би круг пальця самого господа бога; хіба ні? Може й так, пане мій.

ГОРАЦІО.
ГАМЛЕТ.

Або гречного придворця, що вмів казати: «Добридень, вельможний пане! Як живете-можете, вельможний пане?» Або ж пана Такого-то, що вихваляв коня Такому-то, сподіваючись вициганити його; хіба ж ні?

ПЕРШИЙ
ГРОВОКОП

Атож, пане мій.

Мабуть, що так; а тепер пані черва панує в цій голові; щелепа відпала, а по тім'ю цокає лопата гробокопа; чудовий переверот, аби ми здатні були його постерігати. Чи варт було плекати ці кості, що врешті тільки й годяться грати в кості? Аж мої ломить на думку про це.

(Сніває)

«Мотика й заступ, глибше рий,
Ще й саван треба ткати;
Ох! — в труні міцній, в землі сирій
Готова гостю хата».

(Викидає ще один череп)

ГАМЛЕТ.

От ще один; ну чого б йому не бути черепом якого-небудь правника? Де ж його каверзи тепер, його тези, висновки, заовики, викрути та виверти? Як він терпить, щоб той бевзь стукав його в лоб брудною лопатою, і не позове його до суду за образу чином? Гм! А може цей чолов'яга був свого часу перекупцем земель, за поміччю всяких запродажних, застав, пень, подвійних забезпек, угод та визискних. Невже в тім зиск його визискних, вигода його угод, щоб безцінний його черепок набити безцінним же багном? Хіба всі ті його забезпекки, навіть подвійні, забезпечили йому хоч такий шмат землі, що його пара найдовших кріпостей покрие? Купа всіх його актів на землю навряд чи й уміститься в цій шухляді, та ж чи хоч вона належить її власникові, га?

ГОРАЦІО
ГАМЛЕТ.
ГОРАЦІО
ГАМЛЕТ.

Анігрохи, мій пане.

Адже пергамент роблять з баранячої шкіри?

Авжеж, мій пане, та ще з телячої.

То значить, барани й телята ті, що покладаються на пергамент. Я поговорю з цим дядьком. — Чия це могла, ей?

ПЕРШИЙ
ГРОВОКОП.

Моя, пане.

(Сніває)

«Ох! — в труні міцній, в землі сирій
Готова гостю хата».

ГАМЛЕТ.
ПЕРШИЙ.

По-моєму, таки твоя, бо ти в ній крутишся.

Ви як не крутіться круг неї, а все вона не ваша; а мене хоч і не скрутило, та 'днак вона моя.

ГАМЛЕТ.

Крути, та не перекрути; як же вона твоя, коли вона на мертвого, а не на живого? Ти, бачу, чистий крутій.

ПЕРШИЙ.

Крутійство викрутиться, пане; а мене круто на вас поверне.

ГАМЛЕТ.
ПЕРШИЙ
ГАМЛЕТ.
ПЕРШИЙ.
ГАМЛЕТ.
ПЕРШИЙ

На якого чоловіка ти копаєш?

Ні на якого, пане.

Так на яку жінку?

Ні на яку теж.

Кого ж тут поховують?

Те, що було жінкою, пане; але, царство їй небесне, померло.

ГАМЛЕТ.

Ич який меткий мугир! З ним треба розмовляти обачно, а то двозначність погубить душі наші. Йй-богу, Гораціо, три роки я вже помічаю: наш вік став такий прудкий, що мужик раз у раз носакон ступає на п'яти

царедворцю, та все на мозолі. — А давно ти людям ями копаєш?

ПЕРШИЙ.
З усіх днів у році я почав це того дня, коли покійний король наш Гамлет поборов Фортінбраса.

ГАМЛЕТ.
А коли це було?

ПЕРШИЙ.
Самі не знаєте? Кожен дурень зна. Того ж таки дня народивсь молодий Гамлет; той, що з'їхав ниньки з глузду та й поїхав не з своєї охоти в Англію.

ГАМЛЕТ.
А чого він поїхав в Англію?

ПЕРШИЙ.
А того, що з'їхав з глузду; там його вправлять; а як і не вправлять, невелике лихо

ГАМЛЕТ.
Чому?

ПЕРШИЙ.
Там того й не помітять; там усі безглузді, як і він.

ГАМЛЕТ.
З чого ж він збожеволів?

ПЕРШИЙ.
Дуже дивно, кажуть.

ГАМЛЕТ.
Як так дивно?

ПЕРШИЙ.
А так, що стратив розум.

ГАМЛЕТ.
На якому ґрунті?

ПЕРШИЙ.
На нашому, на данському; я тридцять літ, і хлопцем і майстром, у ньому копаюсь.

ГАМЛЕТ.
Скільки часу пролежить людина в землі, доки згниє?

ПЕРШИЙ.
Далебі, як не згниє ще перед смертю, — нам тепер що день божий трапляються такі пранцюваті мерці, що ледве дотягують до погребу, — то він пролежить вісім чи й дев'ять років. Чинбар, той вам протягне і всіх дев'ять.

ГАМЛЕТ.
Чому ж той довше?

ПЕРШИЙ.
Того, пане, що його ремесло так вичинило йому шкуру, що вона довгий час не пропусає воду; вода бо найбільше гноїть ті ваші сучого сина трупи. Ось вам череп; цей черепок пролежав у землі двадцять і три роки.

ГАМЛЕТ.
А чий він?

ПЕРШИЙ.
Одного йолопа ще й сучого сина; чий би, ви подумали, він?

ГАМЛЕТ.
Не знаю.

ПЕРШИЙ.
Чума на голову тому шахраю! Раз він був вилив мені на тім'я пляшку рейнського. Оцей саме череп, пане, належав Йоріку, королівському блазню.

ГАМЛЕТ.
Цей?

ПЕРШИЙ.
Цей самісінький.

ГАМЛЕТ.
Дай гляну. (*Бере череп.*) Гай-гай, бідний Йоріку! — Я знавав його, Горацію; мастак на невгавні жарти, пречудовий химерник; тисячу разів носив він мене на спині; а тепер як бридко мені це згадати! Аж нудить у горлі. Ось тут були губи, які я не знаю вже й скільки разів цілував. — Де твої штуки тепер, твої вибрики? твої пісеньки? вихорі твоїх веселощів, від яких уся гостина лягала з реготу? І нічого тепер нема в тебе, щоб поглузувати з свого власного скалозубства? Геть розпали скальця? Заберись-но в опочивальню до ясної пані і скажи їй, що, хай кладе вона на себе фарби в палець шаром, однак її личко стане таким, як у тебе. Попосміши її цим. — Будь ласкав, Горацію, скажи мені одне.

ГОРАЦІО.
Що, пане мій?

ГАМЛЕТ.
По-твоєму, й Олександр мав такий вигляд у землі?

ГОРАЦІО.
Такий самий.

ГАМЛЕТ.
І так само пахнув? Фе!

ГОРАЦІО.
Авжеж, пане мій.

ГАМЛЕТ.
На яку ницу потребу ми здались, Гораціо! Хіба не можна уявно простежити благородний прах Олександра аж доти, доки він дійде до чопа в барилі?

ГОРАЦІО.
Так міркувати — це вже занадто диковинно.

ГАМЛЕТ.
Аніскільки. Тільки слідкувати за ним з достатньою скромністю, і правдоподібність саме туди доведе. Наприклад так. Олександр умер, Олександра поховано,

Олександр повернувся в прах; прах — порошок — земля; з землі копають глину, чом би тією глиною, на яку він обернувся, не замазати затичку в барилі пива?

Всевладний Цезар вмер і спорохнів
І замазкою став проти вітрів;
Той порошок, що на світ нагонив страх.
Тепер латає діри по хатах.

Тсі! відійдім! Сюди бо йде король.

(Входить священник; несуть тіло Офелії; слідом Лаерт та інші; Король, Королева, придворні)

З ним королева, двір Кого ж ховають?
Ще й по обряду куцому? Знать, той,
Кого несуть, шаленою рукою
Урвав собі життя; хтось із вельможних.
Укриймось, поглядім.

(Відходить спільно з Горацио)

ЛАЕРТ.
ГАМЛЕТ.
ЛАЕРТ.
СВЯЩЕНИК.

Який обряд іще?
Це, бач, Лаерт, шляхетний молодик.
Який обряд іще?
Стрій похоронний ми здійснили в межах
Дозволених; непевна в неї смерть;
Коли б високий наказ не здолав статуту,
Лежати б їй в несвяченій землі
До судніх сурм; не квіти й молитви —
Череп'я й цеглу кидано б на неї;
А їй вінки, як нареченій, дано,
Дівоче квітчання, погребний дзвін
І проводи.

ЛАЕРТ.
СВЯЩЕНИК.

І все вже виконано?

Все, що можна.

Ми б осквернили службу поминальну,
Співавши реквієм, мов над душею,
Що в мирі відійшла.

ЛАЕРТ.

Спускайте в яму!

Хай з гоного, незайманого тіла
Зростуть фіалки. — Знай, безсердий попе:
Творця восхвалить в янголах сестра,
Як ти завиєш в пеклі.

ГАМЛЕТ.
КОРОЛЕВА

Що? Офелія?

Прощай, дитино! Квіти квітці.

(Розкидаючи квіти)

Гадала я тебе за сином мати;
Жадала я, моя прегарна доню,
Сама тобі квітчати шлюбне ліжко,
А не труну.

ЛАЕРТ.

О тричі тридцять лих
Бодай побили б голову трикляту.
Що так злочинно в тебе відняла
Високий розум! — Ще не сипте землю,
Сестру обняти дайте ще хоч раз.

(Стрибає в могилу)

Тепер засипте і живого й мертву;
Громадьте гору в цій рівнині, вищу
Над Пеліон старий, над хмарне чоло
Олімпа синього.

ГАМЛЕТ.

(Виступаючи). Хто той, чий смуток
Так пишно промовля? Чия журба
Волає до світил, спиня їм рух,
Щоб чули, чудом вражені? Я, Гамлет,
Я, данець, тут.

(Стрибає в могилу)

ЛАЕРТ.
ГАМЛЕТ.

Віддай же чорту душу!
Негоже молишся.

(Бореться з ним)

Будь ласка, пальці геть з мого горла;
Дарма що я не жовчний, не безтямний,
Але в мені є щось таке страшне,
Що розумніш остерегись. Геть руки!
Ей, розчепить їх.

КОРОЛЬ.
КОРОЛЕВА.
УСІ.
ГОРАЦІО.

Гамлете, мій сину!
Панове...

Пане мій, вгамуйтеся.

(Почет розводить їх, і вони виходять з могили)

ГАМЛЕТ.

Ні, ладен з ним я битися за це,
Аж доки не склеплю навек повіки.
За що, мій сину?

КОРОЛЕВА.
ГАМЛЕТ.

Я любив Офелію.
Я так її любив, що й сорок тисяч
Братів, з'єднавши всю свою любов,
Мою не здужали б. — На що ти здатен
Для неї?

КОРОЛЬ.
КОРОЛЕВА
ГАМЛЕТ.

Він, Лаерте, божевільний.
На бога, не дражнить його.
До ста бісів! Кажі, на що ти здатен.
На плач? на бій? на голод? на тортури?
Чи пити оцет? з'їсти крокодила?
Я теж. Прийшов ти скиглити сюди?
Мені на встид їй скочити в могилу?
Живцем ти з нею закопайся — я теж.
Базікаєш про гори? Хай повернуть
На нас мільйони десятин, щоб насип
Зайнявся верхів'ям об вогненну сферу.
Щоб Осса бородавкою здалася!
Гей ні, хоч просторікуєш ти красно,
Я гримну ще красніш.

КОРОЛЕВА

Це чистий безум;
З годину помордує так його,
І вмить, терплячий, наче та голубка,
Що вивела малюта золоті,
Його повіє спокій.

ГАМЛЕТ

Пане, чуйте;
З якого глузду ви лихий на мене?
Я вас любив завжди. — Ат, ні до чого;
Хай там вергає гори Геркулес,
А кіт собі нявчить, а бреше пес.

(Виходить)

КОРОЛЬ.

Гораціо, пильнуй його, будь ласка.

(Гораціо виходить)

(Лаерту) Терпи й розмову не забудь вчорашню;
Ми справі хід дамо. — Гертрудо любя.
Хай сина вашого оточить догляд. —
Могилі цій надгробок буде теплий;
Година миру прийде і до нас;
Чекати нам уже недовгий час.

(Виходить)

СЦЕНА 2. Палата в замку. Входять Гамлет і Гораціо.

ГАМЛЕТ.
ГОРАЦІО

Оце і все; тепер дозволь про інше;
Ти всі обставини запам'ятав?
Запам'ятав, мій принце.

ГАМЛЕТ.

Я в серці відчував якесь борню,
Що не давала спать мені; здавалось,
Я в дибах, мов бунтар, лежу. І раптом...
Хвала раптовості, бо необачність
Стає в пригоді часом нам, коли
Глибокий задум гине; це доводить,
Що божество вінчає справу нашу,
Хоч ми б керунок втратили.

ГОРАЦІО.
ГАМЛЕТ.

Можливо.

Виходжу я з каюти,
В морським плащі наопаши; в темноті
Навпомацки шукаю їх; знаходжу;
Намацую пакет і з ним вертаюсь
До себе. Страх забуде всі подобства,
І, вкравши, я зухвало розпечатав
Високий розказ; там я вздрів, Гораціо, —
О підлість царська! — грізне повеління,
Начинене препошними словами
Про Данії, ще й Англії добробут.
Якому так моя персона грозить,
Що по прочитанні, без зволікань,
Не давши навіть нагострити сокиру,
Вмить стяли б голову мені.

ГОРАЦІО.
ГАМЛЕТ.

Невже?

Ось ті листи; проглянь їх на дозвіллі.
Чи хочеш знать, що я вчинив тоді?

ГОРАЦІО.
ГАМЛЕТ.

Скажіть ласкаво
Опутаний підлотою так нагло, —
Перш ніж здолав настроїти я мозок
На тоншу гру, — я сів, надумав розказ
Новий і красним написав письмом;
Колись я сам, як і вельможі наші,
Вважав краснопис за негожу річ
І намагавсь забути цю науку.
А тут вона мені в прислужі й стала.
Чи хочеш знати, що я написав?

ГОРАЦІО
ГАМЛЕТ

Так, любий пане.
Врочисту волю Данця-короля:
Понеже нам Англієць вірний данник,
Понеже мусить приязнь двох держав
Цвісти, мов пальми цвіт, понеже мир
Ми, вбравши у вінок з пшениці, прагнем
Поставити на варті наших дружб,
І сила ще крутих, як лій, «понеже»,
Хай, вбачивши і втямивши послання,
Без довгих чи коротких міркувань,
Він посланців піддасть негайній страті,
Не давши й помолитись.

ГОРАЦІО
ГАМЛЕТ.

А печать?
Ба, навіть в цьому небо помогло.
Була у мене батькова печатка,
Взірець печаті Данської держави;
Я склав свій лист, як той, і підписав,
Печать пригиснув і поклав на місце,
Мов немовля, що підмінили ельфи.
На другий день був бій морський, про решту
Вже знаєш ти.

ГОРАЦІО
ГАМЛЕТ

А Гільденстерн і Розенкранц плывуть.
Що ж, справа ця припала їм до серця;
Вони мені сумління не гнітять:
Їх гибель виплила з втручань їх власних.
Дрібним створінням небезпечно пертись
Між два, розлучені, меткі мечі
Противників могутніх.

ГОРАЦІО.
ГАМЛЕТ.

Ну й король!
Хіба, зміркуй ти, не моя повинність —
Тому, хто батька вбив, спаллює матір.
Прокравсь на трон, хоч волено мене,
Закинув удку на моє життя
З таким лукавством, — не висока правда
Цією ось рукою заплатити?
Чи не прокляття дати тій болячці
Нас почумити всіх?
Він скоро з Англії почує сам.
Чим закінчилась витівка його.
Так, скоро вже; але цей термін мій;
Життя людське — сказати «раз» і вже.
Мене смутить одне, Гораціо добрий,
Що я з Лаертом позабув себе;
В моїй біді вбачаю я портрет
Його біди; я мушу з ним миритись;
Шкода, що він так в горі хизувавсь,
Що я осканенів.

ГОРАЦІО.

Тс! Йдуть сюди.

(Входить Осрік)

ОСРІК.
ГАМЛЕТ.

Вітаю вашу ясність з поворотом до Данії.
Уклінно, пане, дякую, —

(До Гораціо)

ГОРАЦІО.
ГАМЛЕТ.

Ти знаєш комаря цього?
(До Гамлета) Ні, пане мій.
(До Гораціо) Твоє в тім спасіння, бо знати його — велика вада. В нього багато земель, ще й родючих; хай скотина панує над скотами, і її ясла конче стоятимуть за королівським столом. Це грак, але, як я сказав, він посідає силу боліт.

ОСРІК.
ГАМЛЕТ.

Коханий пане, коли б ваша ясність були не вельми зайняті, я б повістив вам дещо від імені його величності. Я сприйму ваше «дещо», добродію, з усією пильністю душі. — А брилик носіть там, куди його призначено: на голові.

ОСРІК.
ГАМЛЕТ.
ОСРІК.
ГАМЛЕТ.

Дяка вашій величності, тут вельми душно.

Та що ви, дуже зимно; вітер з півночі.

Дійсно, ясний пане, достатньо холодно.

А як на мене і на мою комплекцію, таки душно, і жарко, і парко.

ОСРІК.

Надзвичайно, вельможний пане; так парко аж... вже й не знаю, як. Але, ясний пане, його величність веліли мені ознаймити вас, що вони поставили великий заклад на вашу ясність. Річ, пане, в тім...

ГАМЛЕТ.

Будьте ласкаві, не забувайте...

(Змушує його надягти шапку)

ОСРІК

Ні, слово честі, коханий пане; мені так зручніше, слово честі. До двору, пане, нещодавно повернувся пан Лаерт; це, запевняю вас, людина цілковито благородна, сповнена превизначних чеснот, вельми приємної поведенції й дуже поважної показності; дійсно, кажучи про нього зворушливо, він являє карту або календар шляхетності, так що ви знайдете в ньому безкрає поле гідностей, много бажаних дворянину.

ГАМЛЕТ.

Добродію, його характеристика не зазнала в ваших устах ніякої шкоди; хоч, на мою гадку, розподіляючи його прикмети інвентарно, арифметика пам'яті скултала б лок, та й при тім довелось би їй змилити з курсу, з огляду на його бистрий хід. Але, щоб істину не збавити хвалою, я вважаю його за душу великої цінності, а його обдарованість за таку коштовну й рідкісну, що,

ОСРІК.
ГАМЛЕТ.
ОСРІК.
ГОРАЦІО
ГАМЛЕТ.
ОСРІК.
ГОРАЦІО
ГАМЛЕТ.
ОСРІК.
ГАМЛЕТ.
ОСРІК.
ГАМЛЕТ.
ОСРІК.
ГАМЛЕТ.
ОСРІК.
ГАМЛЕТ.
ОСРІК.
ГОРАЦІО
ОСРІК.
ГАМЛЕТ.
ОСРІК.
ГАМЛЕТ.
ОСРІК.
ГАМЛЕТ.
ОСРІК.
ГАМЛЕТ.
ОСРІК.
ГАМЛЕТ.
ОСРІК.
ГАМЛЕТ.

мовляючи правдивим складом, його подобу явить нам лише його дзеркало, а хто бажав би наслідувати його, буде його тінню, не більш.
Ваша ясність кажуть про нього безпомилково.
Але стосовно чого, добродію? Чого ради ми повиваємо поймаваного пана нашим грубим диханням?
Пане?
Невже ви не розумієте вашої мови в інших устах? Гай-гай, добродію, треба розуміти.
Що означає йменування цього пана?
Лаерта?
(До Гамлета) В його гамані вже порожньо; всі золоті слова вже вийшли.
Його, добродію.
Мені відомо, що ви не без знання...
Хотілось би мені, щоб вам було це відомо; втім, слово честі, коли вам і відомо, мені мало з того втіхи. Отже, добродію...
Ви не без знання, якою досконалістю славиться пан Лаерт.
Не важусь признати це, бо перш треба порівнятися з ним у досконалості; пізнаєш кого-небудь, пізнаючи самого себе.
Я маю на увазі, пане, його зброю; такий іде поголос, що в цьому вмінні він незрівнянний.
Яку ж він воліє зброю?
Рапіру та кинджал.
Дві зброї, і обидві він воліє! Ну й що?
Король, пане, заклався на шість берберських коней, проти чого він заставив, як мені відомо, шість французьких рапір та запоясників, з усім справунком, як піхви, пояси, черезплічники та інше; трое з тих шор, слово честі, вельми витонченого смаку, прегарно добрані до держаків, надзвичайно оздоблені шори, ще й вельми майстерної химерності.
Що зовете ви шорами?
(До Гамлета) Так я й знав, що вам доведеться заглянути в коментарі.
Шори, пане, це черезплічники.
Такий вираз пасував би до гармат, якби ми носили їх при боці; хай поки що, взявши вашу мову в шори, це будуть черезплічники. Але далі: шестеро берберських коней проти шести французьких мечів з усією справою, в тім числі грюх майстерної химерності шор. Це французький заклад проти данського. Про що ж той заклад, то-пак, по-вашому, застава?
Король, пане, заклався, пане, що на дванадцять випадів між вами й ним він не випередить вас більше як на три удари; він ставить дванадцять проти дев'ятох; і могло б бути упоряджено негайне змагання, в разі б ваша ясність зволили відмовити.
А як я й відмовлю «ні»?
Я маю на увазі, ясний пане, вашу згоду на протиставлення вашої персони в змаганні.
Пане, я гулятиму в цій палаті; як знає чи не знає його величність, це мій час відпочинку; хай принесуть рапіри, і, якщо гой пан бажає, а король не передумав, то я виграю для нього; як ні, то я здобуду тільки ганьбу та зайві удари.
І я можу переказати точно так?
В таких дусі, добродію; прикрасивши, звісно, на ваш смак.
Ручусь за мою відданість вашій ясності.
Ваш, ваш.

(Осрік виходить)

Добре робить, що сам за себе ручається; ніхто на це йому руку не позичить.

ГОРАЦІО.
ГАМЛЕТ.

Побігло чиря з шкарлупкою на чубку.
Він лицявся ще до маминої цицьки, перед тим як її поссати. Отак він та вся його зграя, що їх, знаю, шанує наш мерзенний вік, перейняли тільки тон та маніри часу; мов якесь шумовиння, плавають вони поверх і наївності, і досвіду людської думки; а дмухли на них спроби ради, і бульбашки луснуть.

(Входить Вельможа)

ВЕЛЬМОЖА.

Пане мій, його величність вітає вас через молодого Осріка, і той переказав, що ви його ждете в цій залі; король шле мене узнати, чи ви будете ласкаві змагатися з Лаертом, чи волієте це відкласти.

ГАМЛЕТ.

Я твердий у своїх намірах, а вони збіглися з бажанням короля; як він жадає, го я готовий; тепер чи згодом, аби я був у такій змозі, як тепер.

ВЕЛЬМОЖА.

Король, і королева, й двір надійдуть зараз.

ГАМЛЕТ.

У добрий час.

ВЕЛЬМОЖА.

Королева бажає, щоб ви перед змаганням гречно повелися з Лаертом.

ГАМЛЕТ.

Порада в неї добра.

(Вельможа виходить)

ГОРАЦІО.

Ви програєте заклад, мій пане.

ГАМЛЕТ.

Не думаю; відколи він поїхав у Францію, я постійно вправлявся; при зайвих очках я виграю. Але тобі й не уявити, як мені важко тут, на серці... Ет, не біда.

ГОРАЦІО.

Ні, любий пане мій...

ГАМЛЕТ.

Це просто дурощі; нібито якесь передчуття, що жінку, може, й збентежило б.

ГОРАЦІО.

Як вашій душі чогось не хочеться, послухайтесь її.

ГАМЛЕТ.

Я попереджу їхній прихід і скажу, що вам недобре. Пусте: нам чхати на віщування; і горобець не впаде без певного на те провидіння. Коли станеться тепер, то не згодом; коли не згодом, то тепер; а як не тепер, то однак коли-небудь. Готовність — і все. Ніхто не знає свого часу, так що воно значить відійти своєчасно? Будь що будь.

(Входять Король, Королева, Лаерт, царедворці, Осрік, слуги з рапірами та рукавицями; вносять стіл та кухлі вина на нім)

КОРОЛЬ.

Ходи сюди, мій Гамлете, й візьми Від мене руку цю.

(Кладе Лаєртову руку в Гамлетову)

ГАМЛЕТ.

Даруйте, пане; я образив вас;
А ви пробачте щиро і шляхетно.
Присутні знають,
Та певне чули й ви, що я караюсь
Важкою хворістю. Все, що вчинив я,
Вам вразивши натуру, честь, чуття,
Перед всіма це безумом зову.
Лаєрта скривдив Гамлет? Ні, не Гамлет.
Що Гамлет був сам в розбраті з собою
І, бувши не в собі, Лаєрта скривдив, —
Не Гамлетів це вчинок; він не винен.
А чий це вчинок? Безуму його.
Як так, то в колі скривджених сам Гамлет:
Безумство — ворог бідному йому.
На зібранні цім, пане,
Зрікаючись, що мав я намір злий,
Прошу повірити вас щиросердо,

Що я, метавши стріли край домівки,
Небачно брата вразив.

ЛАЕРТ. Так, я вдовольнився
В чутті, яке мене найбільш повинно
До мсти штовхати; та в питанні честі,
Що остеронь стоїть, я не мирюсь,
Аж доки від бувалих суддів честі
Почую заклик та умови миру.
Що не зганьблять моє ім'я. А доти
Приймаю вашу приязнь яко приязнь,
Яку не покривлю.

ГАМЛЕТ. Я рад сердечно
Й на братній поединок чесно йду. —
Подайте нам рапіри.

ЛАЕРТ. І для мене.
ГАМЛЕТ. Як прикрашають зброю цю оздобу,
Я буду за прикрасу вам, Лаерте:
На тлі мого невміння хай ваш хист
Блисне, мов зірка в хмарі.

ЛАЕРТ. Ви кпите?!
ГАМЛЕТ. Ось вам рука, що ні.
КОРОЛЬ. Рапір ім, Осріку. — Небоже Гамлет,
Заклад ти знаєш?

ГАМЛЕТ. Добре знаю, пане;
КОРОЛЬ. На слабку сторону заклались ви.
Я не боюсь; я бачив вас обох;
Він поспритнішав, та дає нам фору.
Ця заважка; дозвольте мені іншу.
Ця по мені. Завдовжки рівні всі?
ЛАЕРТ. Так, ясний пане мій.

(Готуються до змагання)

КОРОЛЬ. Поставити на стіл ковші вина. —
Як Гамлет влучить вперше або вдруге,
Чи третім нападом сквитає вдари,
На всіх бійницях гримнуть хай з гармат:
За Гамлета король підійме келих,
Перлину в нього кинувши, дорожчу
Над ту, що королі чотири проносили
В короні данській. Дати чари нам!
Хай тулумбаси сурмам повістять,
А сурми — всім на чатах гармашам,
Гармати — небу, небеса — землі,
Що п'є король за Гамлета! — Почнім же
А ви, судці, слідкуйте пильним оком.
Почнім.

ГАМЛЕТ. Почнім, мій пане.
ЛАЕРТ. (Б'ються)

ГАМЛЕТ. Раз.
ЛАЕРТ. Ні.
ГАМЛЕТ. Суд.
ОСРІК. Удар; удар виразний.
ЛАЕРТ. Добре. Знов.
КОРОЛЬ. Стій; чару. — Гамлете, цей перл — тобі;
Твоє здоров'я. —

(Сурми й стрільба за коном)

ГАМЛЕТ. Дати принцу келих.
Я ще зітнусь; на час відставте трунок. —
Почнім.

(Б'ються)

ЛАЕРТ. Ще вдар; визнасте?
КОРОЛЬ. Так, дотик, дотик. згоден я.
Наш син поборе.

КОРОЛЕВА.

В нього вже задуха. —
Ось хустка, Гамлете, хоч витри лоб,
Тобі на щастя королева п'є.
Ласкава пані!

ГАМЛЕТ.

Ні, не пий Гертрудо.

КОРОЛЬ.
КОРОЛЕВА.

Мені, мій пане, хочеться; пробачте.

КОРОЛЬ.

(Набік) Отруєна ця чара! Ох запізно!

ГАМЛЕТ.

Я, пані, ще не вільний пити; зараз.

КОРОЛЕВА.

Ходи, я втру тобі лице.

ЛАЕРТ.

Тепер, мій пане, вдарю вже.

КОРОЛЬ.

Навряд

ЛАЕРТ.

(Набік) Одначе це не в лад з моїм сумлінням.

ГАМЛЕТ.

Почнім, Лаерте; лиш не бавтесь;

Будь ласка, випадайте з палом, з серцем;

Ви ж не за ляльку маєте мене.

Так кажете? Почнім.

ЛАЕРТ.

(Б'ються)

ОСРІК.

Нічого ані в кого.

ЛАЕРТ.

Тепер держись!

(Лаерт ранив Гамлета; далі в сутичці вони міняються зброєю. Гамлет ранив Лаерта)

КОРОЛЬ.

Розняти! Розпалились.

ГАМЛЕТ.

Ні, ще.

(Королева падає)

ОСРІК.

На поміч королеві, гей!

ГОРАЦІО.

В крові і той, і той. — Що зам, мій принце?

ОСРІК.

Що вам, Лаерте?

ЛАЕРТ.

Попає кулик в свої тенета, Осрік;

Мене вбиває моє лукавство власне.

ГАМЛЕТ.

Що з королевою?

КОРОЛЬ.

Зомліла, углядивши кров.

КОРОЛЕВА.

Ні, ні, питво, питво! — Мій сину Гамлет!..

Питво, питво! — Отруєно мене.

(Умирає)

ГАМЛЕТ.

О чорне діло! — Гей! Замкнути двері!

Це зрада! Де вона?

(Лаерт падає)

ЛАЕРТ.

Тут, Гамлете. Ти, Гамлете, вже вбитий;

Ніякі в світі ліки не врятують;

В тобі нема життя й на півгодини.

Знаряддя зради он, в твоїй руці,

Нагострене й затруєне; підлота

Моя на мене вістря повернула.

Глянь, я лежу, щоб не вставати вже;

Отруту матір випила твоя...

ГАМЛЕТ.

Не можу більш. — Король, король виною.

Жало отруєне? —

Роби своє, отруто!

(Коле Короля)

УСІ.

Зрада! Зрада!

КОРОЛЬ.

Рятуйте, друзі; в мене ж тільки рана.

ГАМЛЕТ.

Ти, кровозмісний, вбивчий, клятий Данцю,

Допий свій трунок! Ось тобі твій перл!

Рушай вслід матері моїй!

(Король умирає)

ЛАЕРТ.

Розплата

Заслужена; він сам дання варив, —

Простім брат брата, Гамлете шляхетний;

Хай не жаде на тебе смерть моя

Та батькова, ані твоя на мене.

(Умирає)

ГАМЛЕТ. Хай небо все простить! Я за тобою йду. — Я мрець, Горацію. — Матінко, прощай! А ви, що дивитесь, бліді й тремтячі, Статисти й глядачі страшного дійства, Коли б був час (бо смерть, цей наглий стражник, Спішить з арештом), о, я б вам повів... Та де вже там... Горацію, я вмер, А ти живеш; скажи про мене правду Невтаємниченим.

ГОРАЦІО. Не покладайтесь: Я більше давній римлянин, ніж данець. Ще трохи трунку є.

ГАМЛЕТ. Якщо ти муж, Кинь келих; дай, в ім'я небес, віддай. Горацію мій, що за щербаті ймення, Як не розкрити все, лишиться по мені! Якщо мене в своїм беріг ти серці, Відстроч своє блаженство ще на час. Ще подиши на цім жорстокім світі І повість розкажи мою! —

(Здалека марш і постріли за коном)

ОСРІК. Що там за гомін войовничий? Молодший Фортінбрас звиятжно з Польщі Вертається і воздає послам англійським Ясу воцячку.

ГАМЛЕТ. Ех, я мру, Горацію; Могутня трута полонила дух мій; Не вчуть мені вже з Англії вістей; Та почуваю я, що Фортінбрас — Обранець наш; йому мій мрущий голос; Так і скажи, з'ясуй йому джерела Того, що скоїлось. Тепер — мовчання.

(Умирає)

ГОРАЦІО Розбилося чесне серце. — Спи, ласкавий принце. Хай сонми янголів твій сон кошуть, —

(Марш за коном)

Чом бубни ближчають? (Входять Фортінбрас, англійські послы, з барабаним боем, корогвами та почтом)

ФОРТІНБРАС. Де те видовище?

ГОРАЦІО. По що прийшли ви?

ФОРТІНБРАС. Як по жалі й страхи, то далш не йдіть. Все про різню кричить. — О смерть пихата! Що за бенкет готуєш в вічній тьмі, Що стільки королів єдиним махом Поклала трупом ти?

ПЕРШИЙ ПОСОЛ. Страшна картина! Спізнилися наші з Англії вістки; Не вчують уші, що нас мали слухать, Про те, що здійснено його наказ, Що Розенкранц і Гільденстери вже мертві, Нам дяка буде з уст чийх?

ГОРАЦІО. Не з цих, Хоч би вони ще й дихали для дяки; Ніколи він не дав би їх на страту. А що вам просто на кривавий суд — Вам з Англії, вам із походу в Польщу — Прибути впало, хай ці теплі трупи На помості високім покладуть; І я повім незнаючому світу, Як сталося те все; то буде повість

Про люті, крив'яні, нелюдські вчинки,
Про вбивства темні, про страшні розплати,
Про жертви сили, хитрощів і зради
Й насамкінець про той підступний замір,
Що впав на голови призвідцям. Правду
Скажу про все.

ФОРТІНБРАС.

Спішім про те почути
І скличмо найповажніших на раду.
А я з жалем прийму належне щастя;
В цім королівстві є й мої права,
Судьба мені велить їх ознаймити.
Про це мені теж випаде сказати,
З тих уст, чий голос багатьох потягне;
Та краще враз це довершити, доки
Народ в нестямі, щоб не сталось шкод
Ні бунту, ні інтриг.

ГОРАЦІО.

ФОРТІНБРАС.

Чотири капітани
Хай по-вояцьки Гамлета несуть
На поміст; він, в живих, явив би нам
Взірець монарха; а в останню путь
Стрільба в полках, музика військова
Хай проведуть його.
Забрати геть тіла. — Картина ця,
В бою доречна, тут не до лиця. —
Військам велю: огонь!

(Жалобний марш. Виходять, виносячи трупи;
після чого чути грім гармат)

*З англійської переклав
Леонід ГРЕБІНКА*

Публікація М. Т. АЖНЮК.

ПРО ЛІТЕРАТУРУ СОЦІАЛІСТИЧНОГО РЕАЛІЗМУ У ФРН

На вулицях і площах різних міст і селищ ФРН, у демократичних клубах і на мітингах борців за мир, перед демонстрантами й страйкуючими робітниками часто виступає чорношкіра жінка з гарним, натхненним обличчям. Її пристрасний голос лине над натовпом, викликаючи захоплення слухачів. Це авторка й виконавиця численних політичних пісень, комуністка Фазія Янзен, людина нелегої й славної долі. Вона народилася 1932 року в Гамбургу, в сім'ї генерального консула Ліберії в Німеччині, від батька успадкувала чорну шкіру. Тринадцятирічну Фазію фашисти відібрали в матері й кинули до концтабору. Після визволення дівчина вступає до компартії, стає однією з пропагандисток політичної пісні у ФРН. Ідейно-естетичне кредо її звучить лаконічно: «Я співаю для робітників...»

Зростання страйкового та антимілітаристського руху в ФРН у другій половині 60-х років, виступи прогресивної молоді, соціально - політична активізація трудящих мас — усе це покликання до життя якісно нові мистецькі й літературні явища, пов'язані з утвердженням ідеалів наукового соціалізму. Розвиваючись протягом 60-х років, соціалістична література ФРН вже пройшла певний етап фор-

мування, позначений цікавими художніми пошуками й досягненнями.

Одним з її перших організаційних осередків став створений 1961 року в місті Оберхаузені близький до профспілок «Гурток прогресивного мистецтва», який очолили ентузіастки демократичної пісні Аннелізе Альтхоф, Аннемарі Штерн і Фазія Янзен. Оберхаузенський «Гурток» почав видавати журнал «Нойє фольскунст» («Нове народне мистецтво»), а також серію тематичних збірок під назвою «Народне мистецтво в дії», до якої входять, зокрема, такі випуски: «Антивоєнний день» (1964), «Робітнича література» (1965), «В'єтнам» (1968), «Участь у керуванні підприємством» (1969), «Сто років з дня народження Леніна» (1970), «За іншу Німеччину» (1972). «Гурток прогресивного мистецтва» брав діяльну участь в організації походів борців за мир та інших масових демократичних виступів і демонстрацій.

1970 року в Рурській області, в місті Ванне-Ейкель, з ініціативи художника-комуніста Хорста Дітера Гельценлояхтера було засновано об'єднання діячів культури «Червона гвоздика». У своєму маніфесті члени цієї творчої спілки оголосили, що «вважають себе складовою частиною робітничого класу» і будуть активно працювати в його організаціях — у Німецькій комуністичній партії та профспілках. Завдання «Червоної гвоздики» — боротьба проти антидемократичних тенденцій у літературі, живописі, кіно, музиці; популяризація соціалістичного мистецтва серед широких народних мас. Орган «Червоної гвоздики» журнал «Асфальт» так формулює свою програму: «Наш час потребує пристрасного бойового мистецтва, яке мусить служити і робітничому класові... Політичне мистецтво має на меті участь у боротьбі проти авторитарного суспільного порядку, за порядок соціалістичний...»

З кінця 60-х років у ФРН активізувалася велика група літераторів, які називають себе письменниками агітпропу. Агітаційно-пропагандистське мистецтво відбиває інтереси революційного робітничого класу й демократично-соціалістичні прагнення прогресивної частини західнонімецького суспільства. Митці агітпропу гуртуються навколо комуністичних та прогресивних газет (орган НКП газета «Унзере цайт», дюссельдорфська газета «Дойче фольксдайтунг»), журналів («Кюрбіскерн»,

«Зонг», «Елан»), видавництва («Вельткрайз», «Вайсман», «Квер», «Плене»). Існує досить солідна за обсягом літературна продукція агітпропу, у вигляді колективних збірників та індивідуальних видань (зокрема, антології «Агітпроп», «Ліва хрестоматія», «Чи мушу я йти до армії?..», «Вуличний театр», книжки Петера Шютта «Прямим шляхом у сімдесяті роки» та «Правила кулачного бою в класовій боротьбі», Уве Вандрея «Дражливі рими», «Бойові рими», «Маленька Ерна на лівому курсі»). Передові письменники ФРН вважають свої завдання невіддільними від завдань комуністичної партії в галузі культурної політики, викладених, зокрема, в проєкті Програми НКП — «Культура й культурна політика в антиімперіалістичній боротьбі» (1970).

Одним з найсерйозніших теоретиків нової соціалістичної літератури ФРН є гамбуржець Петер Шютт (нар. 1939 р.), член Правління НКП, поет, прозаїк, публіцист, давній і щирий друг Радянського Союзу.

Шютт зазначає, що мистецтво агітпропу народилось як реакція на створювану імперіалізмом «індустрію громадської думки», на поширювану за допомогою засобів масової інформації розтлінну «масову культуру». Тому Шютт і його товариші Агнес Хюфнер, Карло Бредхатер, Ханнес Штютц, Герд Фукс та інші виступають за популяризацію соціалістичного мистецтва не тільки серед робітничого класу, а й серед усіх прошарків трудового населення і розглядають свою літературну діяльність як партійну роботу, як участь у боротьбі проти великого капіталу.

Шютт пише про значні художні можливості мистецтва агітпропу, про широкий спектр його естетичного впливу, підкреслюючи, що розвиток соціалістичної літератури аж ніяк не можна обмежувати агітаційним гаслом, документом, плакатом, що естетичні запити трудящих набагато ширші, ніж вважають деякі псевдолові «агітпропфахівці». Соціалістичні митці мусять розвивати найрізноманітніші форми художнього відбиття дійсності — і естетично повноцінну оповідну прозу, і задушевну лірику, і драматургію для великої сцени.

Аналізуючи нову соціалістичну літературу ФРН, Шютт прагне визначити характер її реалізму: «Реалізм означає для нас не просто опис чи документовану фіксацію капіталістичного повсякдення... Наш реалізм

охоплює перспективи на майбутнє. Питання, чи можемо ми назвати твір мистецтва реалістичним, вирішується в залежності від того, в якій мірі відбиває він... боротьбу класу, що у Федеративній республіці прокладає шляхи до демократичного оновлення держави й суспільства».

Першорядне значення надають письменники-комуністи проблемі позитивного героя. Вони прагнуть ставити в центр своєї творчості носіїв бойовничого гуманізму, сучасних революціонерів — робітників, службовців, селян, інтелігентів, активних діячів НКП, Спілки соціалістичної німецької робітничої молоді, лівої соціал-демократії, профспілок.

Велика увага приділяється питанням традицій. Рішуче відкидаючи буржуазні концепції щодо зародження західнонімецької літератури «о нульовій годині», щодо «смерті» пролетарської літератури в 1933 році, Шютт і його соратники закликають соціалістичних письменників розвивати досвід німецької революційної літератури 1920—30-х років, а також літератури й мистецтва НДР та СРСР.

Таким чином, нова соціалістична література ФРН спрямовує свої зусилля на досягнення поставленої компартією мети — шляхом тривалої, повсякденної роботи пробуджувати антиімперіалістичну свідомість трудящих, мобілізувати їх на боротьбу за соціальні перетворення.

Агітаційно-пропагандистське мистецтво вимагає «оперативних» жанрів, зокрема, різноманітних дійових малих форм. Це — політична пісня, марш, вірш, сценка, діалог, коротка п'єса, репортаж, нарис, карикатура, плакат, листівка, байка, літературний анекдот, памфлет і т. п. Ці жанри й форми розраховані на виконання перед широкою аудиторією, на вулицях, площах, під час мітингів, зборів, демонстрацій, страйків. Письменники агітпропу об'єднуються в так звані агітпропгрупи, в самодіяльні вуличні театри, вокальні ансамблі, що існують чи не в кожному великому місті ФРН. Їхні виступи незмінно супроводжуються політичними дискусіями, пропагандою важливих соціальних і політичних заходів.

З 1968 року значного поширення у ФРН набуває так званий вуличний театр. Цілеспрямовано розвиваючи традиції агітаційно-пропагандистського радянського й німецького театрів 1920-х років, театр вулиці пов'язує свій репертуар з поточними

політичними подіями в країні, із завданнями робітничого руху. Найпопулярнішими з-поміж таких колективів є «Конрадс» (Дюссельдорф), «Кельнський вуличний театр», «Театр К» («Театр Колектив», Мюнхен), «Інтерпол» («Інтернаціональний політичний театр», Кельн), вулична опера «Фло де Колонь» (Кельн), «Соціалістичний вуличний театр» (Франкфурт-на-Майні), «Політичний форум» (Мюнхен).

Найцікавіші ідейно-художні здобутки агітпропмистецтва спостерігаються передусім у жанрі поезії. Поезія агітпропу позначена широтою тематики, в ній палко звучать мотиви протесту проти милітаризму, неонацизму, проти підступів західнонімецької й міжнародної реакції. Поети таврують буржуазну демагогію, обивательську психологію. Вони виступають за прогрес і демократію, за розрядку міжнародної напруженості, за дружбу з країнами соціалізму, за збереження миру на землі.

Чільне місце в їхній творчості посідає тема боротьби пролетаріату: відгуки на робітничі страйки, марші протесту, демонстрації, на виступи народу за свої права.

Митці агітпропу часто звертаються до образу В. І. Леніна, до теми Радянського Союзу. 1972 року під редакцією П. Шютта вийшов збірник поетичних і прозових творів «В гостях у друзів», присвячений 50-річчю утворення СРСР.

Величезного розмаху набула у ФРН політична пісня. В цьому бойовому жанрі агітпропу працювали і працюють такі талановиті майстри, як Герд Земмер, Дітер Зюферкрюп, Франц Йозеф Дегенхардт, Ханнес Штютц, Фазія Янзен, Вольф Браннський.

Одним з найобдарованіших представників агітаційно-публіцистичної поезії є Петер Шютт. Він плідно розвиває традиції Б. Брехта і Е. Вайнерта, П. Елюара і В. Маяковського. Віртуозна гра формою, афористичність і глибока змістовність характеризують твори цього митця.

Його поезії — це «газетні» жанри у віршованій формі: політичні фейлетони, нариси, хронікальні повідомлення, репортажі, рецензії. Шютт користується і традиційною метрикою, і римами, і пісенними формами, але найчастіше зустрічаємо в нього своєрідну ритмічну прозу і різноманітні варіації верлібру, де художній ефект створюється насамперед місцем сло-

ва в контексті, не ритмічним, а смисловим наголосом.

«Журналістські» вірші Шютта сповнені іронії й сарказму, він майстерно «жонглює» влучними афоризмами, дотепними парадоксами, різкими контрастами, часто вони звучать як своєрідні притчі. Наприклад, вірш «Нова східна політика» Франца Йозефа Штрауса звучить так: «Шлях до Праги веде через Лідіце, дорога до Балтики — через Освенцім. Кордони 1937 року губляться десь під Сталінградом». А ось рядки з його віршу «Боротьба за культуру»: «Кожен вокзальний кіоск, кожна телевізійна студія, кожне газетне видавництво є арсеналом реакції. Зброєю духу вони придушують дух. День у день тебе бомбардують, тобою маніпулюють, готують тебе для споживання. Вони озброюються, вони б'ють, вони влучно стріляють. Вони цілять у твою свідомість».

Деякі вірші Шютта — це немовби уроки класової боротьби, в яких автор терпляче й докладно пояснює її закони, труднощі й перспективи. Його поезії свідомо розраховані на декламацію, виголошення з трибуни. Але найкращі з них, безперечно, ввійдуть в історію німецької соціалістичної лірики, як увійшли в неї створені свого часу для естради вірші Е. Вайнерта, Б. Брехта, Л. Фюрнберга.

Творчість багатьох інших поетів агітпропу (таких, як Хейке Дутіне, Петер Майвальд, Роман Ріттер, Агнес Хюфнер) за змістом і формою близька поезії Шютта. Водночас слід підкреслити, що молода революційна поезія ФРН не замикається в рамках плакатної стилістики. Її представники пробують свої сили в царині соціально-політичної лірики в найширшому розумінні, використовують не тільки публіцистично-агітаційні, а й ефективні публіцистично-ліричні засоби.

Оригінальним художнім мисленням позначена поезія Герберта Бергера, Гюнтера Гінца, Ріхарда Лімперта, організаційно зв'язаних з об'єднанням «Червона гвоздика», а також Арно Райнфранка і Артура Тропмана.

Шахтар Г. Бергер (нар. 1919 р.) присвячує свої поезії, головним чином, життя робітників. Твори його, написані грубуватою мовою, пройняті гострою наступальністю, життєстверджувальною завзятістю, здоровою, веселою злістю пролетаря, впевненого в своїй класовій правоті і готового її відстояти.

Г. Гінц (нар. 1932 р.), робітник-металіст, член НКП, свої вірші теж адресує братам по класу. Головний зміст його поезії — викриття імперіалізму та його офіційної демагогії. Гінц роз'яснює справжню суть «економічного дива» («Ми»), «соціального партнерства» («Філологічні клопоти босів», «Класова боротьба»), капіталістичної експлуатації («Капіталізм», «Адже ви пани»), спростовує брехню про рівноправність робітників («Права в правовій державі»), пише про завдання класової боротьби робітників («Повстання»).

Поетичні «роз'яснення» Гінца дохідливі, прості, аргументовані. Водночас вони позбавлені моралізаторських, повчальних нот, звучать схвильовано й лірично.

Напрочуд різноманітною й барвистою є образна, милозвучна поезія Р. Лімперта (нар. 1922 р.), машиніста на шахті, автора численних творів, що друкуються в періодиці, і поетичного збірника «Я бачу людей...» (1970).

Лімперт уміє бути непримиренно різким. Він кидає в обличчя буржуазним «ораторам на свято»: «Годі фраз, вагітних міфами про працю, гордість і обов'язок честі. Той, хто сам насаджується, знає: піт не запашний, піт — смердючий».

Водночас Лімперт уміє бути задушевним і ліричним: «Коли сирени проганяють ніч, ховатися від ранку марно. Промінчик, проникаючи крізь жалюзі, кидає виклик п'ятмі. Світає. Нового дня не спинити. Він не питає дозволу у сонних мрійників. Коли сирени проганяють ніч, ховатися від ранку марно».

Багатозначний соціально-політичний підтекст має вірш Лімперта «Незвичайна довідка». Розповідь веде службовець заводу — він запитує в робітників, під яким номером працює їхній товариш Вісман. У відповідь сам Вісман розбиває кулаком скло у віконці контори й тисне службовцеві під ніс свою руку, на якій витатуйовано номер 4013 — тавро Освенціму.

В цьому короткому епізоді — і гнівне засудження нацистського минулого Німеччини, і заклик до антифашистської пильності, і протест проти знеособлення людини в «суспільстві благоденства», і утвердження гідності пролетаря. Вклавши так багато думок у коротенький вірш, автор водночас наповнив його високою емоційною напругою. Ідею й експресивність твору підсилює його динамічна, енергійна ритміка.

«Ти не під номером! Ти не під номером! У тебе є ім'я, є товариші. Ти — людина!»

Вчора я хотів дізнатися про номер Вісмана. І вчора Вісман підніс мені під окуляри кулак із синім татуйованим номером — тавром Освенціму.

«Я в'язень номер чотири тисячі тринадцять!» — крикнув він.

Ти не під номером! Ти не під номером. У тебе є ім'я. Ти — людина!»

Поети А. Райнфранк і А. Тропман пишуть у соціально-філософському ключі.

А. Райнфранк (нар. 1934 р.) належить, за словами Шютта, до найкращих західнонімецьких політичних поетів. По-своєму розвиваючи традиції політичної сатири Генріха Гейне, він часто будує поезії на сатирично-символічних узагальненнях, як-от у «Пісні владарів»: «Бідних тримають у покорі, тільки використовуючи їх темноту. Бідних дурять, використовуючи панування розуму. Ми володіємо розумом Гутенберга, тільки володіючи пресою. Ми володіємо духом винахідництва Годвіна, тільки володіючи кіно. Ми володіємо винахідницьким талантом Герца, тільки володіючи радіохвилями. Винаходи розумних людей ми використовуємо для збереження темноти серед бідняків. Коли бідняки оволодіють цими винаходами, хто посміє вважати їх темними чи бідними?»

Про що б Райнфранк не писав — про тяжку долю шахтаря («Рур — неділя»), чи про завдання борців за мир («Ми мусимо зберегти мир») — його твори, реалістично відбиваючи дійсність, сповнені водночас надії на краще майбутнє, мажорні за настроєм та інтонацією. «Йому властива пристрасна партійність, позбавлена, однак, плакатності... — пише про Райнфранка Шютт. — Його сила в напівтонах, в лагідній переконаності, він не боїться вводити в політичну поезію такі емоційні категорії, як кохання, туга, сум... Його ліричне світобачення невіддільне від соціалістичних ідей». Цю думку може ілюструвати вірш Райнфранка «Вночі»:

Нечутним шовком лине ніч
у вікна сині,
Годинник нам буде час
о цій годині.

Десь вітер тихо шелестить
в кленових лісті.
Далекі звуки твого сну,
мов дивні вісті.

І пісня поїзда летить
і тане в легі.

О, скільки щастя може бути
на цій планеті.

(Переклав М. Фішбейн).

На думку літературознавця НДР Ганса Ріхтера, А. Тропман (нар. 1930 р., за фахом робітник) «знайшов для західнонімецької лірики явно новаторський і водночас винятково важливий кут зору: у своїх віршах він фіксує процеси й наслідки самоусвідомлення робітником свого становища — як робітника — в капіталістичній країні». Він робить це «не в традиційній белетристичній манері, не шляхом підкреслено неонатуралістичних описів чи суб'єктивістської темної метафорики, а прозорою констатацією реального стану речей».

Поезії Тропмана, написані верлібром, гранично чіткі, ясні, точні, часто сповнені прихованого чи відвертого сарказму: «Я виходжу з прибуткового будинку, що належить домовласнику. Ступаю на територію заводу, яка належить землевласнику. Включаю машину, що належить акціонерному товариству. І створюю капітал, що належить капіталовласнику» («Дійсний стан речей»). Життєві можливості робітника в системі такого «стану речей» вельми мізерні: «Мій вільний вечір — завширшки як п'ять кухлів пива, заввишки як дванадцять сигарет, завдовжки як кілька дотепів. Мій робочий день важить чотири тисячі каменюк, шість кузовів гальки. І по п'ятницях — легендарний конверт: з нього випливає, що більше нічого я не заслужив» («Робітник»). Та сама думка звучить у вірші «Я»: «З машинами я буваю більше, ніж з дружиною. Деталі я тримаю в руках частіше, ніж своїх дітей. На металі я розуміюся краще, ніж на людях».

Влучно й дошкульно характеризує Тропман буржуазну ідеологічну машину («Перетворення», «Інструкції»), псевдопатріотичну пропаганду («Батьківщина»), реакційну пресу («Напевне»); «Шпрінгер і компанія випишуть тобі рецепт. Іди до кіоску й купи у цій паперовій аптеці антимозкові пілюлі. Вони діють напевне».

Нові соціалістичні тенденції в літературі ФРН найвиразніше виявляють себе поки що в поезії.

Проте в останні роки з'являються й твори великої форми, в яких реалістичне зображення західнонімецької дійсності, гостра критика державно-монополістичної системи поєднуються з відображенням життя в

революційному розвитку, з історичним оптимізмом, з утвердженням перспектив боротьби за соціальну справедливість, за демократичне оновлення західнонімецького суспільства.

Можна згадати п'єси Герхарда Келлінга «Роботодавці» (1969), «Конфлікт» (1971), Герда Зовки «В центрі уваги — людина» (1971), Франца Ксавера Креца «Зоряний талер» (1974).

Можна згадати романи, автори яких оволодівають новою для літератури ФРН тематикою. Так, у романі К. Е. Евервіна «Рішення учня Вернера Блома» (1972) реалістично показано експлуатацію робітничої молоді на підприємстві, поставлено питання про її боротьбу за економічні й політичні права. Роман Ф. Й. Дегенхардта «Запальні шнури» (1973) присвячено антифашистському опору в рурських робітників у роки гітлеризму. Письменник-комуніст Г. Фукс створив роман «Берінгер і тривала лють» (1973), де зображено шлях сучасного західнонімецького інтелігента до пролетаріату. Уве Тімм опублікував роман про студентський рух у ФРН, в якому висвітлює проблему єдності політичних дій студентської і робітничої молоді («Гаряче літо», 1974).

Охарактеризовані факти і явища підтверджують висновки радянських літературознавців О. Димшиця і Т. Мотильової про те, що у ФРН формується й розвивається література соціалістичного реалізму. Цю думку підтримує П. Шютт: «Розвиток нашої демократичної й соціалістичної літератури немислимий без одночасного оволодіння принципами соціалістичного реалізму».

Розквіт агітпропмистецтва, широкий рух письменників-робітників, виникнення самодіяльних творчих колективів, увага передової мистецької інтелігенції до животрепетних проблем соціально-політичної дійсності, інтерес митців до питань літературної теорії та естетики, загальне наближення мистецтва до життя — все це дає підстави говорити про істотні ідейно-художні успіхи соціалістичної літератури Федеративної Республіки Німеччини.

Надія МАТУЗОВА

КНИГИ, ПРЕМІЇ, ЛАУРЕАТИ

Щорічні премії Спілки письменників Румунії здобувають все більший авторитет. Ось чому огляд премійованих творів може, на нашу думку, дати уявлення про весь літературний процес у певному його моменті.

Яку ж картину становлять у своїй сукупності твори нових лауреатів цих премій, про які тенденції, пошуки, здобутки свідчить їхній доробок?

У галузі художньої прози 1974 року відзначено роман Думітру Радупопеску «Королівське полювання» та книгу оповідань Ніколае Веля «Мова колюча й округла». Д. Р. Попеску — один з провідних сучасних романістів, цікавий драматург, письменник, що перебуває в розквіті творчих сил, пише багато (і далеко не все з написаного поспішає винести на суд читачів). Та все ж присудження щорічної премії за роман «Королівське полювання» є певною несподіванкою, бо в стрімкій творчій еволюції автора він не є такою значною віхою, як романи «Дні тижня», «Літо олтенців», «F», новели «Бажанія» та «Скорботно пройшла Анастасія», або, скажімо, п'єса «Ці сумні ангели». Незважаючи на всю прихильність до письменника, критика оцінювала цей роман досить стримано.

Фабула «Королівського полювання» спершу може викликати асоціацію з недавнім романом Матея Гавріла «Царство»: там головний герой (студент, виходець із гірського села),

так само одержимий ідеєю з'ясувати через багато років обставини загибелі свого батька, зустрічає на цьому шляху безліч перешкод. Намагався дошукатися причини батькової смерті і герой роману Мірчі Чобану «Свідки» (1968). Чим же відрізняються аналогічні пошуки прокурора Тіке Дунерінцу в творі Д. Р. Попеску і в чому їх «надзавдання»? Напевно ж, не в надмірно широкому використанні фантастики та умовностей, оригінальному зміщенні й переплетенні часових площин чи застосуванні відмінних оповідних манер в окремих розділах-новелах. У попередніх творах письменник також часто вдавався до гострого детективного сюжету, який, проте, правив за «упаковку» (вислів самого Д. Р. Попеску) глибокої проблематики, пов'язаної із стосунками особи та суспільства, складних етичних конфліктів із життя селянства в скрутний, суперечливий час переходу від споконвічного індивідуального господарювання до колективного. У новому романі ці та близькі до них проблеми (засудження нелюдності й жорстокості, індивідуалізму і т. п.) часто поставлені у формі надто символічній, навіть гротеск тут потребує певної «дешифровки», і з цього погляду міркування Н. Манолеску щодо «ліричного реалізму» в творі засвідчують ту неоднозначність, множинність тлумачень терміну «реалізм» у сучасній румунській літературі, яку вже відзначала наша критика¹. Можна припустити, що новий роман Д. Р. Попеску одержав високу оцінку передусім за властиву письменникові громадянську й творчу сміливість, що зумовлює в найкращих його творах тон безкомпромісної щирості й широту аналізу вагомих суспільних проблем.

Творча доля Ніколае Веля, також прозаїка-лауреата, склалася так, що після бурхливого успіху на початку 60-х років він зазнав певних невдач. Та саме цей «латентний», за висловом Валеріу Крістія, період його пошуків і приніс нинішню нову якість. Письменник знайшов себе в малих епічних формах — оповіданні, новелі, повісті-мініатюрі. «Мова колюча й округла» — це збірка саме таких оповідань, що складають у сукупності щось на зразок «монографії села» з його звичаями й характерами. М'який гумор, поєднаний в одних випадках з ліризмом, в інших — із прихованою, ненастирливою дидактичністю,

¹ Див. «Иностранная литература», 1974, № 1, стор. 226—228.

часто нагадує найкращі зразки поетичної прози.

Окремо відзначає румунська спілка письменників найцікавіші літературні дебюти року — твори, що рецензуються під рубрикою «Prima verba». Цього разу тут відзначено й два романи — «Сепія» Марчела Константина Рункану та «Молюски» Марії Контя. Перший твір цікаво поєднує в собі риси традиційного біографічного роману й класичного пікарескного; другий, дещо всупереч романній структурі, тяжіє до «щоденниковості» і цілком уже сповідального психологізму. Молоді автори, що так сміливо почали свій шлях з найважчої епічної форми, звичайно, не уникнули окремих вад. У М. К. Рункану відчувається недостатня об'ємність характерів, починаючи з головного героя Овідія, випускника ліцею 1948 р. (такий собі «пікаро на мотоциклі»), твір має недостатньо вмотивований фінал; М. Контя робить надмірний акцент на неврастенічно хворобливій чутливості героїні, на її постійній невдоволеності життям, оточенням, роботою (вона працює репортером телебачення). Але увага журі до молодих письменників цілком виправдана — заслужено відзначена спостережливість у змалюванні різних соціальних прошарків, динамічність дії і жвавість мови у «Сепії», глибина психологічного малюнку й строгість моральних критеріїв у «Молюсках».

За першу поетичну книгу «Малий трактат про славу» нагороду одержав Дорін Тудоран. Працюючи на терені публіцистики та літературної критики, він не поспішав із виданням своїх поезій. Книга, як справедливо зазначила критика, укладена ретельно й вимогливо. «Малий трактат про славу» свідчить про непересічний ліричний темперамент автора, що вирізняється з маси початківців характерними особливостями поетичної уяви, а водночас і здатністю промовляти від усього свого покоління, рішуче замінюючи ліричне «я» на «ми», коли йдеться про засудження життєвої пасивності.

Премією Бухарестської письменницької організації відзначена збірка поезій Маріна Сореску «В бузку» (разом із збіркою Флоріна Сугура «Книга принца»). М. Сореску — один із провідних поетів того порівняно молодого, але вже досить зрілого покоління, що визначає сьогодні румунський літературний розвиток. Своєрідний драматург, дотепний пародист, непересічний літературний

критик, він передусім, безперечно, поет, притому поет виняткової енергії і свіжості сприйняття. Якщо збірка «В бузку» звернена в минуле — полемічне розвінчання традиційно-літературних уявлень про село поєднується в ній із щирою і щедрою поетичністю дитячих спогадів, — то вже в наступній збірці «Отак» автор шукає шляху до адекватного образного втілення сучасного світобачення і світорозуміння. І при цьому зберігає свою найхарактернішу ознаку: поєднання іронічності з глибоким ліризмом...

Премію Спілки письменників дістали цього разу й поетичні збірки «Мадонна з шовковиці» Чезара Балтага, «Листя в Галааді» Іона Карайона та «Самотність полудня» Ангела Думбравяну. Найцікавішою серед них є, напевно, збірка найстаршого з-поміж цих поетів, Іона Карайона, миття своєрідного і самотнього. Самобутність Карайона — у справжній одержимості драматичними колізіями життя. В той же час ці мотиви втілено у формі любовної лірики, і це тим більше парадоксально, бо Карайон аж ніяк не прагне «облагородити» слово, а вимовляє його різко й вагомо в уривчастому, наче синкопованому вірші. Такий віршований лад, за висловом Марти Куйбуш, «дряпає слух обивателів, звиклому до тепленьких співзвуч розважального вірша».

«Листя в Галааді» зберігає прикмети стилю, що йдуть ще від перших збірок («Паноптикум», 1943, та «Профіль людини, окреслений у небі», 1945). Водночас з'явилося й дещо нове: елегійність, задума, такі незвичні в цьому образному оточенні, мимовільне, ніби ненавмисне звернення до минулого.

Цікаво, що в творчості своїх колег Карайон цінує саме риси, відмінні від його власної поетики. Чезар Балтаг, приміром, приваблює його саме як поет гармонійний, якому не властиві душевні тортури, образність якого матеріальна і предметна. Так приблизно схарактеризував Карайон молодшого колегу в книзі «Дуель з лілеями».

Ангел Думбравяну здобув визнання не лише як цікавий представник того активного і розмаїтого поетичного покоління, до якого належать Марін Сореску, Нікіта Стенеску, Констанца Бузя, — а й як надзвичайно самовідданий і цілеспрямований перекладач, насамперед з мов народів Югославії.

Помітним явищем у літературному, а заразом і театральному житті ста-

ли драматичні твори Мірчі Раду Якобана, об'єднані в збірнику «Субота у «Верітасі». Крім п'єси, що дала назву книзі, сюди ввійшли драма «Без шоломів» та де в чому мелодраматична трагікомедія на дві дії «Танго в Ніщі». Сміливе поєднання драматичних жанрів загалом характерне для цього автора, який то вдається до елементів епічного театру, то віддає перевагу театрові поетичному. Незмінним залишається тільки його пильний інтерес до сучасності, до своєрідної «типології» суто сучасних характерів та ситуацій. Умовно конструюючи незвичайні вихідні положення, драматург досягає згодом виняткові переконливості і великого психологічного напруження, — коли герої опиняються перед необхідністю оцінити своє попереднє життя за найвищими моральними критеріями. І тільки через цю нещадність сповідей та самооцінок лежить шлях до відновлення істини, до віднайдення внутрішньої рівноваги.

Середовищем, у якому, волею автора, відбуваються такі струси, часто є дрібні службовці, провінційні інтелектуали, але в найгостріші моменти дії в неї включаються й представники інших осередків та прошарків. Проблематику «Суботи у «Верітасі» можна звести до питань: що вважати успіхом у біографії сучасної людини, що означає, з погляду того ж сучасника, невдача, як поєднати й примирити між собою відмінні, часом несумісні характери. І знову — тема байдужості, індиферентності як морального злочину... Вистава «Суботи у «Верітасі», здійснена театром Гулешть, ще раз довела справедливості тих суспільно-етичних критеріїв, якими вимірюється вартість людини у драматургії Якобана.

...За межами цього огляду залишається ще ряд творів, що засвідчують увагу жюрі до всіх без винятку літературних видів і жанрів: твори публіцистики й репортажу, книжки для дітей та юнацтва, студії історико-літературні та літературно-критичні. Проте навіть побіжна характеристика оглянутих творів дає уявлення про динаміку сучасного румунського літературного процесу, інтенсивність мистецьких шукань, що відбуваються в ньому.

Елеонора СОЛОВЕЙ

Нове про Жюль Верна

Паризьке видавництво «Ашетт», яке ще до першої світової війни перекупило права на видання всіх творів Жюль Верна, видало монографію про життя і творчість романіста, написану його онуком Жаном Жюль-Верном¹.

Автор цієї вартої уваги книги добре знає і пам'ятає письменника, який помер 1905 року. Його дитинство і юність частково пройшли в Ам'єні, в будинку Жюль Верна, чийми романами він зачитувався змалку, і які згодом, у зрілому віці, прочитав іншими очима, «відкривши таке багатство, про яке навіть не підозрював».

Про глибоку повагу онука до діда свідчить вже саме його прізвище — Жюль-Верн. Справа в тому, що його батько, єдиний син письменника Мішель Верн, був просто Верном.

Жан Жюль-Верн працював над монографією близько сорока років і опублікував її на вісімдесят другого році життя, що вже само по собі є фактом безприкладним.

За родинною традицією Жан Жюль-Верн отримав юридичну освіту, займався судовими справами, скінчивши свою кар'єру головою трибуналу вищої інстанції в Тулоні. На дозвіллі він збирав документи про свого славетного діда, а в останні роки повністю присвятив себе праці над книгою.

Щоб належним чином оцінити цю працю, слід з'ясувати, в чому полягає її новизна.

Численні книжки французьких, радянських, англійських, чеських, угор-

¹ Jean Jules-Verne Jules Verne, Paris, Hachette. 1973

ських, італійських, бельгійських, голландських, швейцарських дослідників спиралися на фактичний матеріал романізованої біографії Жюльє Верна, створеної його троюрідною племінницею Маргеріт Аллот де ла Фюїї до сторіччя з дня народження письменника (1928), яка витримала кілька видань. Цінність твору Аллот де ла Фюїї полягає не тільки у витонченості стилю, а й у тому, що автор використала чимало документів, головним чином листів Жюльє Верна, що зберігаються в особистих архівах. Пізніше в Бюлетенях Жюльєвернівського товариства час від часу з'являлися добірки листів, не використаних Аллот де ла Фюїї, але все ж таки в біографії Жюльє Верна залишалося стільки прогалин, що навіть не було змоги встановити точну хронологію створення «Незвичайних мандрів», публікація яких тривала й після смерті письменника. Було багато нез'ясованого і в історії його драматургічної діяльності, здавалися загадковими деякі обставини його особистого життя. Коли Аллот де ла Фюїї писала свою книжку, родичі Жюльє Верна не дозволяли розголошувати родинні таємниці, крім того, більша частина архівних джерел була ще недосяжна для біографа.

Між тим за останні десятиріччя Жюльє Верн як науковий фантаст і засновник нового жанру привертає до себе пильну увагу. За тиражами видань та кількістю перекладів він і досі залишається одним з найпопулярніших авторів у світі. В різних країнах з'являються нові п'єси, фільми, телевізійні вистави на сюжети його романів. Якщо за життя письменника серйозна критика замовчувала його твори, то лише за минулу чверть століття склалася багатомовна «жюльєверніана» — численні монографії та статті, присвячені авторові «Незвичайних мандрів» або окремим аспектам його творчості.

Якщо до Жана Жюльє Верна вивчення особистої та творчої біографії письменника майже не просунулося вперед, то великих і безсумнівних успіхів досягнуто у вивченні самих творів у тісному взаємозв'язку з історією літератури, науки й суспільної думки. В радянському літературознавстві Жюльє Верна вперше включено до історії французької літератури поряд із загальноновизнаними класиками¹. Відома книга Кирила Анд-

реєва в серії «Життя славних людей» і його вступна стаття до російського дванадцятитомного зібрання творів Жюльє Верна (1954—1957) переконливо довели вплив на письменника ідей утопічного соціалізму, антимілітаристський пафос його останніх романів, розчарування в конструктивних можливостях буржуазної демократії. Статтю Кирила Андреева передрукував паризький журнал «Ероп» (1955, квітень—травень), і вона не тільки викликала схвальні відгуки, а й багато в чому визначила сприйняття «Незвичайних мандрів» у Франції. Можна нагадати і монографію про Жюльє Верна автора цих рядків, і популярний біографічний роман Леоніда Борисова, і численні видання романів Жюльє Верна мовами народів СРСР.

«Ми є свідками справжнього відродження Жюльє Верна й бачимо в ньому більше, ніж автора пригодницьких книжок для юнацтва», — зазначає Жан Жюльє Верн. На батьківщині письменника те ж видавництво «Ашетт» перевидало найкращі його книжки в масовій кишеньковій серії, з'явилися такі праці, як «Політичне прочитання Жюльє Верна» Жана Шоно (новаторське за порушеними проблемами, хоча й трохи суперечливе дослідження), монографія Сімони В'єрн «Таємничий острів» (змістовний нарис історії задуму й уважний аналіз роману). У Франції вивченням Жюльє Верна займаються переважно літературознавці-аматори, які публікують здебільшого фактологічні дослідження, присвячені мікропитанням (головним чином у Бюлетенях Жюльєвернівського товариства), або методологічно немічні й у своїй основі безпорадні праці на зразок фрейдистських книжок Марселя Море «Дуже втішний Жюльє Верн» та «Нові дослідження Жюльє Верна»¹.

З цього випливає, що монографія письменникового онука, яка з'явилася в період поживлення суспільного інтересу до особи й творчості Жюльє Верна, правитиме за фактичну основу для нових серйозних досліджень і допоможе розвіяти всілякі легенди, пов'язані з його ім'ям.

Насамперед ми дізнаємося — і це дуже важливо, — де нині зберігаються архівні документи письменника. Досі, наприклад, вважали, що Жан Жюльє Верн дістав у спадщину від свого батька більшу частину родинного архіву. Насправді ж з'ясувалося, що

¹ Розділ «Жюльє Верн» у третьому томі «Історії французької літератури» (М., видавн. Акад. наук СРСР, 1959), написаний З. М. Потаповою.

¹ Перша з них викликала негативну рецензію А. Наркевича (див. «Вопросы литературы», 1960, № 12).

онук зберігає рукописи переважно драматичних творів. Із величезної епістолярної спадщини особливий інтерес становить багаторічне листування Жюль Верна з видавцем (фонд Етцеля у Національній бібліотеці Франції) та з батьками. Нашадки сестер і брата письменника віддали свої архіви в розпорядження Жана Жюль Верна, і це дозволило йому відкрити багато невідомих фактів. Крім того, він використав численні документи, які один з племінників передав до міської бібліотеки Нанта, де створено меморіальний музей Жюль Верна. Але головним джерелом матеріалів є архів Етцеля. Листування з видавцем тривало безперервно з 1862 по 1886 роки, а після його смерті — з Жюлем Етцелем-молодшим, який успадкував і довів до занепаду батькове видавництво. Листи до Етцелів дозволили авторів простежити крок за кроком сорокарічну працю Жюль Верна над втіленням його гігантського задуму.

Дуже цінний архів Етцеля став доступним дослідникам зовсім недавно. Першою його вивчила Сімона В'єрн, дослідниця з Гренобля. Вона прочитала понад 800 невідомих листів романіста до видавця й зробила разюче відкриття. З'ясувалося, що відомий публіцист і політичний діяч, учасник Паризької Комуни Паскаль Груссе, який пізніше писав пригодницькі романи для юнацтва, підписані псевдонімом Андре Лорі, в співавторстві з Жюлем Верном створив не тільки «Найду із загиблौ «Цінтії», що було вже відомо, а й ще два романи — «П'ятсот мільйонів бегунів» й «Південну зірку». Відкриття С. В'єрн, що внесло корективи в творчу біографію автора «Незвичайних мандрів», дозволяє нині віддати належне й Паскалю Груссе — письменнику, про якого в період розквіту його політичної діяльності з повагою відгукнулися Маркс і Енгельс.

Ці листи дають повнішу уяву про молодого Жюль Верна — його виключну працездатність, допитливість, оптимізм, про широке коло його знайомих — літераторів, артистів, вчених, про взаємини з Дюма-батьком, який відіграв важливу роль у долі Жюль Верна.

Перш ніж знайти свій шлях у літературі, він створив кілька десятків п'єс (історичні драми, трагедії, водевілі, лібретто комічних опер), які, хоч і не принесли слави, але були для нього доброю літературною школою. Автор переконливо показує, як досвід Жюль Верна-драматурга збага-

чує Жюль Верна-романіста, як цей досвід виявляється в композиційній архітектоніці, в «майстерних розв'язках» й ефективних діалогах його численних романів, що, як відомо, легко інсценізуються. Часто-густо сам автор робив з них п'єси-феєрії, які роками не сходили зі сцени. Особливо поталанило п'єсам за романами «Навколо світу за вісімдесят днів» та «Михайло Строгов», які витримали тисячі вистав.

Жан Жюль-Вєрн знайомить читача з неопублікованими п'єсами свого діда. Так, ми вперше дізнаємося про рукопис трагедії «Александр VI» (1847 р.), про досі невідомі водевілі «Морська прогулянка», «Чверть години Рабле», «Абдалах», «Тисяча друга ніч», оперету «Сабінянки», п'ятиактні трагедії «Драма за Людовіка XV», «Башта Монтлері» та ін. Цікава історія комедії у віршах «Леонардо да Вінчі». Перший варіант було написано ще в 1851 р. Пізніше «комедію в дусі Мюссе» перетворено на «Джоконду», і нарешті Жюль Вєрн прочитав на засіданні Ам'єнської академії в 1874 році останню редакцію комедії вже під назвою «Монна Ліза». Ця п'єса згадується в багатьох джерелах, але її сюжет викладено вперше.

«Леонардо да Вінчі» — чи не єдиний твір, який Жюль Вєрн переробляв багато разів.

Цікаво, як письменник поволі нагромаджував знання, що зробили його першовідкривачем жанру «наукового роману». Ще тільки-но починаючи замислюватися над тим, як поєднати літературу з наукою, він одного разу — це було в середині п'ятдесятих років — у відповідь на вмовляння батька обличити нікчемні заняття, виголосив:

— Я не маю сумніву щодо свого майбутнього. До тридцяти шести років я посаду в літературі визначне місце.

З багатьох прогнозів Жюль Верна, які розглянуто в книжці, цей перший прогноз виявився абсолютно точним.

По-новому розкривається в документах історія знайомства й багаторічного співробітництва Жюль Верна з Етцелем.

Восени 1862 року Жюль Вєрн закінчив свій перший роман. Шукаючи видавця, він звернувся до Дюма-батька. Той схвалив рукопис і через посередництво одного свого приятеля відрекомендував початківця П'єрові-Жюлю Етцелю, республіканцеві 1848 року, який відновив свою видавничу справу після кількох років вигнання. Етцель орієнтувався переважно на

юнацьку аудиторію й підшукував здібних працівників для «Журналу виховання та розваг», який збирався видавати разом з відомим педагогом Жаном Масе. Знаменна зустріч відбулася в кабінеті видавця на вулиці Жакоб. Жюль Верн, ніяковіючи, вручив йому рукопис. Етцель швидко прочитав роман, висловив свої зауваження й повернув його Жюлю Верну для допрацювання. Вже через два тижні рукопис було виправлено, і на початку 1863 року роман вийшов у світ.

Сама назва — «П'ять тижнів на повітряній кулі» — не могла не звернути на себе уваги. Успіх перевершив усі сподівання. Так був започаткований «науковий роман», в якому захоплюючи пригоди переплітаються з популяризацією наукових знань, насамперед географічних, з обґрунтуванням різного роду гіпотез. Уже в першому романі про уявні географічні відкриття в Африці, зроблені з пташиного польоту, Жюль Верн «сконструював» аеростат з термічним управлінням, безпомилково передбачив топографію верхів'я Нілу, а також висунув «довгостроковий прогноз» щодо майбутнього розквіту африканського континенту, який, на його думку, розкриє свої багатства, коли ресурси європейських країн значною мірою вичерпаються.

Невдовзі Етцель запропонував взаємовигідну угоду: Жюль Верн зобов'язаний був давати видавцеві по три книжки на рік (кожна обсягом приблизно 10 друкованих аркушів) з розрахунку 1925 франків за том при умові, що видавець спершу публікуватиме їх на сторінках «Журналу виховання та розваг». На ті часи, підкреслює біограф, це були великі гроші. Так, Бальзак і Жорж Санд одержували за книжку 2000 франків. Зважаючи на зростання популярності Жюля Верна, Етцель кілька разів змінював умови контракту на користь автора, який давав видавництву високий прибуток. Наприкінці 1865 року гонорар було підвищено до 3000 франків за книжку, а після 1871 року — до 6000, із зобов'язанням давати видавцеві вже не по три, а по дві книжки на рік. Щоправда, після інфляції, викликаной франко-прусської війною, нова угода не принесла письменникові особливого прибутку, але в цілому його літературна праця винагороджувалася досить щедро, звичайно, без збитку для Етцеля.

Ці факти, вперше наведені Жаном Жюль-Верном, розвіюють вигадки про те, що Жюль Верн нібито обійшов із

своїм першим романом чотирнадцять видавців, які по черзі відхиляли рукопис, аж поки йому не поталанило знайти п'ятнадцятого — Етцеля; і про те, що видавець нібито негайно уклав з ним безпрецедентну угоду на двадцять років наперед.

Численні уривки з листів до обох Етцелів, а також листування Жюля Верна з батьками й братом Полем розкривають творчу історію «Незвичайних мандрів» і кожного твору, що входить до багатотомної серії.

Працюючи кожного дня від ранку до вечора, Жюль Верн порівнював себе то з першероном, то з ломовиком, який відпочиває тільки у власній запряжці. Надлишок сил допомагав йому до певного часу бадьоро тягти переобтяжений візок. Ретельно виконуючи умови контракту — три томи на рік, — улітку 1866 року, втішаючись перспективою розрахуватися з боргами, він зобов'язався на замовлення Етцеля створити компілятивну «Ілюстровану географію Франції». Обклавівши джерелами, він встигає зробити скрупульозний опис двох департаментів за тиждень, видаючи «нагора» по 800 рядків — майже півтора друкованих аркуша за день. І це не рахуючи ранкової праці над «Дітьми капітана Гранта»! Після «Географії Франції», ще не встигши скінчити роман, він обмірковує «на дозвіллі» наступний і в черговому листі пише батькові: «Щоб відпочити, беруся за «Мандрівки під водою». Це принесе мені задоволення».

Найкращі книги Жюля Верна з'являються одна за одною. Ще раніше, в 1865 році, він пише й друкує в газеті роман «З Землі на Місяць», а на початку 1869 року за якихось шість тижнів створює «Навколо Місяця». Праця над видатною «місячною» діалогією не зайняла в нього й півроку!

Наприкінці шістдесятих років Жюль Верн береться виконати ще одне замовлення Етцеля — написати «Історію великих мандрів і славетних мандрівників». Робота трохи затяглася через «Таємничий острів» та інші термінові романи, але до 1877 року її було успішно завершено за допомогою працівника Національної бібліотеки, географа Габрієля Марселя, який добирав письменникові документи й тексти. Ця капітальна праця з історії географічних відкриттів тривалий час вважалася цінним посібником; за своїм фактичним матеріалом вона не втратила значення й понині.

Успіх «Історії мандрів» заохотив Етцеля звернутися до Жюля Верна з новою привабливою пропозицією —

написати чотиритомну популярну працю «Завоювання Землі наукою та промисловістю». Вже було укладено угоду, але Жюль Верн після деяких вагань відмовився її підписати. Можливо, він уже стомився й мусив розраховувати свої сили. Про цей незвершений задум онук письменника повідомляє вперше.

При такій винятковій продуктивності Жюль Верн, однак, ставить до себе високі вимоги. Найбільші труднощі, а іноді навіть муки, викликала праця над стилем. У листах до видавця він постійно скаржиться на брак часу, що заважає йому стати досконалим стилістом. Жюль Верн просто не міг дозволити собі таку розкіш, як шліфування кожної фрази, пошуки особливо точного епітету або якоїсь незвичайної метафори. Фантазія підганяла його вперед, дія, що стрімко розгортається, не дозволяла затримуватися. Особливо в перші роки творчої діяльності він такою мірою втілювався в образи своїх героїв і обставини дії, що, коли писав про мандрівку капітана Гаттераса до Північного полюса, схопив нежить...

Чималих зусиль йому коштували назви книжок. У процесі роботи вони кілька разів змінювалися. Так, у листуванні з Етцелем роман про капітана Немо і його незвичайний «Наутилус» називався «Мандрівка під водою», «Мандрівка під океаном». «Двадцять тисяч льє під морями». Остання назва була прийнята остаточно, хоч нашому читачеві цей роман відомий, як «Двадцять тисяч льє під водою».

«Діти капітана Гранта» спочатку було названо «Пригоди Роберта Гранта», але потім Жюль Верн змінив назву, щоб не зменшити роль Мері Грант і підкреслити тему пошуків батька. Заміна назви «Північ і південь» на «Північ проти Півдня» знов-таки посилює смисловий наголос, бо твір присвячено громадянській війні в Сполучених Штатах і автор рішуче співчував Півночі. Роман «Догори дном» до публікації мав назву «Перекинутий світ», «П'ятнадцятирічний капітан» — «Юний капітан», «Агентство Томпсон» — «Кумедний круїз».

Жюль Верн часто консультувався з вченими. Математик Анрі Гарсе зробив на його прохання розрахунки для роману «З Землі на Місяць», які обґрунтували надання снаряду космічної швидкості для подолання сили земного тяжіння. Інженер Бадуро зробив необхідні розрахунки, що по-

казали, в чому полягала помилка одного з персонажів, математика Масто-на, який намагався зсунути земну вісь. Праця Бадуро була надрукована як математичний додаток до роману «Догори дном». Так само, як ентузіаст повітроплавання Надар навів письменника на думку помістити в космічний снаряд пасажирів, і сам опинився серед учасників місячного перельоту під прізвиськом-анаграмою Ардан. Бадуро під ім'ям Альсіда П'єр-де виведено в романі «Догори дном».

Жан Жюль-Верн мало говорить про першорядну роль Жюля Верна в історії наукової фантастики, обмежуючись аналогією між його творчістю і спадщиною Едгара По та Вільє де Ліль Адама. Але це не завадило авторові поставитися з належною увагою до наукових і технічних прогнозів свого діда. Дивовижну інтуїцію виявив він у місячній діалогії, обравши Флориду місцем старту циліндрично-конічного вагона-снаряда із трьома пасажирами, примусивши їх відчутти невагомість, побачити зворотній бік Місяця й упасти в Тихий океан, де їх вилловив сторожовий корвет. За дивним збігом, зауважив американський космонавт Френк Борман, «Аполлон IX», маючи такі ж розміри й вагу, як снаряд Барбікена, приводнився за чотири кілометри від місця, визначеного романістом.

Відсутність палива, енергію якого можливо регулювати, примусила Жюля Верна скористатися неіснуючим надпотужним порохом, та водночас «вагон-снаряд» має ракетну систему для амортизації поштовху, коли б відбулася посадка на Місяць.

Не тільки розміри й вага алюмінієвого снаряда, а й опір атмосфери, регенерація повітря і навіть телескоп п'ятиметрового діаметру на вершині Лонг-Спїк у Скелястих горах, за параметрами й іншими характеристиками дивно схожий на той, що зараз встановлено неподалік від цього місця на горі Паламар — усе це передбачено в романі, що випередив реальні можливості більш ніж на сто років.

До цього слід додати, що «Навколо Місяця», як і перша частина діалогії, спирається на точні розрахунки. Коли Етцель готував окреме видання, Жюль Верн попросив його дати переглянути роман тямущому математику. Секретар Академії наук Бертран міркував над цими проблемами вісім днів і повернув рукопис з корективами, які передбачали повернення снаряда, щоб не дати йому загубитися в Сонячній системі.

Інтуїція поєдналася з точним розрахунком, який ґрунтується на механіці Ньютона.

Той самий космонавт Френк Борман пізніше згадував, що, коли його дружина тривожилася за долю чоловіка, він порадив їй прочитати «Навколо Місяця».

Видавець побоювався, що роман викличе заперечення церковної цензури. Жюль Верн відповів:

— Барбікен же сказав перед польотом: «Хай береже нас бог!» Хіба цього недосить?

Жюль Верн, щоправда, не поривав з католицькою церквою. Та це була, головним чином, данина традиції. Віра в науку усунула з його свідомості ідею бога. Коли Елен Гленарван звернулася до Паганеля з вигуком: «Хай допоможе нам господи!», географ уточнює: «Він нам допоможе, пані, коли ми самі собі допоможемо».

Етцель, близький до атеїзму, чимало сприяв поступовому відхиленню письменника від ортодоксальної віри. Разом з тим у питаннях політичних видавець був більш обачливим, ніж його автор, що виховувався на ідеях Сен-Сімона й засуджував будь-які форми пригноблення людини людиною. Жюль Верн часто поступався видавцеві, але траплялося і таке, що він довго й уперто чинив опір, не бажаючи відходити від своїх позицій. Дискусію в листах викликав, наприклад, образ капітана Немо.

Жюль Верн хотів зробити його поляком. Письменник співчував польським патріотам, учасникам повстань 1831 та 1863 років. Придушення царським урядом визвольного руху в Польщі викликали в нього обурення. Етцель заперечив: цензура не дозволить, щоб Немо атакував російські кораблі. Адже Олександр II зберігає нейтралітет щодо воєн, які веде Наполеон III. Жюль Верн відповів: якщо Немо буде поляком, чия дружина вмерла під батоґом, а діти загинули в Сибіру, ніхто його не засудить за те, що він мстить цареві. Етцель заперечив: республіканці не повинні співчувати монархам, але не можна не рахуватися з цензурою. Хай краще Немо буде аболіціоністом. Він матиме досить підстав для помсти ватажкам Півдня, що винні в загибелі його дружини й дітей. Жюль Верн відповів: рабство офіційно скасовано. Немо міг би боротися за визволення невільників, звільняти моря від работоргівців, але після поразки Півдня така діяльність втрачає головний сенс.

Етцель погодився: скасування рабства — видатна подія нашого часу. Але відданість тільки цій ідеї принизила б велич Немо. Чи не краще було б зробити його абстрактним месником, втіленням протесту проти тиранії в будь-якій формі?

На тому й зійшлися. Етцель також умовив його пом'якшити жахливу помсту Немо: хай він перший не нападає, а тільки відповідає на атаки.

Етцель покреслив рукопис, але автор не погодився з правкою. Загалом Немо залишився таким, яким був задуманий: патріотом пригнобленої країни, що повстала проти поневолювачів, революціонером. Він живе на грані між любов'ю і ненавистю, співчуттям і жорстокістю. Разом з тим це узагальнений образ бунтівника-анархіста, який наприкінці життя зрозумів свої помилки: «Я помираю тому, що уявив, ніби можливо прожити самому». В фіналі «Таємничого острова», як пам'ятають читачі, з'ясовується, хто такий капітан Немо — син індійського раджі, принц Дакар, який прагне помститися англійцям за поневолення Індії.

В довгій суперечці з Етцелем про капітана Немо Жюль Верн відстояв свої принципи.

Цікаво, що в одному з листів видавця він зауважив, що міг би назвати прототипом Немо полковника-ельзасця Шарра, який 1848 року був депутатом Національної асамблеї і військовим міністром республіки, а після державного перевороту заявив, що повернеться до Франції тільки тоді, коли там перемає свобода. Він помер у 1865 році у вигнанні, не бажаючи скористатися амністією, яку проголосив Наполеон III. За вказівкою Жюля Верна, художник Ріу, ілюструючи «Двадцять тисяч льє під водою», надав капітанові Немо портретної схожості з полковником-республіканцем Шарра.

Незгоди з Етцелем виникали й з приводу романів «Ченслер», «Михайло Строгов», «Паровий будинок», «Архіпелаж у вогні», «Робур-Завойовник». Творчу історію цих та багатьох інших творів Жюля Верна вперше розкрито автором монографії.

Відтоді, як письменник придбав у 1866 році старий рибальський баркас і переобладнав його на вітрильник «Сен-Мішель», він працював здебільшого на своїй яхті. Кремезний, засмаглий, із зміцнілими від фізичної праці м'язами, він був схожий на людину, яка звикла відчувати під

ногами хитку палубу. Заходячи в якийсь порт, Жюль Верн радів, коли навіть бувалі моряки мали його за свого.

«Щоб оспівувати море, — пише Жан Жюль-Верн, — він повинен був жити на морі. Не можна зменшувати значення «Сен-Мішеля» в житті письменника. Він провів на палубі значну частину свого життя, і якщо не зміг повторити далекі мандри своїх героїв, то багато плавав під вітрилами, ставши професійним яхтсменом. Думки, які висловлюють його персонажі про море, — його власні думки, й у капітані Немо втілено частку його власного існування».

Онук письменника уважно простежує маршрути кожної з трьох яхт, доповнюючи «морську біографію» діда новими невідомими подорожцями.

На першій, «Сен-Мішель», він не плавав далі Остенде та Лондона, обмежуючись, головним чином, річками й прибережною смугою Франції. В різні роки він кидав якір у Булоні, Кале, Дуврі, Гаврі, Нанті, Бордо, Дьєппі, Шербурі і... навіть у Парижі. Це сталося в 1869 році, коли Жюль Верн, приставши до Моста Мистецтв, ефектно вручив видавцеві рукопис «Двадцяти тисяч лье під водою» і ледь не сів на міліну.

Згодом на зміну першій яхті прийшов «Сен-Мішель II» — вітрильник на сім чоловік екіпажу, на якому капітаном став давній знайомий родини Вернів — Оллів. Незважаючи на те, що Жюль Верн пишався своїм кораблем, вже наступного року капітан Оллів умовив його придбати ще краще судно — елегантну парову яхту, збудовану для якогось маркіза Преоля, якому не вистачило грошей, щоб її купити. Продавши «Сен-Мішеля II» і одержавши чималий гонорар за «Історію великих мандрів», письменник зміг заплатити 55 тисяч франків. Тепер перед ним відкривався простір Середземного моря та Балтики. На борту «Сен-Мішеля III», поєднуючи працю й відпочинок, він написав кілька книжок. Англія, Шотландія, Ірландія, Голландія, Данія, Норвегія, Швеція, Іспанія, Португалія Італія, Алжир, Туніс — такий неповний перелік країн, береги яких обігнув «Сен-Мішель», зупиняючись у всіх великих портах.

Неабиякий навігаторський досвід відбився в багатьох романах французького письменника, і глибоко поміляються ті, — підкреслює автор монографії, — хто твердить, ніби Жюль Верн здобував свої відомості тільки з літературних джерел.

За книгою онука можна простежити життя письменника не тільки по роках, а й по місяцях. Жюль Верн зовсім не був домосід, як твердять біографи, що спираються на книжку Аллот де ла Фюїї. Більше часу він проводив поза домівкою, і тільки на схилі літ, занедажувавши, став «ам'єнським відлюдником».

За кілька років до зустрічі з Етцелем Жюль Верн одружився з молододу удовою Оноріною Де Біан. Її дочки від першого шлюбу Валентина й Сюзанна вперто не визнавали вітчима, а для самої Оноріни одруження з літератором-напівжебраком не принесло великої радості. Вона взагалі не розуміла, що таке літературна праця, яку вважала примхою; зате пізніше, коли переконалася, що навіть така праця може приносити гроші, нерозважливо витратила їх на свої примхи. Спосіб життя письменника, що починав трудовий день о п'ятій ранку, не збігався зі звичками Оноріни. Світ паризьких крамниць, пише про свою бабусю Жан Жюль-Верн, здавався їй не менш величким, ніж її чоловікові Весевіт. Прогулянки на Єлісейських Полях були її «незвичайними мандрівками», а «Незвичайні мандри» Жюля Верна залишали її глибоко байдужою. Щоб утримати дружину від паризьких спокус, Жюль Верн переїхав до Ам'єна, де жили її дочки, і там опинився ще в більшій ізоляції, в байдужому йому оточенні. Як з'ясувалося нині, довгострокові поїздки до Парижа, до родичів у Нант, самотність у сільській глушині або на борту «Сен-Мішеля», тривалі й часті від'їзди з Ам'єна були викликані не тільки пошуками спокою й тиші, необхідними письменнику для успішної праці, а й далеким від ідилії сімейним побутом.

Жан Жюль-Верн, що наважився розвіяти легенду про щасливе подружжя, не життя діда, вважає, що не слід замовчувати ще одну сімейну таємницю — багаторічну прихильність Жюля Верна до якоїсь пані Дюшенє із паризького передмістя Аньєр, очевидно, самотньої жінки, його ровесниці або навіть трохи старшої за нього. Ця жінка була начитана, мала певний художній смак і, головне, поділяла літературні й наукові інтереси Жюля Верна. Оноріні було відомо про це, але вона не влаштовувала чоловікові сцен. Якби ця дружба була палким коханням, зазначає Жан Жюль-Верн, Оноріна реагувала б інакше; вона знала, що «пані з Аньєра» не загрожувала її добробуту.

Смерть цієї жінки в середині 80-х

років була для Жюль Верна великою втратою, як і смерть Етцеля, який помер незабаром. Майже одночасно письменника тяжко поранив із револьвера божевільний небіж. До всього цього додалися складні взаємини з сином Мішелем, біографія якого досі залишалася «загадковою». Людина розумна й обдарована, але невірноважена й розбещена, Мішель вів життя гульця, заходив у великі борги, йшов на різного роду авантюри. Скандальні пригоди Мішеля не тільки коштували Жюлю Верну великих грошей, а й затьмарювали йому життя. І навіть пізніше, коли Мішель трохи вгамувався, його комерційні афери майже кожного року закінчувалися банкрутством, що вибило Жюль Верна з колії. Але з роками Жюль Верн дедалі прихильніше ставився до сина та його родини, що викликало у дочок Оноріни заздрість і гнів. Зрештою цей удавано пристойний буржуазний дім перетворився, за словами Жана Жюль-Верна, на «куболозмі» (натяк на роман Моріака). Кабінет письменника, куди ніхто не мав права заходити, був для нього не тільки сховом, а й фортецею.

Документи й листи, наведені біографом, змальовують у драматичному світлі останні десятиріччя життя Жюль Верна...

В 1888 році Жюль Верн висунув свою кандидатуру до Муніципальної ради за списком «червоних», заявивши, що, хоча він не належить до жодної партії, йому найбільш близькі за духом соціалісти. З тією ж старанністю, з якою він виправляв коректуру романів, Жюль Верн понад п'ятнадцять років виконував обов'язки муніципального радника, піклуючись про благоустрій і культурні заклади міста.

Жан Жюль-Верн підтверджує ліву орієнтацію діда. Уважно прочитавши його останні романи, легко переконалися, що письменник скептично ставився до приватновласницького суспільства. Критика американської гігантоманії, гонитви за наживою, кривавої колоніальної політики, використання наукових досягнень на шкоду людям, різкі виступи проти воєнних приготувань великих держав — усе це досить чітко позначилося в романах «Догори дном», «Плавучий острів», «Прапор батьківщини», «Золотий вулкан», «В гонитві за метеором», «Незвичайні пригоди експедиції Барсака».

Туга й самотність спонукали Жюль Верна до ще інтенсивнішої праці, що

перетворилася на маніакальну пристрасть. Внаслідок цього зібралось стільки рукописів, що видавець, який друкував щороку по два нових томи «Незвичайних мандрів», не встигав за своїм автором. Багато останніх романів, як і передбачав письменник, побачили світ після його смерті.

Можливо, Жан Жюль-Верн трохи перебільшує духовну близькість між своїм батьком і дідом, але, в усякому разі, Мішель в останні роки був майже єдиним його бажаним співрозмовником, і саме йому заповів Жюль Верн свої рукописи.

Давню суперечку дослідників про те, хто редагував і готував до видання ненадруковані твори, особливо роман «Наукова мандрівка» («Незвичайні пригоди експедиції Барсака»), що залишився тільки в нотатках, Жан Жюль-Верн беззастережно вирішує на користь свого батька Мішеля Верна, відкидаючи гіпотезу, що цією особою міг бути Паскаль Груссе або якийсь інший професійний літератор.

Разом з тим у книзі Жана Жюль-Верна далеко не все переконливо. Він додержується застарілого біографічного методу. Виникнення літературного задуму дослідник часто зводить до вузького біографічних чинників.

Звичайно, такі спрощення зрозумілі. Жан Жюль-Верн дивиться на свого діда очима члена родини й не може до кінця звільнитися від сімейних упереджень.

У цілому ж його праця відзначається об'єктивністю. Людина високої культури, з різнобічними знаннями, він наводить у своїй книжці багато цікавих спостережень і думок, безперечно, вартих уваги. Жан Жюль-Верн, озброєний багатим фактичним матеріалом, створив найбільш повний опис життя великого фантаста, змалював його на повен зріст таким, яким він був насправді — в усій величї творчих звершень і притаманних йому людських слабостей.

Книгу закінчено словами одного із героїв письменника, які доводять, що Жюль Верн навіть у найважчі часи свого життя, в роки рішучої переоцінки цінностей, не втрачав віри в людину, в її високе покликання і її майбутнє: «Ми вмираємо, але справи наші далі живуть, увічнені тими силами, які ми викликали в собі. Ми залишаємо на життєвому шляху вічні сліди. Все, що відбувається, визначено попередніми подіями, і майбутнє — не що інше, як невідоме нам продовження минулого».

Євген БРАНДИС

Ленінград.

Цією статтею «Всесвіт» відкриває нову рубрику, мета якої — розповісти про основні віхи розвитку світової культури — від найдавніших часів до наших днів. Статті ґрунтуватимуться на результатах новітніх досліджень. Публікуючи ці матеріали, редакція не дотримуватиметься хронологічного принципу.

ПРО ІТАЛІЙСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ

Навіть широкий хронологічно-послідовний опис італійського Відродження, супроводжуваний звичними зауваженнями про гуманізм і культ античності, про антропоцентризм, індивідуалізм, звернення до земного й плотського начала, про героїзацію особи, про фантастичне перебільшення її можливостей, про художній реалізм, про початки науки, про захоплення магією та гротеском і т. д., і т. п., — хоч би яким переконливим здавався цей перелік ознак ренесансного світосприйняття, — не полегшить розуміння їх внутрішньо-необхідного зв'язку, їх історичної цілісності. До речі, деякі з названих ознак можуть бути цілком переконливо спростовані. Інші ж дивно суперечать одна одній. І нема серед них жодної, яка не тлумачилася б дослідниками по-різному. З переліку «рис», із опису вивчених вздовж і впоперек явищ Відродження аж ніяк не проступає сама собою його суть — те, що зробило Відродження особливим типом культури, із притаманним тільки йому стилем життя і мислення.

У світовій науці тепер більшою мірою, ніж будь-коли, бракує єдності уявлень про Відродження; колишні концепції, що беруть початок у знаменитій праці Якоба Буркхардта, застаріли, а нового, такого ж авторитетного теоретичного синтезу поки що нема, — і тому історик повинен пояснити широкий публіці, *через що* точаться суперечки, дати якоюсь мірою відчуті складність проблеми й поділитися особистими міркуваннями.

Саме це я спробую зробити.

Більш як сто років тому Якоб Буркхардт (водночас із Жюлем Мішле) вперше побачив у Ренесансі своєрідну, чітко виділену культурну добу, змалював найважливіші властивості цієї доби й різко зіткнув її, як щось за своєю природою монолітне, з іншою добою-монолітом, із Середньовіччям. Ренесанс постав як «відкриття світу й людини», як час енергійних і жадібних до життя людей з гарячою кров'ю й земними, часом кривавими пристрастями, не вільних від забобонів, але вельми тверезих і реалістичних, далеких від трансцендентності й байдужих до релігії, з індивідуалістичним звеличенням сильного характеру, жадобою слави, чуйних до гармонії форм, пройнятих артистизмом, який замінив їм мораль. Ця коло-

ритна картина явно протистояла не тільки побожному, заглибленому в духовне споглядання й аскетичному Середньовіччю, скутому кригою традиціоналізму й корпоративності, а й пізнішій філістерській буржуазності, прозаїчній, поміркованій і благопристойній, у якій зблякли святкові барви ренесансної весни.

Коли злива дослідницького матеріалу розкрила довільні й хисткі стори бургхардтівської реконструкції, сталося те, що американський історик У. Фергюсон вдало назвав «бунтом медієвістів». З'ясувалося, що колишнє протиставлення Ренесансу Середньовіччю значною мірою зумовлювалося поганим знанням, приниженням чи схематичним тлумаченням багатой й неоднорідної середньовічної культури, справжнє вивчення якої почалося тільки в нашому сторіччі.

Саме тут і виник сумнів щодо можливості побудови будь-якої форми Ренесансу. З кінця ХІХ століття акцент чимдалі наполегливіше почали робити на тому, що розділяє сучасників і зближує людей, належних до різних поколінь, але до одної духовної традиції. За такого погляду на речі, коли й можна було шукати цілісності культури, то по вертикалі, а не по горизонталі; виходили з того, що стислі мислення скоріше існують паралельно, ніж приходять на зміну один одному. Це позбавляло смислу чітке розмежування великих культурно-історичних епох, і «Ренесанс» перетворювався в позначення умовно-хронологічне, а не змістове. Такий настрій певною мірою спостерігається в західній науці й понині, хоча пік його був пройдений в 1920—30-і роки.

Проте і він викликав значну реакцію. В цілому, спроби розчинити Відродження й гуманізм у Середньовіччі або розтягти їх на тисячоліття, від Абеляра (або й від Алкуїна, від «Каролінгського Відродження» ІХ століття) до Гете, виявилися такими ж скомпрометованими, як і зображення культурно-історичних епох у вигляді непроникних одна для одної монад. Коли хвиля «медієвізації» після 1950-х років відринула, виявилось, що проблема новизни й своєрідності Відродження залишилась, хоча й дуже ускладнилась.

У назві цієї статті говориться тільки про *італійське* Відродження, і це не випадково. Знайомий хоча б із радянською науковою літературою читач неминуче спитає: а чому тільки про італійське? Якою мірою і в якому розумінні Відродження — явище, спільне для всієї Західної Європи, чи можна твердити, що у Франції або Німеччині воно також становило цілу епоху і склалося в завершений тип культури? Чи можна, наприклад, вважати «ренесансним» нідерландський живопис від Ван Ейка до Босха і Брейгеля і що означає «Північне Відродження»? Чи торкнулося воно і Східної Європи?

Нарешті, як поставитися до ідеї «світового Відродження», висунутої академіком М. Й. Конрадом, який вважав, що через ренесансну добу — як і через добу середньовічну — неодмінно проходив будь-який народ! Деякі сходознавці останніми роками раптом почали виявляти Відродження в Ірані і арабському світі, в Середній Азії, в Індії, Китаї, Японії... і в більшості випадків набагато раніше, ніж в Італії, і виходить, що Відродження немовби переміщалося із сходу на захід, поки не засягло в країні Аріосто і Леонардо да Вінчі. Всюди, кажуть нам, були гуманізм, опора на свої давні духовні традиції, утвердження прав людського розуму й природи. Потім, як правило, йде застереження, що в кожній країні Відродження здійснювалося у власній формі й на власному рівні, специфічно і, звичайно, зовні не так, як в Італії — та й не можна розрахову-

вати, щоб десь у Китаї VIII—IX століть воно було подібне до Відродження у Флоренції XV століття.

Йдеться, все-таки, про різноманітність у межах одного культурного типу, причому ніхто не має наміру заперечувати, що саме італійське Відродження є для нас свого роду класичною вихідною моделлю. Проте питання про структуру цього типу серйозно не ставиться. Практично в пошуках східної ренесансності виходять завжди з окремих і дуже загально трактованих ознак, наче цього цілком досить для глибинного зближення з Італією. Вважається, що це вже всім відомо — що було в Італії...

А що було в Італії? Що таке логіко-історична цілісність «італійського Відродження»? Значенно, що сходознавці, які описують Відродження у персів та індусів, очевидно, вважають, що вони порівнюють досі незрозуміле й нерозгадане з давно відомим і розгаданим. А втім, їхні опоненти, які насамперед доводять, що в Італії Відродження мало зовсім інший соціальний ґрунт, коли я не помиляюсь, поділяють ті самі погляди.

Я належу до тих, хто цих поглядів не поділяє.

Тому свідомо облишимо тут усіякі суперечки про те, чи можна поширювати поняття доби «Відродження», історіографічно сформоване на італійському матеріалі, на інші країни й століття. Якби з часом було вироблене нове уявлення про італійське Відродження, що відповідало б нинішньому стану наукової методології і знань, — тоді до цих суперечок можна було б повернутися, поставивши їх на надійніший ґрунт, і одного чудового дня вирішити, чи можна, скажімо, Петрарку й Хафіза включити до одного типологічного ряду.

У наших хрестоматіях наводяться широкі витяги із славнозвісного трактату Лоренцо Валли «Про насолоду або про справжнє благо», у яких розгорнуто натхненну аргументацію на користь того, що тоді розуміли під «епікуреїзмом», тобто на захист гедоністичного утилітаризму, радісної і безоглядної насолоди всім, що є приємним і природним для людської чуттєвості. Ця аргументація є дуже характерною для життєлюбного Відродження і достойною одного з найсміливіших гуманістів XV століття...

Тим часом дослідники і далі сперечаються про те, який справжній зміст трактату Валли і в чому полягає точка зору самого автора. Річ у тім, що твір Валли написаний у формі діалога, улюбленого ренесансного жанру. В розмові беруть участь відомі й добре знайомі автору гуманісти, що реально існували; «епікурейські» думки розвиває — у цілковитій відповідності з своєю творчістю та репутацією — Антоніо Панорміта. Його промова, хоч і особливо широка, проте не єдина. Їй передувє стислий, але також досить виразний виступ Леонардо Бруні (між іншим, наставника Валли) в дусі песимістичного й мужнього стоїцизму. Промова Бруні є необхідною тезою диспуту, саме її намагається спростувати Панорміта в своїй антитезі. Синтез висловлений у заключній промові Нікколо Нікколі, який, також докладно й красномовно, перетлумачує предмет діалога на християнський лад. Який же погляд ближчий авторові трактату, гедоністичний чи пом'якшено-християнський? Чи Валла намагається їх примирити? В сучасній науковій літературі обстоюються всі три оцінки, і для кожної знаходяться досить переконливі обґрунтування...

В іншому гуманістичному діалозі, що належить перу Леонардо Бруні, також виведений Нікколі, який виголошує промову про занепад словес-

ності й ученості в «нинішні» часи порівняно з античністю й доводить, наскільки поступаються древнім Данте, Петрарка й Боккаччо. Але потім Нікколі, сміючись, признається, що говорив це не всерйоз і береться спростувати самого себе, висловившись на славу «трьох флорентійських світочів». Він досягає цієї мети так само блискуче, як і попередньої, і обидві промови Нікколі відзначаються тонкою ерудицією, проникливою риторикою. Загадковим залишається знов-таки лиш одне: позиція автора, Бруні,— не формальний, а справжній підсумок зображеної ним суперечки Нікколі з самим собою.

Якого б феномена італійської ренесансної культури ми не торкнулися, він здатний тією чи іншою мірою привідати для таких же загадок і різнобою в тлумаченнях. Був, скажімо, Верджеріо прихильником монархії чи республіки? У нього легко знайти, притому в творах, що належать до одного періоду, висловлювання і республіканські, й цезаристські. Чи був і справді Піко делла Мірандола таким противником поетичного й риторичного красномовства, яким він може видатися в листуванні з Ермолао Барбаро? Що відбувається в «Шаленому Орландо» Аріосто? Фантастичне перетворення й піднесення природних людських пристрасей чи іронічне зниження християнсько-рицарських міфів, заземлення фантастики? Чи це реалістична сатира на всі сторони італійського життя чи безтурботні естетичні арабески? Виходив Макіавеллі в своїх соціально-історичних роздумах з аналітичного, тверезо-прагматичного врахування доступного йому досвіду, чи з якихось ідеалізованих конструкцій, з героїчного й трагічного боріння «доблесного», «розумного» індивіда з «фортунною»? Ну, і так далі.

Досить часто дослідники знаходять навіть у одного й того самого ренесансного автора, в єдиних за задумом і здійсненням творіннях, якусь непереборну роздвоєність, що не піддається чіткому фокусуванню. Ось хоча б «Декамерон» — книга, здавалося б, наскрізь нового й цілісного світовідчуття. Але відомий італійський літературознавець В. Бранка в праці, полемічно названій «Середньовічний Боккаччо», з'ясував, якою величезною мірою не тільки сюжети, а й стилістика, і навіть ідейний світ «Декамерона» сягають середньовічних традицій анекдота й дидактичного повчання, причому справді новим у Боккаччо стало об'єднування того, що раніш було розведене між різними жанрами й психологічними настановами, у щось цілком органічне. Радянський дослідник Р. І. Хлодовський, з свого боку, показав, що у Боккаччо увага до поцейбічного, реально-людського існування й фантастичне світовідчуття вкорінені одне в одному.

Більше того. Якщо, на перший погляд, може видатися безглуздим зіставлення «Декамерона» з ученим трактатом Марсіліо Фічіно «Коментар до «Бенкету» Платона», все-таки ці два твори збігаються в єдиному розумінні любові, хоч точка збігання міститься поза межами кожного з них, узятого окремо. Ці дві книги виглядають антиподами, вони й були антиподами, але тільки в тому розумінні, що їх духовні центри — й, відповідно, їх периферії — позначені протилежними знаками. У «Декамероні» центром — само собою! — є земна, плотська любов; її урівноважує, проте, ідеально-куртуазне почуття у зворушливо-повчальних новелах (переважно 4-го, 5-го й 10-го днів). Обидва мотиви примирені в композиційній рамці. В трактаті Фічіно смисловий центр зайнятий, звичайно ж, теорією християнсько-платонічної любові; на периферії, однак, розміщується широкий матеріал про плотську любов і злягання, з деякими навіть ме-

дичними роз'ясненнями; притому любов небесна й любов тілесна ієрархічно співвідносяться й примирюються в «людській» любові, що міститься десь посередині. Найбільш чуттєва (ігрова) і найбільш спірітуальна (серйозна) книги італійського Відродження мають амбівалентну (тобто двоїсто-цілісну) основу, дзеркально відображають одна одну і з протилежних боків підходять до побудови загального культурного світу.

Коли якесь внутрішнє розширення, якийсь «плюралізм» поглядів заважають однозначно витлумачити окремого автора, окремий твір, то тим більш складною є оцінка етапів або наскрізних проблем ренесансної культури. Наприклад, у творчій атмосфері флорентійської академії Медічі історики вбачають і містико-релігійний, аристократичний відхід од Відродження (Фічіно, Піко делла Мірандола, Поліціано, Боттічеллі) і один із найвищих його виявів. Або: яким є ренесансне ставлення до християнства? Відповідь, як правило, залежить від того, які факти більш симпатичні дослідникам і якій стороні справи він схильний надати вирішального значення. Адже поряд з відцентровою напруженістю всередині кожного явища (наприклад: що важливіше для розуміння релігійності Вала, його трактат проти чернецтва, викриття «Константинового дару» чи його чисто богословські твори?) «середній» рівень ренесансного мислення в цілому також складається з крайнощів, що розбігаються. Помітно виділяються особлива побожність Енея Пікколоміні, або фра Анджеліко, або Маффео Веджо; особливе «язичество» Панорміти, або ранніх Боттічеллі й Тіціана, або Поліціанового «Орфея», або Мікеланджелового «Вакха»; особлива містична екстатичність Піко делла Мірандоли; особливі натуралізм, сенсуалізм і «безбожність» Каллімаха, Помпонацці, Луїджі Пульчі; особлива монументальність і строгість П'єро делла Франчески; особлива химерність і казковість Учелло і т. д. Що з усього цього і чому, власне, треба вважати більш характерним для епохи? Чи, як це часто робиться, відбирати тільки те, що за своїм духом ближче до Нового часу, далі від Середньовіччя? Але саме такий підхід дуже утруднює полеміку з католицькими істориками, які діють, зрозуміло, навпаки. Однобічні пояснення Відродження — його модернізація або медієвізація, підкреслювання в ньому християнського або язичеського, середньовічного чи античного начала, художнього наближення до реальності чи її міфологічного перетворення, іманентизму чи трансцендентизму — будь-яке з подібних пояснень надто легко знаходить собі підтвердження в матеріалі... а значить, усі вони, нібито, взаємно погашаються. Можна, звичайно, безнастанно нагадувати, що Відродження було добою перехідною і через це в ньому й зустрічаються речі дуже різні... Проте, якщо йдеться про перехідність в розумінні зовнішнього зіткнення або з'єднання, співіснування «старого» й «нового», то де ж саме Відродження? Якщо ренесансне мислення, як це тепер твердять багато західних істориків, еkleктичне, то пошуки якоїсь загальної формули доби і справді безнадійні й безпредметні?

Коротше кажучи, ані висунення на перший план якоїсь із «сторін» Відродження, ані проста констатація їх поєднання не можуть дати ключ до розуміння саме історичної цілісності, оригінальності, неповторності, які інтуїтивно відчутні для нас у цьому типі культури, могутньо-конструктивному, незважаючи на перехідність та еkleктику, — чи завдяки еkleктиці? А втім, можливо, це ніяка й не еkleктика?..

Незаперечним є одне: резюмування суті ренесансності — річ дуже складна, бо для ренесансного світорозуміння властиве постійне намагання поєднати полярності й примирити те, що, здавалося б, примирити не-

можливо: божественне і людське, граничне торжество духу і вільну радість плоті, піднесеність і повсякденність, космічний порядок і свободу волі, фантастику й реалізм, етичний пафос і натуралізм, благочестя і світськість, християнство й античність. Погляньте — ну, хоча б, на «Св. Себастьяна» Антонелло да Мессіни (з Дрезденської галереї). Чому цей святий із зверненням до неба поглядом і по-античному прекрасним нагим тілом стоїть посеред міської площі? Яке відношення до нього мають інші персонажі, наприклад, старець, що спить неподалік, чи жінка з дитиною? Як співвіднесені передній і задній плани картини? Урочиста вона чи інтимна? Сповнена умиротворення й спокою чи напруження? Зупинився в ній плін часу чи триває? Хіба всі компоненти картини не надивовижу суперечливі? Чому ж враження від неї хоч і неясне, але цілісне? Як його сформулювати?

У цьому конкретному випадку, як і в безлічі інших, тлумачення залежить, очевидно, від нашого уявлення про ренесансний спосіб мислення взагалі й насамперед про його перехідність, або горезвісну еклектичність або плюралізм.

Чи не ховається за «еклектикою» щось принципово-послідовне й продумано-структурне, чи не є «плюралізм», тобто запозичення і поєднання в ренесансній культурі і навіть у одного й того самого автора різного духовного матеріалу й спрямувань, необхідною умовою і результатом логіко-історичної органічності Відродження?

Антонелло да Мессіна. Святий Себастьян.

Можливо, час уже перестати судити про ренесансних мислителів-гуманістів, цікавлячись тільки їхніми «поглядами», тільки безпосереднім і конкретним змістом їх творів, тільки тим, що було ними виголошено й лежить на поверхні, тільки тим, що вони думали, наприклад, про діяльне і споглядальне життя, про багатство, славу, насолоду, словесність, свободу волі, чернецтво та про сотню інших предметів, а не тим, як вони думали, тільки ідеологічними й теоретичними *результатами* їхнього мислення, а не самим його *процесом*. Погляди гуманістів були непослідовні, чужі систематичності, вони стикалися й змінювались, але гуманістами цих людей робив більш чи менш подібний спосіб вироблення поглядів. Йдеться не

просто про «форму» мислення, а про величезну історичну змістовність цієї форми, у якій фокусується світогляд.

Наприклад, у побудові ренесансного діалога, несхожого на діалоги античні, середньовічні або просвітницькі, дістав свій вияв і особливий стиль спілкування, що культивувався в гуманістичному середовищі, і особливий стиль мислення — так би мовити, наскрізна тенденція Відродження, яку я назвав би *діалогічністю*.

Композиція діалога відповідала ренесансній здатності брати зовсім різні духовні позиції як взаємно й однаково необхідні, погоджувати їх для наближення до невичерпно-єдиної Істини, використовувати як сурядні і, отже, не остаточні.

У трактаті Валли «Про насолоду» всі три погляди дано всерйоз, персоніфіковано й окремо. Об'єднує їх уже те, що вони поставлені поряд, з повагою, в дружній розмові людей, які належать до одного кола, черпають аргументацію із спільного культурного фонду. Дотепність, часом, здавалося б, ущиплива, з якою учасники діалога обмінюються риторичними випадками, є ритуальною умовою: за нею немає справжньої злості й непримиренності. Кожний з учасників суперечки готовий до того, щоб його переконали. Бруні відверто до цього закликає. Вкладений в його уста стоїчний погляд, очевидно, чужий для Валли. Але й чужий погляд для гуманіста — не зовсім чужий, входить до його світорозуміння, також потрібний і дорогий. Нехай гуманіст не хоче брати його буквально, як такий, нехай відштовхується від нього — однаково і цей погляд пережитий ним органічно, неминуче присутній у його свідомості. Промова Бруні — теза діалога, без якої була б позбавлена смислу, збіднена епікурейська антитеза Панорміти і неможливий синтез Нікколі — очевидно, найбільш чужа для Валли, але вона йому потрібна не для звичайного спростування, а для внутрішньої об'ємності й напруженості істини, для того, щоб віддати перевагу над стоїцизмом зовсім іншій позиції.

Але якій? Валла із захватом розвиває гедоністичні погляди і все-таки зовсім не отожднює себе з цією прекрасно-однобічною точкою зору. Не тотожний світогляд Валли, взятий в найглибшому розумінні, навіть і синтезуючому підсумкові трактату. Кожен з підходів тією чи іншою мірою важливий для Валли як момент духовного самоформування, але автор багатший також і за суму цих підходів. Він — поле їх зіставлення. Персонажі діалога — голоси, що звучать у свідомості автора. Це, повторюю, аж ніяк не означає, що у Валли (або в будь-якого іншого ренесансного мислителя) немає власного, окремого погляду, який він ладен палко обстоювати. Проте істина пізнається у спілкуванні, і спілкування стає умовою істини. Дружня суперечка дає змогу з різних боків підходити до істини, робити її об'ємною, розімкнутою, хоча кожен її окремий вигляд пластично-завершений, а тому й потребує доповнення своєю протилежністю. І цей дух суперечки, що об'єднує, це відчуття конкретного багатства думки є найважливішим за будь-яку окрему думку, важливішим за синтез. У згадуваному діалозі Бруні, де також виведений Нікколо Нікколі, що демонструє нам таку характерну для жанру інтелектуальну провокацію, синтезу у зовнішньо-композиційному розумінні немає. Але синтез тут, по суті, полягає в тому, що протилежні оцінки сучасного стану «словесності», які одну за одною і однаково блискуче обстоює Нікколі, виходять з одних і тих самих критеріїв, зсередини однієї і тієї ж культурної свідомості, яка відчуває себе водночас античною і неантичною, яка вміщує античність і сучасність як два свої визначення, конфліктні, але такі, що не виключають одне

одного. Не Нікколі, а сам Бруні сперечається з самим собою. Щоб прийти до апології «трьох флорентійських світочів» і свого «віку», — його гуманісти незабаром назвуть «золотим», — йому потрібна ця суперечка, потрібен двійник, що з дружнім сміхом провокує його думку.

Справжній синтез — у самій можливості зіставлення, у способі мислення, а не в кінцевому висновку. В діалозі немає невпинної логічної лінії доказу, його єдність виникає з дискретності. Висновок синтезу — як контрапунктичний бас, перший серед рівних голосів музичної поліфонії. В ролі «висновку», «підсумку» синтез ренесансного діалога виглядає найбільш формально, плоско, безпорадно «еклектично». Але це, щоправда, не підсумок, не кінець, це тільки інший початок тієї ж осі. В діалозі немає *розвитку*, зате є інваріантність істин, що змінюють одна одну, тому діалог логічно оборотний і, разом з тим, потенційно невичерпний.

Ось три висловлювання трьох різних авторів. «Майже завжди вершини будь-якої досконалості можна досягти різними шляхами. Немає такої природи, яка не містила б у собі безлічі однорідних, але не схожих речей, при цьому однаково гідних похвали». «Якщо людське однаково передається окремим особам, місцям і часам, то, отже, воно не вичерпується ніякою особою, ніяким місцем і навіть ніяким часом». «Я взяв собі за правило, не присягаючи нічійми словами, ґрунтуватися на всіх учителях філософії, розглянути всі твори й узнати всі школи... в кожній школі є щось варте уваги, що відрізняє її від інших... і, звичайно, вузький той розум, який зупинився б на чомусь одному...»

Судження Кастільйоне, Фічіно, Ніко делла Мірандоли підводять до суті не тільки ренесансного діалога як жанру, а й до суті корінної діалогічності мислення, яка пояснює, мабуть, «плюралізм» Відродження взагалі: це зустріч істин, що сперечаються, несхожих культурних позицій, що становлять єдину істину й цілісну культуру.

Діалогічність Відродження чудово може бути проілюстрована картиною Тіціана «Любов земна й небесна». Складна символіка цієї речі добре вивчена, я не можу її тут торкатися. Але знаменно те, що сучасний глядач,

Тіціан. Любов земна й небесна.

з цією символікою не знайомий, певне, з першого погляду переплутає. де тут любов земна і де небесна. Християнство (Amor sacra) зображено в постаті оголеній, сповнений життя, солодкої знемоги й мрійливості; язичество (Amor profana) — в постаті, пишно і урочисто вирадженій, монументальній і строгій. Інакше кажучи, язичество виглядає християнським, християнство — язичеським. Кожен з образів допускає в себе другий, залишаючись собою. Дві богині стоять на одному просторовому рівні, по краях невеликого джерела, що роз'єднує і єднає їх, між ними Купідон, вони композиційно рівні і єдині, залишаючись незалежними; їхні погляди не зустрічаються, але можуть легко зустрітися; вони і втілюють протилежності, і схожі на сестер. Вони, коли хочете, провадять невидиму розмову — подібно до учасників гуманістичного діалога, яких-небудь Антоніо Панорміті і Нікколо Нікколі у творі Валли.

Можна припустити, що діалогічність Відродження є специфічним поєднанням замкненості й відкритості. Без відкритості й терпимості, без того відчуття множинності й невичерпності істини, яке добре й свідомо визначилося у вченні Фічіно про «природну релігію» або в ученні Піко про «світ філософів», дружня суперечка різних культурних позицій була б немислима — принаймні в XV столітті. «Серйозна гра» (ludum serium) одразу перетворилася б у зіткнення лобами. Тоді запахло б тими вогнищами, на яких савонаролівські скиглії спалювали ренесансні картини й книжки, або тим вогнищем, на якому згодом спалили самого Савонаролу. Але відкритість однаковою мірою була неможлива без замкнутості, тобто без того, що робить сурядні істини не байдужно-терпимими, не просто відносними, а внутрішньо пов'язаними в межах якоїсь божественно-повної і вічної Істини.

Звичайно, діалогічність виявляється в культурних явищах Відродження аж ніяк не однаково. Дозволено, проте, припустити, що ця діалогічність — саме те, що в них найбільш «ренесансне», — типологічно значуще, історично показове.

Додам, що той самий спосіб мислення ховається за ренесансним розумінням взаємовідношення і зміни «віків», тобто *історичного часу*. Це розуміння включало в себе ідею про незмінну природу людини, що найбільш високо й достойно показала себе в діяннях і творах древніх, у яких слід шукати приклади для наслідування, — і залишалося в своїй sacramentalній оберненості до минулого й до вічного, здавалося б, традиційним. Але ренесансне сприйняття ритму часу коренилося також в ясному відчутті дистанції, що відокремлювала від античності, в історизмі, що виявив себе в успіхах текстології, у визнанні різноякісності «віків», вирішальної ваги індивідуальних зусиль, можливості й привабливості новизни, у відкритості часу. Як могли суміститися такі протилежні орієнтації — на минуле і на майбутнє, на наслідування й на новизну, на абсолютне і на особливе? Як вони могли органічно *збігтися* — і виразитися, врешті-решт, у небувалому захопленні італійців Високого Відродження *теперішнім*, власною добою, самими собою, власними звершеннями?

Перехідність Відродження знову виявляється з усією чіткістю. Ренесансна концепція часу нагадує водночас і традиціоналістську і новоевропейську. Але вона — ані перше, ані друге, не рух по колу й не лінійний час, що розкручується в одному напрямку. Річ у тім, що авторитет античності не виключав, а навіть передбачав рівноправність і — якщо стане «доблесті!» — переможне змагання з древніми.

Якщо уявити, що людські можливості в якомусь поколінні, біля якоїсь межі вичерпалися цілком, тобто, що нащадкам лишилося б тільки повторен-

ня — людство враз утратило б божественність, яка здійснима лише в безкінечному результаті. А безкінечний результат завжди попереду. Тому ренесансний культ античності був, по суті, звернений у майбутнє. Схиляння перед славним минулим служило опорою творчій активності. «Адже ми включені в цю безмежну чергу поколінь, яка може від безмежної дії вилитися в безмежну силу» (Фічіно).

Невичерпне розкриття й варіювання вічного в часі, загального в окремому означало відкритість історії, але не її «розвиток» в пізнішому розумінні. Нема необоротності історії. Центр часів відтворюється всюди, де тільки свідчить про себе героїчна «гуманітас». Саме тому центром можна було вважати, поряд з античністю, і ренесансну сучасність. Звідси ця дивна всеїдність, цей геніальний «еклектизм», викоханий упевненістю в тому, що всякій мудрості і всьому людському мусить знайтися місце в універсальній людині і в універсальній мудрості «золотого віку», що повертався в Італію.

Один з найвищих художніх виявів діалогічної співвіднесеності, або, як каже сучасний дослідник, «хорової гармонії» ренесансної культури — Рафаелів фрески у ватиканській Станца делла Сеньятура. «У цьому царстві, населеному образами, в яких два світи (античність і християнство. — Л. Б.) сходяться віч-на-віч, нема ні переможців, ні переможених... Мрія Марсіліо Фічіно здійснилася... немовби чудом, Гомер і Данте, Платон і св. Фома, Аполлон і Христос стали братами. Ні! — це не готична «сума», відтворена перед нашим поглядом, це пантеон Александра Севера — всі боги, всі істини об'єднані в один культ, і їм поклоняються однаково ревно. Хай це «тільки мрія», але без неї не можна собі уявити ренесансної свідомості, і, «коли ми приходимо, навіть сьогодні, в Станца делла Сеньятура, ілюзія знову заволодіватиме нами»¹, цілісний світогляд Рафаеля перемагає логічні труднощі.

Викладені вище міркування про внутрішню структуру італійської «ренесансності», зрозуміло, торкаються тільки деяких сторін проблеми, але однаково неминуче залишаються надто побіжними й абстрактними. Якщо не можна обґрунтувати їх повніше й переконливіше, слід все-таки спробувати передати суть справи якимось відчутніше, обмежившись хай навіть одним прикладом, але досить виразним — і розглянутим ґрунтовно. Тому спробуємо поставити питання — що таке італійське Відродження? — тримаючи перед очима репродукцію однієї зі згаданих фресок Рафаеля — його «Афінської школи».

Персонажі «Афінської школи», величні й символічно значущі, а разом з тим природно-достовірні й невимушені в своїх позах, жестах і групах, являють собою, безперечно, — в межах дуже широкої загальної традиції, — різні духовні орієнтації і напрями філософствування. Вони дані не безладним і суцільним сонмищем, а в ясному ритмічному розчленуванні постатей і сцен. Для нас тепер не таке вже й важливе їх тематичне розшифрування, що й досі викликає вчені суперечки; важливіше те, на чому, здається, більш чи менш сходяться всі дослідники — між правим (від фрески), «платонівським», і лівим, «аристотелівським», крилом зображення є певна зорово-сміслова відмінність і симетрія.

Рука Платона вказує на небо, рука Арістотеля простягнена над землею. Вертикаль посиляє до осягнення розуму й божества, а горизонталь —

¹ J. Sez nec. The Survival of the Pagan Gods, N. Y., 1953, стор. 145—147.

Р а ф а е л ь. Афіньська школа.

до пізнання світобудови, вертикаль — до платонічного спіритуалізму, горизонталь — до перипатетичного натуралізму. Це, певно, підтверджується також ликами історичних або алегоричних персонажів, бо на боці Арістотеля ми бачимо знаменитих «фізиків», магів, натурфілософів, а на боці Платона — наставників у чесноті й чистій філософії. А втім, Платон тримає космологічний твір «Тімей», а Арістотель — «Етику»; схема одразу ж виявляється порушеною, теза й антитеза вміщують одна другу. Але так і мусить бути. Хіба ренесансна «фізика», натуральна магія, герметизм не були тісно пов'язані з антропологічною й етичною проблематикою? І хіба флорентійський неоплатонізм не цікавився астрологією, медициною, фізичним мікрокосмосом? Трактуювання предметного змісту «Афінської школи» уразливі, коли вони претендують на надмірну деталізацію й строгість. Нема потреби шукати жорстке зовнішньопрограмне зіткнення там, де воно виключається логікою зображення (колір, про який важко судити з репродукції, я обминаю).

Платон і Арістотель панують у просторі фрески тому, що тільки ці постаті *ідуть* з усіх п'ятдесяти семи постатей, і вони розміщені в місці перетину центральних осей композиції, вони облямовані зникаючими вдалині аркадами і, отже, наче вбирають і випромінюють перспективу, до них звернені погляди й ракурси багатьох інших персонажів. Важливо, що про-

тагоністів — двоє. Їхня єдність підкреслена злитим рухом на глядача, мирною паралельністю лівих рук, що тримають книги; проте їхня незгідність виражена в напруженні твердих поглядів — очі в очі — і, звичайно, в змаганні правди, що рішуче заперечують одна одній. Платон і Арістотель консонують водночас і контрастують водночас. Тому їх рівноправні сильні образи створюють поширену на всю фреску певну смислову розтягненість, розходження єдиного і збігання несхожого, так що наша увага просто не може задовольнитися чимось одним, драматизмом жестів, що стикаються, або їх гармонійним вирішенням в загальному русі. Запитання невинно дістає відповідь, а відповідь спонукає невтамоване запитування.

Різні тези й антитези правої і лівої сторін «Афінської школи», виначаються, врешті-решт, не іменами та атрибутами персонажів, а тим, що всі ці персонажі приєднуються або до Платона, або до Арістотеля, розміщуючись півколом. Погляд глядача, відірвавшись від центра фрески, неодмінно ковзне вздовж цих дуг, запам'ятовуючи персонажі, що сидять на передньому плані або стоять біля крайніх піластрів, і знову повернеться до протагоністів діалога.

Бо це — саме живописне втілення ренесансного діалога! Його учасники абсолютно зрівнені щодо пластичного благородства й масштабу зображення, і в охоплювальному русі заповнюють урочисту й затишну залу. Те, що підлога цього залу нахилена трохи до глядачів, робить філософів добре помітними, вони не заважають один одному і один одного не затуляють, близький і далекий плани (вести) виглядають рівноцінними. Окремі персонажі та групи подано в плавних переходах, разом і зокрема, цілком незалежно. Їх високе спілкування концентрується в бесіді Платона й Арістотеля, тут диспут досягає найбільшої принциповості, і тут народжується грандіозний синтез.

Жест Арістотеля і жест Платона продовжені в горизонтальному і вертикальному розрізах, обидва розрізи набирають форми кола, одне з яких утворене учасниками діалога, а друге — склепінням передньої арки, яка водночас є рамою фрески. Всяке коло само по собі створює враження замкнутості, завершеності, однак тут це — в обох розрізах — незавершене коло або півколо. Воно перерване на передньому плані. А оскільки простір фрески природно подовжений простором, у якому перебувають глядачі, ми немовби перебуваємо в сегменті, якого не вистачає, ми можемо ввійти у доблесне коло філософів, зайнявши завбачливо залишене для нас місце, і взяти участь у бесіді.

Діалог цей завжди відкритий — незабаром буде от уже п'ять сторіч... Та відкритий лише завдяки конструктивності, замкнутості цілого. Це ніяк не схоже на позбавлений центрованості простір якої-небудь нідерландської картини XV століття, в яку глядач може подумки ввійти з будь-якого боку і вільно розміститися серед інших розсипаних по ній людських постатей, зовсім не зашкодивши композиції. А тут — наш вхід визначений наперед. Забажавши включитися в розмову філософів, у гуманістичну культуру, у художню логіку рафаелівської фрески, ми мусимо скоритися божественній нормативності, а не ступати й дивитися, куди схочеться, і не говорити, що спаде на думку.

Діалогічність святкової зустрічі мудреців, що свідомо синхронізує історію і все ж залишає її історією (нижче ми до цього повернемося), дуже добре відтіняється порівнянням із традиційними середньовічними композиціями, ієрархічними і позаісторичними, одним з останніх зразків яких у Італії була фреска Андреа ді Фіренце «Тріумф Фоми». Проте ми порів-

няємо, зважаючи на близькість сюжетів, «Афінську школу» з дантівським Лімбом у четвертій пісні «Пекла». Таке порівняння живописного і поетичного творіння, що може здатися якоюсь мірою несподіваним, цілком виправдане різочче чіткою просторовою уявою Данте.

За два століття до рафаелівського розпису Данте розповів про потойбічну долю тих, хто не грішив, але й не був хрещеним, і особливо тих, «Хто був до християнства і не поклонявся Богу, як належить». Здебільшого підкреслюють — і справедливо, — що Данте звільнив язичників від мук, поселив душі кращих і відоміших із них серед квітучої й привітної природи і змусив страждати лише через недоступність для них вищого райського блаженства («*duol sanza martiri*» — «скорбота без мук»). Слід лише пам'ятати, що в очах Данте, як і кожного віруючого християнина, це досить суворая кара. Все-таки, Лімб — перше коло пекла, і Віргілій говорить: «Ми пропали (*seno perduti*)». Тут тіні «прагнуть без надії», «їх образ ані смутний, ані веселий», і серце Данте стискається «від звістки, що достойних мужів спіткала в Лімбі така гірка доля».

Попри всю поблажливість автора «Комедії», що помітно послабив догматичне засудження язичеської античності, язичники поставлені ним набагато нижче за християн. Крім того, в межах Лімба є своя ієрархія. Поети виділені й піднесені над простими смертними, у вигляді «вогню, який перемагав сутінь півсфери», «в порівнянні з іншими поважні серед юрби, що обступає їх». Попереду поетів, з мечем у руці — Гомер, «великий поет», «цар поетів», «синійор», «той, хто над іншими ширяє, мов орел». Проте й поетів Данте розміщує поза стінами замку, який підноситься над Лімбом і призначений лише для царів і філософів. Сходження по східцях ієрархії триває. Вже після зустрічі з Гомером, Горациєм, Овідієм і Луканом флорентійцю доводиться довго йти з ними та з Вергілієм до «підніжжя благородного замку», щоб через одні із семи алегоричних воріт проникнути туди, де на зеленому лузі розмістилися «люди з повільним і поважним поглядом, з великою владністю на лиці, вони говорили скупко, і голоси їх звучали приємно». Це давні троянці й римляни, «Електра з багатьма товаришами» та мусульманин Саладін — «один, осторонь від усіх».

Ми, разом із Данте, знаходимо їх «на відкритому і ясному узвишші, так що їх можна розгледіти усіх до одного». На схилі пагорба вони утворюють, як і на середньовічних іконографічних схемах, цілком очевидний амфітеатр.

Найпочесніший, верхній ряд Данте віддав філософам. «Потім, ледь підвівши вії, ти бачиш учителя тих, хто знає, який поважно сидить, оточений дружною філософською сім'єю. Всі дивляться на нього, всі віддають йому шану». У чотирьох рядках — композиція, абсолютно протилежна фресці Рафаеля. У ній немає глибини простору; філософів, як і розташованих нижче героїв, «можна розгледіти усіх до одного», бо вони зображені на одній площині, вздовж яруса схилу. Порухом вії поет проводить домінуючу в картині вертикаль: як завжди у Данте, ясно визначені положення глядача і ракурс сприймання. Персонажі сидять (у Рафаеля вони йдуть, стоять, сидять, напівлежать, нахиляються, повертаються; місця їх також визначені наперед, але вони займають ці місця спонтанно, не приковані до них назавжди, здатні зайняти чуже місце у хороводі істини). Філософи Лімба розміщені так, що їм не пересунутися ні на п'ядь. У центрі на підвищенні — Арістотель, який один головує і наказує, як і Гомер серед поетів. «Біля нього найближче сидить поважний Сократ і з ним

Платон». Далі — натурфілософи; за ними — Орфей (музика), Цицерон (ораторське мистецтво), Ліній (поезія), «мораліст Сенека», «геометр Евклід», Птоломей (астрономія) і лікарі; як і в ярусі героїв, останнім у переліку стоїть — осторонь від усіх — араб Аверроес.

Це поважне сидіння у потойбічній вічності — відповідно до ієрархії дисциплін і авторитетів — виключає всяку суперечку і навіть бесіду: філософи не дивляться один на одного, всі погляди спрямовані в один бік — на Арістотеля. Щоб зав'язати спілкування, їм треба б підвестися, повернути голови, розміститися інакше. А так, як вони нам показані, діалог немислимий.

Що й казати, Данте неортодоксально, вільно включив у традиційну схему, розхитуючи її, деякі надзвичайно ризиковані постаті, і все-таки він включив їх у *традиційну* схему. Геніальний поет стояв перед порогом Відродження, але не переступив його. Новизна ще не стала структурною.

Та повернімося до «Афінської школи».

Рафаель замінив плоске зображення об'ємним: амфітеатр, що здійснюється по вертикалі — залом, яка міститься на рівні глядачів; розглядання знизу вгору — розгляданням перед собою; непорушні яруси — рухом по розімкнутому колу; ієрархію — діалогом. Зробивши це, Рафаель змушений був також обов'язково замінити трансцендентне виключення з часу на зустріч часів.

Глибочезний перспективний прорив у просторі фрески по центральній осі, перпендикулярній щодо поверхні зображення, цей просвіт за спинами Платона і Арістотеля у поєднанні з енергією їх ходи назустріч глядачам — створюють відчуття, ніби протагоністи прийшли *звідти*, з-за межі безпосередньої дії, що розгортається у найближчій до нас «ведуті» зали. Там, у глибині, ритмічно повторюється арковий мотив переднього плану, поки не зникає у бездонному небі. Там видно інші, схожі і, либонь, порожні інтер'єри (якщо уявити, що саме з них зійшлися сюди всі персонажі). Тим часом простір, у якому ми бачимо групу філософів, що належать до різних століть, цілком об'ємний і закруглений, у ньому вичерпана повнота трьох вимірів. Чи не дає усе це нам права витлумачити перспективу, що простягається в далечінь із смислового центра фрески, як четвертий вимір, як час?

При такому припущенні з'ясується, що синхронність усіх дійових осіб не буквальна, не абсолютна, не остаточна. Зображений на фресці інтер'єр, який приходить у простір, де перебувають глядачі, стає перед нами, як *іще один* інтер'єр і разом з тим *єдинозмистовний*, як актуалізоване (з жвавистію, характерністю, миттєвістю пластики) і разом з тим вічне філософствування. Передня ведута і об'ємно-замкнута і прогинається в безмежність. Це суперечливе художнє враження підтримується і гармонійно знімається можливістю для нашого погляду рухатися одразу в двох протилежних напрямках. Погляд, спрямований на протагоністів, обтікає їх і губиться в глибині: простір фрески розмикається. При зворотному русі погляду — разом із Платоном та Арістотелем — перспектива вливається у простір зали, матеріалізується, звільняється від непотрібної безмежності, стає композиційною завершеністю філософського синкліту.

Там, де ступають Платон і Арістотель — межа й зв'язок трьох вимірів з четвертим. Протагоністи рівно й неподільно мають стосунок і до побудови ближньої ведути, і до таємничої перспективи. Тому вони синтезують не лише тезу й антитезу діалога, але також історичне і надісторичне, діахронію і синхронію, відносне й абсолютне. У цьому дивному

зосередженні відбуваються взаємні перетворення часу і простору. Простір фрески втягується через Платона і Арістотеля у воронку часу — земного часу, вектор якого вказаний жестом творця «Нікомахової етики». І через цю ж воронку час розтікається, перетворюючись на простір; історія переходить у сучасність, далека перспектива в конкретність переднього плану. Філософи, учення, істини, що явилися з давніх «віків», з історичних інтер'єрів, які чергуються, сурядні один щодо одного (а також щодо нас) і вступають у діалог. І навпаки, діалог передбачає додатковий історичний вимір.

Адже принцип діалогічності і принцип історичності у Відродженні збігаються, у них одна й та сама логіко-культурна суть, і вони можуть бути розкриті як взаємні визначення. Діалог Відродження — це зміна часів (думок, смаків, вірувань, культурних позицій), взята синхронічно, витлумачена просторово; це співіснування й суперечка точок зору, що походять із різних «віків». Усякий діалог має корінь в історії. Зміна часів — це діалог, взятий діахронічно, тобто витлумачений як розгортання єдиної істини у часі. Всякий час посідає своє місце в діалозі, виражаючи на власний лад абсолютність світу і людини.

Рафаель дав — ясна річ, не лише у розписах Станца дельла Сеньятура, але й у кожному своєму творінні, і не лише, звичайно, Рафаель, але, більшою чи меншою мірою, кожен художник Високого Відродження — якусь ідеальну конструкцію, світ довершеності, гармонії і розумності. Цей міфологізований, перейнятий божественним смыслом світ розміщується, однак, довкола людини і розуміється не як трансцендентний, не як такий, що протистоїть світові, у якому ми живемо, а як земна, конкретна миттєва реальність або принаймні як схована за нею, але досяжна суть і міра. У будь-яких, зовні не схожих виявах ренесансного стилю мислення, хай то буде філософія Фічіно або Піко дельла Мірандоли, поетика Аріосто, роздуми Макіавеллі про історію, життєво-культурні настанови гуманістів від Петрарки до, скажімо, Кастільйоне, — можна виявити таке ж саме духовне ядро. Нам тепер надто важко вважати подібну настроєність не вишуканою умовністю, не мрією, що кидає виклик дійсності, не просто вченою грою, а справжньою самосвідомістю творчої еліти. Тим часом це було так. Аналіз листування і життєвого укладу гуманістів, зокрема, міг би підтвердити, що ці люди вміли існувати в двох реальностях — у буденно-соціальной, практично-побутовій і в книжній, піднесеній — як у одній, усвідомлюючи їх несумісність, але не відчуваючи між ними розладу.

У цьому розумінні ренесансна культура — вся роблена, сконструйована, така, що тримається постійним і величезним духовним зусиллям. Інакше кажучи, це «переважаюча культура». В основі її — ідея створення «культури» в первісному значенні латинського слова.

Високе Відродження довело героїчний максималізм, ідеалізоване розуміння дійсності до логічної завершеності, до надто прекрасної, надто бездоганної і тому приреченої досконалості. Відродження ніби нагромаджувало в собі якість структурне перенапруження, ставало потенційно трагічним тим більше, чим більше воно прагнуло до ейфорії. Ламкість і вразливість такого стилю мислення виявляється в надзвичайній швидкості і навальності, з якими під натиском сумних загальноісторичних обставин вибухне загибель Відродження. Тоді Мікеланджело розмалює олтарну стіну Сікстинської капели «Страшним судом», і Гамлет, «що втратив усю

свою веселість і звичку чимось займатися», виголосить останній із численних ренесансних монологів про «людину — чудо природи», приправивши його розчаруванням і гіркотою: «Що мені ця квінт-есенція праху?»

Повернімося на закінчення до картини Антонелло да Мессіні і спробуємо зрозуміти закладену в ній (а, більш чи менш, і в кожному творінні ренесансного духу) суперечність, що стала згодом внутрішнім джерелом кризи — як джерело конструктивної діяльності і могутності Відродження.

Св. Себастьян, прив'язаний до дерева і пронизаний стрілами, зберігає спокійну і сповнену гідності поставу. Чи прив'язаний він (про це свідчать тільки закинута за спину руки і звисаючий край мотузка) чи просто сперся на дерево? Уламки стріл якось дивно стирчать із цілком здорового тіла, зовсім не порушуючи його краси. Струмочки крові лише підкреслюють ніжність шкіри. Ясне чоло і задуманий, спрямований у глибоке небо погляд також ніяк не узгоджуються з цими ознаками тортур, вони виражають тільки благородну й побожну медитацію. Поєднані в зображенні святого муки і незворушне блаженство належать до різних нашарувань часу. Два стани різноспрямовані і, отже, можуть бути витлумачені як минуле й майбутнє — те, що минуло (і про що нагадає уламок колоди, який лежить тут-таки, алегорична ознака тлінності), і те, що гряде.

Взаємне накладання часових проекцій і містичне протиставлення змученої плоті та незалежної від неї душі продовжувало б іконописну традицію, якби у Антонелло да Мессіні плоть не була виписана з такою любовною пластичністю і реальністю, зовсім не змученою, не жалюгідною, а радісно-прекрасною!.. І якби минуле й майбутнє не були всунуті в сучасність, тобто якби одвічно-поважна постать Себастьяна не була вміщена в ясний простір теперішнього інтер'єру міського майдану. Там, на залитому сонцем задньому плані, за спиною Себастьяна, сьогоденність підкреслена жанровістю епізодів і речових деталей. Двоє озброєних молодих хлопців захоплені розмовою, з-за рогу за ними стежить багато вдягнений старий, на балконі сидять дами, на строкатих плитах вулиці дрімає, розлігшись, старець. Жінка з дитиною на руках зупинилась і глянула на Себастьяна... просто так. У цій мальовничо-буденній обстановці (навіть, якщо дами на балконі, як гадають деякі мистецтвознавці, служать обертоном головної теми і є алегоріями чеснот, а крайня, підперши голову рукою, втілює меланхолійне споглядання), в обстановці радісного й мирного побуту, очевидно, ніхто не помічає страти...

Себастьян та інші персонажі, отже, не пов'язані сюжетно. Але вони перебувають разом, у спільному і єдиному просторі, хоч цей простір дискретний, між передньою і задньою ведутами немає плавного переходу. Інші постаті — наприклад, старця, що відпочиває, випустивши з рук ципок, — розміщені зовсім поряд із святим, але й дуже далеко: надто вже різна задана ракурсом масштабність. Тому здається, що Себастьян стоїть і посеред майдану і за ним. Ідеалізована архітектура майдану, як завжди в ренесансних композиціях, замикає дію, не залишаючи відкритої в далечині перспективи. В результаті усього цього виникають два спрямованих одне одному назустріч і поліфонічно врівноважених враження. Божественність Себастьяна сприймається не як щось потойбічне щодо земної реальності, вона інтимно введена в сьогодишню течію людського життя; зате й це життя тим самим незвичайно піднесене, будь-які його деталі набирають напруженої значущості. Той вищий, космічний смисл, що схований у сущому, втілений в Себастьяні і могутньо панує в зображенні —

з глибини сущого, хоч і не зливаючись з ним остаточно. Увага глядачів спочатку вражена поєднанням в урочистому образі Себастьяна двох суперечливих часових станів, минулого і майбутнього, повнокровної плоті і піднесеного духу. Потім погляд звертається в глибину картини, в плин часу, в те сьогоднішнє існування, яке освячене присутністю Себастьяна — і знову повертається до постаті святого. У невинному русі від ведучи до ведучи, у природній на дотик, а насправді старанно вигаданий, гуманістично-концептуальній, «розумній» гармонії обох ведуть, ніби вкладених одна в одну, — нам відкривається ренесансний пафос цього по-ренесансному таємничого твору.

Дивлячись на середньовічну ікону, тодішній глядач мусив вийти з свого часу-простору і подумки перенестися по той бік, увійшовши, за словами Данте, «із часу в вічність». Коли ми дивимося на ренесансну картину, також відбувається прилучення до якогось вічного, коли хочете, міфічного смислу (і дерево Себастьяна, що єднає небо та землю, змушує згадати про давній, як сама міфічна свідомість, праобраз «світового дерева»). Однак ми, скоряючись тому ж таки закладеному в картині прагненню, входимо також із вічності в час. Ми стикаємося з світовідчуттям не новоевропейським і не середньовічним. Божество не виведене з реальності, із земного побуту, з історії, але й не поставлене над нами. Вічність виявляється по цей бік; вона не над часом, а в часі; вона не замикається на собі, але й не вичерпується нічим конкретним і окремим. Вона — в людському, відносному, історичному.

Звідси своєрідність «героїчного» мистецтва Високого Відродження, перейнятого символізмом, але таким символізмом, який за глибокою своєю суттю потребував достовірності, тілесності, об'ємності зображення. Я гадаю, що це мистецтво неправильно вважати першим (і тому неминуче «незрілим», «наївним») етапом розвитку того реалізму, який досяг вершини у ХІХ столітті. Мова йде про принципово інший спосіб художнього мислення, який має бути витлумачений у відповідності з власними внутрішніми критеріями. Та неважко зрозуміти, чому так часто виникала і виникає спокуса анахроністично пояснити ренесансне мистецтво через поняття реалізму (нехай і з додатком слів «фантастичний», «монументальний» і т. п.) — або, навпаки, звести його до релігійного спіритуалізму (наприклад, у працях мистецтвознавця Г. Вайзе).

Відродження прагнуло водночас вивільнити і піднести природну реальність людського існування. Натуралізм вивільняв, але загрожував піднесенню. Спіритуалізм підносив, але заважав вивільненню. Тому в ренесансну творчість вони входили, тяжіючи до того, щоб стати атрибутами одне для одного — з крайнім одухотворенням чуттєвого і втіленням духовного. Звичайно, це здійснювалося у величезному багатстві й строкатості відтінків і напрямків, у незгодах і суперечках, часто і в крайнощах, і те, про що йде мова в цій статті, зовсім не означає, ніби всі творіння ренесансної мислі й мистецтва однаково і, так би мовити, рівномірно виражали потребу в гармонійному синтезі, ніби обидві сторони синтезу були завжди урівноважені в емпірії Відродження. Все ж для цього типу культури історично показові, специфічні не увага до дійсності і не напружена духовність, не секуляризація і не благочестя, не реалізм мистецтва і не його ідеалізованість, не наголошування особливого та індивідуального і не схильність до загального і нормативного — а спосіб їх співвідносити, парадоксальне поєднання усіх цих протилежних речей у цілісному світовідчутті.

Відродження черпало сили для того, щоб відірватися від тяжіння античності й християнства, у них-таки самих, розхитуючи, змішуючи, підмінюючи, роблячи їх двозначними, експериментуючи над ними, але все — з безпосередністю й вірою в те, що так і треба, що це й означає уподібнюватися древнім і бути разом з тим добрими християнами.

Ренесансна культурна конструкція, що виникла в зустрічному русі і взаємопронизуванні всяких крайнощів, у діалозі неба і землі, неминуче розпиралася внутрішнім тиском, який спричинив її історичну недовговічність. Чи не в цьому складному збігові гармонії і схованого в ній драматизму, чи не в цьому враженні довершеності того, що принципово не може бути довершеним, і криється привабливість для нас Відродження?

Уже давно помічено, що оригінальність Відродження полягала в його *перехідності*. Але й перехідність Відродження виявлялася не в «поєднанні» середньовічного і новоевропейського, «старого» й «нового», а в оригінальності. Перехід від Середньовіччя до Нового часу вимагав зовсім не схожого на те, з чого він виростав, і на те, що з нього потім виходило.

Що це означає? Ренесансний індивід вперше зіткнув у самому собі різні культурні позиції, не стаючи цілком на жодну з них і стаючи тим самим їх творцем, виробляючи при цьому самого себе, свою власну індивідуальність, суб'єктивність. Визвольне значення зусиль італійських мислителів та художників включало в себе плідотворну скованість духовним матеріалом, над яким вони, здавалося б, панували. Так мармурова брила не заважає, а допомагає скульптору створити щось несхоже на неї. Тут можна було б сказати, що ренесансний порив до майбутньої новоевропейської цивілізації стався не лише *всупереч* середньовіччю, традиціоналізму, антично-християнським іконографічним та риторичним формулам, а також і *завдяки* цьому, завдяки інерційній історичній силі, без якої зникла б неповторність Відродження. Звичайно, вивільнення через це мало залишатися неповним, діалог — відкритим, перехід — незавершеним. Зате сама ця властивість доби — «перехідність» — набула цілісності, виявилася цілком викристалізованим стилем мислення. Цілісність Відродження сформувалася як вічна незавершеність, як *безконечна перехідність*.

Повернення до Відродження немислиме. Проте його відблиск виникав усякий раз, коли духу на мить удавалося добитися — був то Гете чи Моцарт — універсальності і гармонії, що замикала в собі все життя і світові безодні. Ця доба — «найбільший прогресивний переворот з усіх пережитих до того часу людством» (Ф. Енгельс) — породила ціною власної загибелі, трагізм якої втілений Мікеланджело і Шекспіром, усе багатство новоевропейської мислительної проблематики.

Леонід БАТКІН

Москва.

КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНА СУТНІСТЬ МАОЇЗМУ

Внутрішня і зовнішня політика маоїстів спирається на ідеї «великого кормчого», що безапеляційно подаються як єдино правильні, марксистсько-ленінські, такі, що відповідають інтернаціональним інтересам усього міжнародного революційного руху. Кожну свою нову акцію в галузі міжнародних відносин маоїсти декларують як значний внесок у справу боротьби проти імперіалізму, на користь світової революції. Проте голослівність і абсолютну безпідставність таких заяв видно кожній неупередженій людині. Практичні ж дії нинішнього китайського керівництва можна охарактеризувати лише як антимарксистські, націоналістичні і гегемоністські по відношенню до окремих загонів світового революційно-визвольного руху.

Мао та його прибічники вже давно забули, коли говорили про світовий революційний процес, про єдність світового революційного руху — головну передумову його переможного розвитку. І це не випадково. Адже саму революцію вони розуміють як сукупність волюнтаристських дій певних груп людей, що здійснюють на практиці ідеї, кинуті «великим кормчим», а сама революція, на їхню думку, не обумовлюється ніякими об'єктивними причинами. Розуміння революції маоїстами не має нічого спільного з колективним досвідом комуністичних і робітничих партій, викладеним у рішеннях, що їх свого часу разом з іншими комуністичними й робітничими партіями складала і підписувала Компартия Китаю. Внаслідок цього так званий «новий курс» у зовнішній політиці, здійснюваний маоїстами, не тільки не сприяє розвитку світового революційного руху, але й гальмує його.

Різко змінило китайське керівництво і своє ставлення до країн соціалістичної співдружності. Спочатку масісти ігнорували її як нову соціально-економічну систему і визнавали лише як табір країн, що об'єдналися на політичній основі. Вони ігнорували також загальні закономірності розвитку соціалізму, обгрунтовані комуністичними і робітничими партіями (в тому числі КПК) ще в 1957 році. Особливо настійно виступали вони проти положення марксистсько-ленінських партій про перетворення диктатури пролетаріату із національної в інтернаціональну. Пізніше, після першої хвилі «культурної революції», вони взагалі почали вести проти соціалістичного табору «непримиренну класову боротьбу».

Об'єктивний аналіз розвитку світової соціалістичної системи свідчить про те, що вона є найбільшим і найвагомим завоюванням міжнародного робітничого руху. І саме через це зміцнення і захист цієї системи є найвищим обов'язком усіх комуністичних і робітничих партій, всіх прогресивних сил світу. Від того, наскільки міцною і згуртованою буде соціалістична співдружність, залежить зрештою результат боротьби між двома світовими системами. А тому в документах Народи комуністичних і робітничих партій 1969 року в Москві підкреслювалась вирішальна роль соціалістичної системи в антиімперіалістичній боротьбі й особливо наголошувалось на необхідності збереження її єдності.

Тепер маоїсти не визнають більше погоджених у свій час документів міжнародного комуністичного руху і розгорнули загальний наступ на світову соціалістичну систему. Мета цього наступу — розрив єдності як соціалістичної системи в цілому, так і окремих її ланок. Спочатку китайське керівництво намагалось зайняти керівне становище серед країн соціалістичної співдружності, підпорядкувати собі комуністичні партії, які б проводили «генеральну лінію» Мао Цзе-дуна, спрямовану на розв'язування нової світової війни. Однак це йому не вдалося. Комуністичні партії соціалістичних країн не тільки не визнали «генеральної лінії» Мао, але й піддали цю політику гострій критиці, оскільки

вона не мала нічого спільного з принципами пролетарського інтернаціоналізму. Діставши рішучу відсіч, Мао та його прибічники змінили тактику: тепер вони вирішили посягти розбрат між країнами соціалізму, протиставляючи їх одну одній, використовуючи старі й намагаючись розпалити нові націоналістичні настрої, намовляючи до висунення територіальних домагань, вдаючись до прямого втручання у внутрішні справи інших країн і підривної діяльності, спрямованої на усунення існуючого керівництва комуністичними й робітничими партіями.

Після «культурної революції» маоїсти почали застосовувати по відношенню до соціалістичних країн нову тактику, запевняючи, ніби виступають за розвиток відносин з ними на основі «принципів мирного співіснування». Цим самим, офіційно було визнано, що свої взаємини з соціалістичними країнами маоїсти будують на тій же основі, що й з країнами капіталізму. Про які ж принципи соціалістичного інтернаціоналізму можна тепер говорити? Ставлення китайського керівництва до тієї чи іншої соціалістичної країни залежить не від її внеску в зміцнення системи соціалізму, а від тих, хоча б найменших кроків у політиці цих країн, які могли б викликати суперечки між ними, а особливо з Радянським Союзом. З такими країнами маоїсти йдуть на розширення зв'язків, дають розуміти, що готові викреслити їх із чорного списку «ревізіоністів» і захищувати до «революційних» чи «пригнічених» країн.

Про «класовий підхід» китайських керівників свідчить і їх ставлення до подій в Чехословаччині 1968 року. Вони свідомо запліщували очі на відкритий наступ правих антисоціалістичних і контрреволюційних сил проти головних соціалістичних завоювань чехословацького народу. Більше того, маоїсти шукали зв'язку з цими силами, розпалювали в них антирадянські настрої, намагалися відірвати ЧССР від соціалістичної системи.

Маоїсти зовсім не надавали значення тому фактові, що вони опинились по «один бік барикад» з найреакційнішими імперіалістичними силами, що вони зрадили робітничий клас, усіх трудящих, висунувши або підтримавши спільні з імперіалістами лозунги. Китайське керівництво й досі не може змиритися з фактом, що здорові сили чехословацького народу, найстійкіші комуністи взяли керівництво країною до своїх рук, проводячи і зміцнюючи принципи інтернаціоналізму в своїй внутрішній і зовнішній політиці.

Китайському керівництву було ясно, що події в Чехословаччині спрямовані на повалення в країні соціалістичного ладу, та для них головна мета полягала в тому, щоб відірвати цю країну від соціалістичної співдружності, протиставити її Радянському Союзові і послабити тим самим єдність країн Варшавського договору. Саме ця обставина і визначає для маоїстів напрямки пошуку союзників. В одній з циркулярних вказівок Пекіна, розісланих нещодавно промаоїстським групам за кордон, говориться, що вони не повинні ігнорувати реакційні режими, якщо навіть ті негативно ставляться до Китаю. Оскільки Мао проголосив Радянський Союз «ворогом № 1», то все, що може сприяти приходу до влади реакційних, антирадянських режимів, підтримується Пекіном. Китайське керівництво намагається використати і бодай найменші труднощі в соціалістичних країнах для того, щоб спрямувати їх проти Радянського Союзу.

Провокаційна лінія китайського керівництва особливо яскраво виявилась у ставленні до американської агресії у В'єтнамі і насамперед у відмові від спільних дій у боротьбі проти цієї агресії. Для них війна, що точилася на в'єтнамській землі, була навіть вигідна. З одного боку, війна, викликаючи напруження в самому Китаї, виправдувала військово-бюрократичний режим Мао Цзе-дуна і постійний військовий стан в країні. З іншого боку, реалізуючи свої зовнішньо-політичні плани, маоїсти намагалися перетворити війну у В'єтнамі на третю світову війну. В цьому вони вбачали єдиний спосіб розв'язати «світову революцію», спровокувати прямий військовий конфлікт між СРСР і США. Саме тому вони відмовились від спільних дій з Радянським Союзом й іншими соціалістичними країнами. «Якими б не були джерела війни у В'єтнамі, — писала американська газета «Вашіngтон пост» ще в 1965 році, — в наш час цілком очевидно, що червоний Китай використовує її у великій грі, в якій намагається отримати подвійну перемогу над своїми головними противниками — Сполученими Штатами і Радянським Союзом». Мао Цзе-дун не був зацікавлений у швидкому припиненні американської агресії у В'єтнамі: про це неодноразово говорили як китайські представники, так і західні діячі. «Китайці зацікавлені в продовженні війни, — писав американський професор Трегер в «Нью-Йорк таймс» від 30 квітня 1966 року, — адже самі вони не беруть в ній участі».

Китайські керівники неодноразово проголошували, що вони готові «на велику національну жертву заради інтересів в'єтнамського народу», і в той же час запевняли американців у своїй лояльності до них. Про це було відверто ска-

зано в так званих «чотирьох пунктах» Чжоу Ень-лая 10 квітня 1966 року, де він фактично давав зрозуміти американцям, що вони можуть продовжувати війну у В'єтнамі, а Китай не буде зачіпати їх, якщо вони не зачеплять його. Пекін обіцяв США продовжувати ескалацію антирадянщини і свою обіцянку виконув. Виступи маоїстів свідчать про те, що кожного разу, коли американська воєначина намагалась розширити війну у В'єтнамі, маоїсти відповідали на це ескалацією антирадянщини. З огублікованих таємних документів Пентагону можна зробити висновок, що, розпочавши агресивну війну проти в'єтнамського народу, США робили високу ставку на антирадянський курс китайського керівництва і на його категоричну відмову від спільних дій з соціалістичними країнами, спрямованими на допомогу В'єтнаму.

Сьогодні вже ні для кого не секрет, що маоїсти взяли на себе функції «троцькистського коня» світового антикомунізму. Те, чого безуспішно намагались досягти імперіалісти, сьогодні роблять люди Мао Цзе-дуна. Замість зміцнення єдності і згуртованості соціалістичного табору, китайське керівництво займається «поділом праці» з імперіалізмом для боротьби проти світової соціалістичної системи. Немає такої галузі зовнішньої і внутрішньої політики Китаю, яка б не виявляла найтіснішого зв'язку з антирадянщиною. Боротьба проти Радянського Союзу стала центральним гаслом «культурної революції», була чітко сформульована на IX з'їзді КПК, узаконена в новому статуті партії й остаточно піднесена в ранг державної політики, яка нині доповнюється гаслом боротьби проти наддержав». Саме проти Радянського Союзу в першу чергу спрямовані положення нової конституції КНР, прийнятої цього року: «про підготовку на випадок війни» і про «риття глибоких тунелів».

Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв так охарактеризував зовнішню політику китайського керівництва: «... атака на Радянський Союз по всіх лініях, брехлива пропаганда, наклепи на радянський народ, на нашу соціалістичну державу, на нашу Комуністичну партію, розпалювання ненависті до СРСР в китайському народі, а тепер і застосування зброї; залякування і шантаж у відношенні інших соціалістичних держав і країн, які розвиваються; загравання з великими капіталістичними державами... — ось який вигляд має зовнішньополітична лінія сьогодення Китаю»¹. Методи й способи проведення антирадянської політики китайським керівництвом нічим не поступаються перед антирадянською пропагандою міжнародного імперіалізму і навіть перевершують своїми масштабами, грубістю й брутальністю.

Причину того, чому уряд КНР проголосив боротьбу проти Радянського Союзу генеральною лінією своєї зовнішньої політики, потрібно шукати в суті і діях маоїзму, які ґрунтуються на антимарксистській, реакційній за своїм змістом, буржуазній ідеології. Радянський Союз для Мао Цзе-дуна є головною перешкодою на шляху здійснення його планів. Економічна і військова могутність Радянського Союзу, багатий революційний досвід, успіхи у будівництві соціалізму і комунізму, послідовна міжнародна боротьба за єдність усіх революційних і демократичних сил — все це є доказом життєвості положень марксизму-ленінізму, джерелом постійного зміцнення і підвищення авторитету Радянської держави і КПРС.

Мао Цзе-дунові не одразу вдалося проголосити Радянський Союз «ворогом № 1» Китаю й «усіх народів світу». Для цього необхідно було провести величезну ідеологічну обробку китайського народу, потрібно було відкрити нові «теорії» для обґрунтування антирадянської політики. Вважаючи доведеним для себе, що Радянський Союз перестав бути соціалістичною державою, його внутрішня і зовнішня політика не відповідає принципам соціалізму, а КПРС втратила марксистсько-ленінську революційність, Мао Цзе-дун вирішив, що він вільний від зобов'язань провадити попередню політику дружби і тісного союзу з СРСР. В основу вигаданих ним «теорій» лягло абсурдне твердження про реставрацію капіталізму в СРСР, яка, на думку маоїстів, почалася ще в 50-і роки.

Реакційна теорія про уявну реставрацію капіталізму в Радянському Союзі служила антирадянщині і антикомунізму ще до другої світової війни; сьогодні вона відіграє таку ж саму контрреволюційну роль. Як видно з дій китайського керівництва, всі вигадані ним теорії й наклепницькі звинувачення на адресу Радянського Союзу переслідують мету не тільки зганьбити першу в світі соціалістичну державу, але й виправдати власну стратегічну лінію на боротьбу за світове панування. Якби, згідно з теоріями маоїстів, Радянський Со-

¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Держполітвидав. К. 1971. т. 2. стор. 376.

юз втратив провідну роль у міжнародному комуністичному русі, її повинні були б перейняти на себе Китай і КПК. Про це, зокрема, свідчить те, що китайське керівництво заперечує право Радянського Союзу називатись азійською державою через те, що він розташований в двох частинах світу — Європі й Азії. Дане твердження має на меті відірвати Радянський Союз та інші соціалістичні країни від народів Азії й Африки і розірвати природний зв'язок між двома революційними потоками світового революційного руху. Маоїсти мають далекосяжні плани: заперечивши право Радянського Союзу називатись азійською країною, вони намагаються довести народам Азії, Африки й Латинської Америки, що, будучи європейською або «білою», «імперіалістичною державою», Радянський Союз пригнічує азійські національності й народи.

Незважаючи на те, що маоїсти заперечують провідну роль міжнародного комуністичного і робітничого руху в світовому революційному процесі, вони намагаються перетворити цей рух на важливий інструмент здійснення своєї опортуністичної політики. Однак майже всі комуністичні партії в капіталістичних країнах відкинули лінію Пекіна. Тоді маоїсти почали провадити по відношенню до них політику розколу і боротьби. Об'єктами нападок стали саме ті партії, які залишились на принципових марксистсько-ленінських позиціях і рішуче засудили маоїстів. Китайські керівники почали також відверту боротьбу проти таких міжнародних організацій, як Всесвітня федерація профспілок, Всесвітня федерація демократичної молоді, Всесвітня Рада Миру, намагаючись або використати їх в своїх цілях, або розхитати їхні лави.

Створені на китайські подачки промаоїстські партії й групи за кордоном не виправдали сподівань. Окремі з цих груп розпалися, інші, зрозумівши розкольніцьку і націоналістичну суть маоїзму, порвали із своїми хазяями. Чимало прихильників маоїзму розчарувались в його політиці, побачивши повний провал авантюри, на яку китайські керівники штовхнули окремих індонезійських діячів. В результаті цих дій Комуністична партія Індонезії втратила сотні тисяч своїх членів і прихильників. Революційним силам в Індонезії було завдано серйозних втрат, і країна переживає нині період реакції й контрреволюції. Жорстоку кампанію ведуть китайські керівники проти Комуністичної партії Японії та її ЦК. Комуністичну партію Японії оголошено «небезпечним ворогом ідей Мао Цзе-дуна», «ворогом № 1» японського народу. Скажемо більше. Проводячи курс на об'єднання навіть з найреакційнішими силами за умови, якщо вони є ворогами його ворогів, Мао Цзе-дун у боротьбі з КПК об'єднався з японським монополістичним капіталом і японською буржуазією, яким дозволив широко розгорнути свій бізнес у Китаї. Безпосередніми помічниками маоїстів у боротьбі проти міжнародного комуністичного руху вже давно стали різного роду ренегати — троцькісти, анархісти, лівоадикальні інтелігенти. Останнім часом спостерігається також потяг маоїстів до об'єднання з правими ревізіоністами, що зайвий раз підтверджує безпринципний характер так званої генеральної лінії КПК.

Московська нарада представників комуністичних і робітничих партій 1969 року дала рішучу відсіч спробам створити будь-які «варіанти марксизму» і замінити марксизм маоїзмом. Жодна з комуністичних чи робітничих партій, представлених на нараді, не висловила на користь китайської «революційної лінії», всі партії одностайно виступили за чистоту марксизму-ленінізму і єдність революційних сил на чолі із світовою соціалістичною системою. Суворий критицизм на нараді було піддано антирадянську політику уряду КНР. Все це не могло не примусити китайське керівництво замислитися над можливими наслідками розкольніцької тактики. У даний час, проводячи «нову тактику» в галузі міжнародних відносин, китайські керівники все рідше закликають свої угруповання за кордоном «піднімати революцію», не поспішають з утворенням нових промаоїстських партій, а шукають можливості для стимулювання різноманітних відцентрових сил у комуністичному русі, намагаючись «здобути фортецю зсередини». Премаоїстським партіям і групам дано рекомендації не спрямовувати всієї боротьби проти монополістичного капіталу і реакційно-націоналістичних кіл у капіталістичних країнах, а підтримувати уряди цих країн у боротьбі проти «двох наддержав».

Об'єктом найбільшої уваги китайського керівництва на даному етапі стали країни, що борються за своє національне визволення, і країни, що розвиваються. В 1963 році маоїсти проголосили, що Азія, Африка і Латинська Америка є головною зоною бур світової революції, яка завдає безпосередніх ударів по імперіалізму. Ці райони світу були названі вузловим пунктом усіх існуючих у світі протиріч.

Відома лєнінська ідея союзу робітничого класу і селянства в національно-визвольному русі, при збереженні керівної ролі робітничого класу, в сучасних умовах означає союз національно-визвольної боротьби з міжнародним комуністичним рухом, союз країн, що розвиваються в Азії, Африці і Латинській Америці, з країнами світової соціалістичної системи, при збереженні керівної ролі соціалістичної системи як вирішальної сили в світовому революційному процесі. Мао Цзе-дун перекинує ідею Леніна, виходячи з націоналістичних і геополітичних позицій. Згідно з його інтерпретацією, боротьба повинна точитися між «бідними» і «багатими» країнами, між «Сходом» і «Заходом», між «бідним Півднем» і «багатою Північчю», між «світовим селом» і «світовим містом». Все це доповнюється націоналістичними, релігійними, расистськими, регіональними теоріями на зразок таких, як поділ світу на «білі» і «кольорові» країни, «паназіатизм», «панафриканізм», «панарабізм», «панісламізм» та інші.

Китайське керівництво не цікавиться внутрішніми проблемами молодих національних держав, їхніми шляхами досягнення справжньої політичної і економічної незалежності. Його не цікавить також характер режиму в даній країні: чи виступає він на боці антиімперіалістичних сил, чи провадить реакційну політику придушення демократичних сил і фізичного винищення комуністів. Головне для Пекіна, щоб керівники незалежних країн виступали з націоналістичних позицій і вели боротьбу проти «наддержав», в першу чергу — проти Радянського Союзу. Маоїсти намагаються настроїти проти СРСР також ті країни, які підтримують з ним добрі стосунки. Типовим прикладом цього може служити «нова політика» маоїстів у відношенні до країн Латинської Америки. Відомо, що переважна більшість латиноамериканських країн перебуває в залежності від імперіалістичного капіталу, залишаючись сировинною базою і придатком США. Пекін же намагається відвернути увагу народів Латинської Америки від боротьби проти американського імперіалізму, підсунути їм під виглядом «головного ворога» Радянський Союз! «Одна-дві наддержави виступають проти вас, але народи всього світу підтримують вашу боротьбу», — заявив Чжоу Ень-лай в розмові з урядовою делегацією Перу в червні 1971 року, а газета «Женьмінь жібao» від 22 травня того ж року писала: «Латиноамериканські країни показали малим і середнім країнам приклад спільної боротьби проти політики сили двох наддержав».

Видаючи себе за «найвірніших і найнадійніших друзів» країн Азії, Африки, Латинської Америки, китайські керівники вже не наві'язують їм теорію «спирання на власні сили», а обіцяють економічну і технічну допомогу. Однак вони надають цю допомогу лише тим країнам, які схильні сприйняти деякі зовнішньополітичні доктрини Пекіна. Так, якщо до «культурної революції» маоїсти негативно ставилися до регіональних організацій в Африці та до конференцій країн, що не приєдналися, то в даний час ставлення китайського керівництва до них кардинально змінилося. Маоїсти з особливим інтересом спостерігали за роботою конференції країн, що не приєдналися, у Лусаці 1970 року, а після її закінчення почали робити спроби зближення з керівниками тих країн, які в своїх виступах намагалися відвернути народи світу від боротьби проти імперіалізму і закликали боротися проти «наддержав».

Лінія на розпалювання локальних конфліктів обумовила особливе ставлення маоїстів до ізраїльської агресії проти арабських країн. Засудивши Ізраїль, Пекін у той же час радів новій війні, «новому В'єтнамові», крім того, особливу радість викликало те, що конфлікт почався не так далеко від кордонів Радянського Союзу. Замість того, щоб викривати підступні плани імперіалізму відносно арабських країн, китайська пропаганда почала доводити арабським народам, начебто за спиною ізраїльської агресії стоїть Радянський Союз, який веде боротьбу за «сфери впливу» в цьому районі.

Припинення воєнних дій на Близькому Сході китайське керівництво назвало «зрадою» і висунуло гасло продовження війни, навіть якщо це призвело б до поразки арабських держав. Поразка, мовляв, перетворилася б на перемогу, коли б арабські країни почали затяжну війну.

Ставлення китайських керівників до країн Азії й Африки не однакове. З метою створення вогнищ напруженості вони підтримують територіальні претензії одних країн до інших, підтримують сепаратистські рухи. Прикладом цього може служити підтримка, яку вони надали сепаратистам у Нігерії. Важливим завданням пекінської дипломатії є роздмухування напруженості між Індією і Пакистаном. Адже втручання в справи незалежних країн, особливо своїх сусідів, маоїсти перетворили на один із принципів зовнішньої політики. Ігноруючи елементарні норми міжнародних відносин, пекінські провокатори постійно здійснюють акції ідеологічного, політичного і навіть збройного характеру проти су-

верених держав, розпалюючи ворожнечу між народами. Особливо настійно робляться спроби нашкодити Індії, яка провадить миролюбну і незалежну політику і виступає значною перешкодою на шляху великодержавних домагань китайського керівництва на азіатському континенті.

З цією метою маоїсти ще в 1966—1967 рр. створили на китайській території тасмні військові табори, де проходять навчання антиурядові елементи із індійських племен нага і мізо, що проживають в північно-східних районах країни. На чолі цих диверсійних груп, навчених китайськими інструкторами і озброєних зброєю китайського виробництва, маоїсти поставили самозваних «генералів» Ангамі, Тінуселі та інших. Лише протягом останнього часу кілька великих груп заколотників з племені нага під командуванням «генералів» — осіб, тісно пов'язаних з пекінськими таємними службами, — намагались пробитися в Китай для військової перепідготовки в спеціальних таборах і наступного повернення до Індії з метою ведення підривної роботи. Адже країни «третього світу» розглядаються в Пекіні як райони поширення китайських інтересів. За задумом маоїстів, Пекін повинен стати «Меккою» національно-визвольного руху, озброїти цей рух «ідеями Мао» і підпорядкувати своїм цілям.

Останнім часом наступ проти марксизму і соціалізму маоїсти ведуть шляхом підміни головного протиріччя між капіталізмом і соціалізмом протиріччям між «багатими і бідними націями». Завдяки їхнім зусиллям ця концепція набула досить значного поширення серед окремих націоналістично настроєних керівників «третього світу». Представники цих країн виступають в ООН єдиним фронтом проти всіх розвинутих країн, ставлячи на одну дошку і капіталістичні, і соціалістичні держави.

Теоретична безпідставність концепції «бідних» і «багатих» держав очевидна, адже вона ігнорує головне: причину виникнення і зростання розриву між економічно розвинутими і відсталими країнами. Причина недостатнього розвитку так званого «третього світу» пов'язана з тривалим пануванням там колоніалізму й імперіалізму, причому розрив між рівнем економічного розвитку окремих країн зростає тільки в капіталістичному світі. В той же час серед країн соціалістичної співдружності спостерігається протилежна картина: менш розвинуті країни підтягуються до рівня передових.

Історична особливість розвитку африканських країн виявляється в тому, що свідомість населення в значній мірі отруєна дрібнобуржуазними ілюзіями, а розуміння соціалізму тут часто досить спрощене. Цим користуються ліві опортуністи, які перекручують картину дійсного стану революційної боротьби в Африці і нав'язують шляхи розв'язання соціальних проблем, які суперечать інтересам народу.

Марксистсько-ленінська наука піддала гострій критиці спроби перекрутити ленінську теорію соціалістичної революції, в тому числі вже давно виношену Мао Цзе-дуном схему, за якою революція начебто відбувається внаслідок оточення «світового міста» прогресивним «світлим селом». Як відомо, африканське село зовсім не є носієм прогресивних тенденцій. В сучасних умовах родоплемінна община в Африці гальмує розвиток і становлення націй. Масова неписьменність, низький культурний рівень африканського селянства обумовили, з одного боку, індеферентну позицію більшої його частини в національно-визвольній і соціально-політичній боротьбі, а з другого, дозволяють використовувати селянську масу для опору будь-яким прогресивним соціальним перетворенням. Селянство лише починає пробуджуватися й усвідомлювати свої класові інтереси, але в майбутньому воно повинно відіграти важливу роль в історії Африки. Тому перед революційними партіями стоїть завдання — залучити широкі селянські маси на свій бік, об'єднати робітничий і селянський рух в єдиний революційний потік, що виступав би за перебудову суспільства, за перетворення антиколоніальної революції в революцію соціалістичну.

Нічого спільного з марксизмом не має і маоїстська інтерпретація гасла «спирання на власні сили» в дусі автаркістського спрямування економічного і соціального розвитку, в дусі ізоляції від світової соціалістичної співдружності й особливо — від Радянського Союзу. На сучасному етапі національно-визвольної революції це гасло завойовує все більшу популярність в Африці, Латинській Америці, Азії, але більшість лідерів молодих країн вкладають у нього власний зміст. На противагу лівим опортуністам вони пов'язують політику «спирання на власні сили» з боротьбою проти неокolonіалізму, за створення незалежної від імперіалістичних держав національної економіки, за широке використання матеріальних і людських ресурсів в інтересах підвищення життєвого рівня населення. Таке розуміння «спирання на власні сили» підтримують

марксист-ленінці, воно не суперечить принципам пролетарського інтернаціоналізму і єдності революційних сил сучасності. «Ліві» ж опортуністи дотримуються в країнах, що розвиваються, курсу на «підтримку революції», дезорієнтують населення, запевняючи, ніби в їхніх країнах створилася «найкраща революційна ситуація». Цілком зрозуміло, що такого роду авантюризм в ідеології й політиці викликає негативну реакцію з боку багатьох прогресивних урядів і партій цих країн.

До загальних методів боротьби маоїстів з національно-визвольним рухом належать і прийоми, спрямовані на протиставлення поколінь, намагання довести, ніби саме молодь, яка наслідує ідеї Мао, стоїть на «найбільш вірному шляху» до «всесвітньої перемоги», а сам молодіжний рух розцінюється як «самостійний і незалежний» від головних загонів антиімперіалістичної боротьби.

Враховуючи ту обставину, що молоді бракує життєвого і політичного досвіду, маоїсти намагаються наберувати серед неї прибічників «ідей Мао», виховати із них «найвірніших бійців великого кормчого». Саме цим пояснюються значні зусилля маоїстів, спрямовані спочатку на розкол, а потім на підпорядкування собі молодіжного руху в капіталістичних країнах та тих, що ведуть національно-визвольну боротьбу. Агенти Мао проникли в молодіжні організації багатьох країн, де провадять підривну роботу. Головні «ідеї», пропаговані маоїстами та їхніми прибічниками серед молоді, — це насильство, єднання з різного роду лівачькими напрямками й течіями, поєднання «ідей Мао» з «ідеями» Троцького, Маркузе і навіть Махна.

Сприятливою обставиною для втручання у справи молодіжного руху в Японії є те, що цей рух не має єдності. Так, Всеяпонська федерація органів студентського самоврядування, створена в 1948 році («Дзентакурен»), на початку 70-х років розпалася на чотири фракції. Серед них найближче до ультралівих маоїстських угруповань стоїть «Сампа-Ренто» або «Сампа-Дзентакурен», очолювана Мотокацу Тані. Тані відомий як «лідер вуличної боротьби», на нього, як пише англійська «Таймс», «дуже вплинув Троцький».

На крайню лівому фланзі стоїть організація «Какумару» (маоїстська «Революційна марксистська Дзентакурен»). Лідери «Какумару» вважають, зокрема, що революція починається лише з масового студентського руху, а тому не особливо клопочуться про союз з профспілками і політичними партіями Японії. Приблизно в середині 1969 року в Токіо була створена група «Секігун», яка застосовує збройну тактику гверильї, тобто партизанської війни. Одночасно з числа груп, що відколотися од молодіжної троцькістської організації «Бундо», та з членів терористичних банд «Ампо» аналогічний загін збила маоїстка Хіроко Нагата. В грудні 1971 року вони об'єдналися в одну організацію під демагогічною назвою «Ренто Секігун», що в перекладі означає «Червона Армія». В «армії» налічувався аж 31 учасник віком від 16 до 28 років.

Методи дій «Секігун» і «Ампо» багато в чому нагадують дії маоїстських груп у США і Латинській Америці. Поряд з вибухами, пограбуваннями збройних складів, банків, приватних квартир вони прославилися і тим, що навесні 1970 року вкрали рейсовий літак. Лідери «Секігун» і «Ампо» зовсім не соромилися того, що завдяки їм слово «революціонер» надто часто фігурувало в японській криміналістиці.

Пізньої осені 1971 року «Секігун» перебазувалася в гірські печери префектур Нагано і Гумма, переховуючись від поліції. В холодних і вогких печерах був створений прообраз «суспільства», канонізованого пекінськими ідеологами. Коли хто-небудь намагався висловити своє незадоволення, Морі (лідер) повчав їх: «Пам'ятайте про Мао Цзе-дуна, — в літньому костюмі він піднявся на гору заввишки чотири тисячі метрів! Думайте про це, і ви забудете про холод». Однак самих прикладів з життя Мао Цзе-дуна виявилось недостатньо. І тоді лідери груп вирішили звернутися до перевірених засобів «культурної революції». Страшні печери стали німими свідками кривавих розправ, у яких брала участь більшість мешканців. Суди влаштовувались уночі при світлі вогнища, і протягом місяця було страчено 14 осіб. Вчорашні кати не раз самі ставали жертвами терору.

Про все це розповіли на слідстві секігунці, заарештовані поліцією після жорстокої перестрілки в одному з пансіонатів поблизу Токіо. Через деякий час були виловлені й інші члени цієї ультралівой банди. В їхній печерній бібліотеці поліцейські виявили книги Мао, Троцького і виданий «секігунцями» тритомник «Піднесення у світовій революційній війні», де застосування «революційної денації» розглядалось уже в глобальних масштабах. Ця глобальність обернулася тим, що члени «Секігун» влаштували безглузду криваву бойню в ізраїльському аеропорту Лод, розстрілявши з автоматів жінок і дітей. Про яку «революційність» маоїстських прибічників можна говорити після усього цього?

До аналогічних наслідків прийшли поплічники Мао і в Західній Європі. Це можна, зокрема, сказати про молодіжну лівацьку організацію у ФРН «Роте арме фракціон», яка прийняла на озброєння тактику «міських партизанів», що організовували вибухи і грабували банки «для потреб революції». Цікаво зазначити, що буржуазна преса в США, Японії, ФРН, Франції багато пише про «революційні» програми маоїстів, одночасно протягуючи заяложені вигадки про «червону небезпеку з Москви».

Про цю уявну «небезпеку», яка, мовляв, чекає європейців, не один раз говорили пекінські керівники. Так, під час розмови з молодіжною делегацією ФРН заступник прем'єра Державної ради КНР Ден Сяо-пін у травні минулого року сказав: «війна в Європі неминуча, вона лише тимчасово відкладається». Антикомуністи всіх мастей використовують у своїх власних інтересах боротьбу маоїстів, лівих екстремістів проти світового соціалізму, комуністичних партій, проти єдності антиімперіалістичних сил. Ідеологія розколу іде в фарватері імперіалістичної політики «поділяй і владарюй».

Відсутність певних соціальних цілей у лівих екстремістів, у тому числі й у тих, що сповідують маоїзм, змазування класових протиріч між пролетаріатом і монополістичною олігархією та ігнорування ідеологічної боротьби між протилежними соціально-економічними системами також на руку монополістичним колам. Претендуючи на «особливу революційність», анархістські групи маоїстів виступають проти справді революційних, прогресивних соціально-економічних перетворень, які провадяться в деяких країнах Латинської Америки, Азії, Африки. Ідеологи і політики сучасного монополістичного капіталізму навіть заохочують до активних виступів лівацькі екстремістські угруповання. Вони роблять вигляд, ніби розглядають їх як справжніх революціонерів. Буржуазна преса створює їм рекламу, перебільшуючи їх роль і значення, зображує справу так, наче комуністи занепокоєні тим, що їх «обходять зліва». При цьому антикомуністи намагаються використати лівацькі ексцеси для дискредитації революційної теорії пролетаріату.

Імперіалістична реакція боїться лише організованих дій робітничого класу, що йде в авангарді всіх трудящих верств населення. Саме проти цих сил і їх єдності й виступають маоїстські «надреволюціонери». Незважаючи на безперспективність ліво-екстремістських течій, не можна не враховувати, що своїм емоційним запереченням існуючого в західних країнах суспільного ладу вони роблять певний вплив на різноманітні малосвідомі непролетарські і напівпролетарські верстви та декласовані елементи. Всупереч твердженням антикомуністів, робітничий клас зовсім не ставиться негативно до цих груп населення, а навіть навпаки, намагається подавати їм всіляку допомогу й веде роз'яснювальну роботу. Ці верстви можуть перетворитись на додатковий потенціал революційного руху, головну і керівну силу якої становить пролетаріат. Відвоювати цих людей у ліваків, ворожих комунізму, об'єднати їх з пролетаріатом — важливе завдання ідеологічної боротьби.

Позиція китайського керівництва щодо трьох революційних потоків сучасності — країн соціалістичної співдружності, робітничого руху в країнах капіталу і національно-визвольного руху в країнах «третього світу» — свідчить, що його політика спрямована не на зміцнення сили, єдності і згуртованості цих революційних потоків, а на їх розпорошення і протиставлення один одному, що допомагає міжнародному імперіалізму провадити політику агресії й війни та гальмувати розвиток світового революційного процесу.

Двомісяць — вождь шаснів.

Дохорайте моє серце у Рухиел-Ні

ВІЙНА ПРИХОДИТЬ ДО ШАСНІВ

1864 р., 10 квітня — ерцгерцог Максиміліан, спираючись на підтримку французької армії, стає імператором Мексика. 17 квітня — хлібний бунт у Саванні (Джорджія). Червень — спекулянти намагаються відтягнути кінець війни заради прибутків. Правознавець та історик Роберт Уінтроп каже: «Удаваний патріотизм можна використати як прикриття для багатьох гріхів». 2 вересня — північани зайняли Атланту (Джорджія). 8 листопада — Лінкольн переобрано президентом. 21 грудня — армія Шерідана зайняла Саванну.

«Хоч мені й заподіяно лихо, я не втрачаю надії. У мене немає двох сердець... Тепер ми знову зішлися, щоб укласти мир. Моя ганьба така велика, як земля, але я роблю так, як радять мені мої друзі. Колись я думав, що нема у світі кращого за мене друга білих людей, але після того, як вони прийшли й забрали наше майно, коней і все інше, мені важко вірити білим людям».

Мотавато (Чорний Казан) з племені південних шаснів.

У 1851 році вожді шаснів, арапаго, сіу та інших племен зустрілися у форті Ларамі з представниками США і погодилися з тим, що американці будуватимуть дороги й форти в їхньому краї. Згідно з договором 1851 року індіанці не відмовилися від своєї землі і залишили за собою право «полювати, ловити рибу і користуватися шляхами на згаданій території».

Золота лихоманка Пайк Піка 1853 року викликала приплив тисяч білих копачів, розохочених добувати жовтий метал з індіанської землі. Шукачі золота повсюди засновували дерев'яні селища, а в 1859 році вони збудували велике поселення, назване Денвер-Сіті.

У долині річки Платт, де колись було безліч бізонів, почало з'являтися дедалі більше поселенців, що засновували ранчо й привласнювали землю, яка, згідно з договором, укладеним у Ларамі, належала південним шаснам і арапаго. Ледве минуло десять років після підписання цього договору, як Велика Рада у Вашингтоні вже утворила Територію Колорадо; Великий Батько (президент) призначив сюди губернатора, а політики почали вишукувати способів, щоб відібрати цю землю у індіанців.

Весь цей час шасни й арапаго дотримували миру, і коли представники уряду США запросили їхніх вождів у форт Вайз на річці Арканзас для обговорення нового договору, декілька з них дали на це згоду. Як твердили згодом вожді обох племен, той текст, який вони обговорювали у Вайзі, і той, який виявився насправді записаним у договорі, дуже різнилися один від одного. Вождям дали зрозуміти, що за шаснами й арапаго залишиться право на землю і свобода пересування під час полювання на бізонів, якщо вони погодяться поселитись на трикутній ділянці землі, обмеженій Санд-Кріком і Арканзасом. Особливо важ-

ливою умовою для індіанців була свобода пересування, тому що в резервації, відведений цим двом племенам, майже не залишилось диких звірів, а на ґрунтах, без зрошення, не можна було нічого вирощувати.

Підписання договору в форті Вайз провели з великою пишнотою. Зважаючи на врочистість моменту, полковник Грінвуд, інспектор у справах індіанців, вирішив роздати вождям медалі, ковдри, цукор і тютюн. Малий Білий (Вільям Бент), жінкою якого була шаєнка, стежив за тим, щоб з індіанцями повелися по справедливості. Коли шаєни нагадали, що з 44-х їхніх вождів присутні тут тільки 6, представники уряду Штатів відповіли, що інші вожді підпишуть договір потім. Але жоден з тих вождів ніколи пізніше не підписував цього договору, через що правомірність його так і залишилась сумнівною. Від шаєнів договір підписали Чорний Казан, Біла Антилопа і Худий Ведмідь. Від арапаго — Малий Крук, Буревій та Здоровий Рот. Засвідчували ці підписи двоє офіцерів американської кавалерії — Джон Седжвік і Дж. Стюарт.

В перші роки громадянської війни мисливським загонам шаєнів і арапаго ставало щораз важче уникати зустрічей з солдатами у синіх уніформах, що просувались на південь у пошуках південських військових часин. Шаєни і арапаго чули про прикромі, які спіткали навахо, а друзі з племені сіу розповіли їм про гірку долю санті-сіу, які насмілились кинути виклик білим солдатам у Міннесоті. Через це вожді шаєнів і арапаго посилали своїх воїнів полювати на бізонів по змозі далі від білої людини. Чорний Казан, Біла Антилопа і Худий Ведмідь зі своїми шаєнами, як і арапаго Малого Крука, полювали за річкою Платт. Вони намагалися не потрапляти на очі солдатам та білим мисливцям, обходячи форти, дороги й поселення білих.

Тієї весни Чорний Казан і Худий Ведмідь ходили у форт Ларнд (Канзас) для обмінної торгівлі. Тільки за рік перед тим обох вождів запросили у Вашингтон на зустріч з Великим Батьком — Авраамом Лінкольном, і тепер вони були певні, що солдати з форту поставляться до них добре. Президент Лінкольн нагородив їх медалями, а полковник Грінвуд подарував Чорному Казанові прапор Сполучених Штатів — великий гарнізонний прапор з тридцятьма чотирма зірками по одній на кожен штат, — зірки ці були більші, ніж зорі в чистому небі. Полковник запевнив індіанського вождя, що жоден солдат не вистрелить у нього, коли над ним майорітиме цей прапор. Чорний Казан дуже пишався прапором і щоразу, стаючи табором, прикріплював його над своїм вігвамом.

В середині травня обидва вожді почули, що солдати нападають на шаєнів біля річки Південний Платт. Вони вирішили податись на північ, щоб для більшої безпеки з'єднатися з основною частиною племені. Після цілоденної дороги індіанці отаборилися понад Еш-Кріком. Вранці, як було заведено, мисливці вирушили на полювання, але зараз же й вернулися, сказавши, що до їхнього табору наближаються солдати з гарматами.

Худий Ведмідь любив ризикувати, тому він сказав Чорному Казанові, що сам вийде назустріч солдатам і спитає, що їм потрібно. Він почепив на груди медаль, подаровану йому Великим Батьком Лінкольном, узяв з собою документи, які засвідчували, що він добрий друг Сполучених Штатів, і вирушив наперед у супроводі своїх воїнів.

Один з молодих воїнів, що супроводили вождя, Вовчий Вожак, розповідав згодом, що солдати, побачивши шаєнів, одразу вишикувалися до бою.

— Худий Ведмідь наказав нам, воїнам, залишатись на місці, аби не викли-

Малий Крук, вождь арапаго.

кати підозри у солдатів, а сам рушив ближче привітати офіцера й показати свої папери... Коли до білих залишалось ярдів двадцять-тридцять, офіцер голосно дав команду, і солдати почали стріляти по Худому Ведмедю і по всіх нас. Худий Ведмідь і Зірка, ще один шаєн, попадали з коней прямо перед солдатами, і солдати підбігли й добили їх на землі. Я стояв з іншими молодими воїнами трохи віддалік. Перед нами була рота солдатів, але всі вони стріляли в Худого Ведмедя і в інших шаєнів, що були навколо нього. На нас вони не звертали уваги, аж поки ми не почали стріляти з луків та геинтівок. Вони були так близько, що ми вбили кількох із них стрілами. Двоє солдатів упали з коней. Виникло загальне сум'яття.

З'явився верхи на коні Чорний Казан. Він гасав серед воїнів і гукав: «Зупиніться! Не починайте війни!» Але не скоро шаєни змогли прислухатись до нього.

— Ми всі пошаліли, — розповідав Вовчий Вожак. — Проте кінець кінцем йому пощастило зупинити бій. Солдати повтікали. Ми захопили п'ятнадцять кавалерійських коней з сідлами, вуздечками й мішками. Загинуло кілька солдатів, і було вбито Худого Ведмедя, Зірку і ще одного шаєна, а багатьох воїнів поранено.

Цей несподіваний напад білих приголомшив Чорного Казана. Йому жаль було Худого Ведмедя — вони дружили майже півстоліття. Він пам'ятав, як не раз через свою допитливість Худий Ведмідь потрапляв у різні халепи. Одного разу, прийшовши з іншими шаєнами у форт Аткинсон на Арканзасі з мирним візитом, він помітив на пальці у дружини білого офіцера блискучу каблучку. Він мимовільно взяв цю жінку за руку, щоб роздивитись прикрасу зблизька. Чоловік білої жінки підбіг до шаєна й уперішив його батою. Худий Ведмідь повернувся, скочив на свого коня і помчав у шаєнський табір. Розмалювавши обличчя фарбою, він гасав верхи по табору й закликав воїнів до бою, вигукуючи, що його, вождя шаєнів, ображено. Того дня Чорний Казан та інші вожді насилу його заспокоїли. А ось тепер Худий Ведмідь загинув, і його смерть розбурхала в індіанців куди дужчий гнів, ніж образа у форті Аткинсон.

Чорний Казан не міг збагнути, чому солдати без попередження напали на табір мирних шаєнів. Якщо хто й зможе пояснити таке, думав він, так це його давній друг Малий Білий, Вільям Бент. Понад тридцять років минуло відтоді, як Малий Білий з'явився зі своїми братами понад Арканзасом і побудував Бентів форт. Вільям оженився з індіанкою Совою, а після її смерті взяв за дружину її сестру, Жовту Жінку. Всі ці роки Бенти жили у близькій приязні з шаєнами. Малий Білий мав трьох синів і двох дочок, які майже весь час перебували серед материних одноплемінців.

Зваживши все, Чорний Казан послав гінця на бистрому коні, щоб знайти Малого.

Гінець Чорного Казана натрапив на Вільяма Бента напівдорозі між фортами Ларнд і Ліон. Бент передав через гінця, щоб Чорний Казан чекав його біля Кун-Кріку. Через тиждень давні друзі зустрілися: обидва були занепокоєні долею шаєнів.

Вільям Бент і Чорний Казан розуміли: якщо такі інциденти траплятимуться і далі, може спалахнути війна по всій рівнині.

Бент одразу вирушив у форт Ліон.

— Приїхавши туди, — розповідав потім Бент під присягою, — я зустрівся з полковником Чівінгтоном, переказав йому свою розмову з індіанцями і сказав, що їхні вожді бажать миру з білими. У відповідь він заявив, що не уповноважений укладати мир, і що він уже ступив на стежку війни. Тоді я зауважив, що війна загрожуватиме всьому навколишньому краю: тут проходять урядові валки до Нью-Мехіко та в інші пункти, тут багато білих поселенців і потрібна дуже велика сила, щоб охороняти транспорти; у разі війни місцевим білим доведеться сутужно. Чівінгтон відповів, що поселенці повинні самі себе боронити. Тоді я припинив з ним розмову.

Трохи згодом, у червні, губернатор території Колорадо Джон Івенс звернувся до «дружніх індіанців з рівнини» і повідомив їх, що частина їхніх одноплемінників розв'язала війну проти білих людей. Губернатор заявив, що «в ряді випадків вони нападали і вбивали солдатів». Про напади солдатів він, однак, нічого не сказав, хоч саме так почалися всі три сутички з шаєнами. «Великий Батько розсердився, — провадив далі губернатор, — і вирішив покарати винних, але він не хоче карати тих, хто не порушував миру з білими. — Їх він бажає захистити й подбати про них. Через це я наказую, щоб усі дружні шаєни й арапаго трималися далі від тих, хто проти білих, і щоб вони зібралися у безпечних місцях — біля форту Ліон, де їхня резервація».

Дізнавшись про наказ губернатора Івенса, Вільям Бент відразу почав сповіщати шаєнів і арапаго, що їм потрібно прийти в форт Ліон. Проте в цей час почалося літнє полювання і обидва племені окремими групами розпорошились по всій території західного Канзасу. Тому звістка про Івенсів наказ дійшла до всіх лише через кілька тижнів. Тим часом сутички між індіанцями та солдатами щодалі частішали. З півночі надходили воїни-сіу, розгнівані каральними експедиціями в Дакоту генерала Альфреда Саллі, — вони нападали на валки, на поштові станції і на поселення білих уздовж Платту.

Чорний Казан та інші старші вожді пробували стримати індіанців від цих нападів, та вплив їхній послаблювали войовничі заклики молодших вождів, таких, як Гачкуватий Ніс.

Чорний Казан, дізнавшись, якось, що в табір над Смокі-Гілом приведено сімох білих бранців (дві жінки і п'ятеро дітей), виміняв чотирьох із них за своїх поні, щоб випустити опісля на волю. Десь аж у цю пору до нього дійшла звістка від Вільяма Бента про губернатора наказ прибути у форт Ліон.

Це було вже в кінці серпня, коли Івенс оголосив нове звернення, в якому дозволив «усім громадянам у Колорадо — поодинокі або відповідно організовані групи — переслідувати й убивати ворожих індіанців з рівнин, але ні в якому разі не чіпати тих, що виконали мій наказ і прийшли у зазначені їм місця». На той час уже скрізь ішло полювання на індіанців, які перебували поза виділеними для них резерваціями.

Чорний Казан відразу скликав раду, і всі вожді, що були в таборі, згодилися виконати вимоги Івенса. Вони попросили сина Бента, який навчався у коледжі Вебстера в Сент-Луїсі, написати листа у форт Ліон і повідомити, що вони хочуть миру. «Ми чули, що в Денвері є полонені. Ми маємо у себе семеро білих полонених, яких хочемо повернути вам, якщо ви віддасте наших... Чекаємо на правдиву відповідь». Чорний Казан сподівався, що йому допоможуть провести його шаєнів через територію Колорадо, щоб уникнути сутичок з солдатами чи озброєними білими поселенцями.

Про всяк випадок такого самого листа було написано й Вільямові Бенту. Чорний Казан дав листи своїм воїнам, один — лист Одноокому, а другий — Орлиній Голові; за шість днів їх доставили у форт Ліон, де обох посланців відвели до майора Едварда Вінкупа.

Молодий і недосвідчений (йому ще не минуло й тридцяти), Вінкуп досі побував лише в одному бою — проти техаських конфедератів у Нью-Мехіко. Тепер уперше йому доводилося приймати рішення, від якого залежала, можливо, доля всіх його підлеглих.

Наступного дня Вінкуп таки вирішив піти до індіанців над Смокі-Гілом, — але не для того, щоб допомогти їм, а щоб визволити білих полонених. Чорний Казан на це, мабуть, і розраховував, коли згадав про білих у листі: він знав, що солдати не потерплять, щоб білі жінки й діти жили серед індіанців.

Через шість днів загін білих дійшов до табору над Смокі-Гілом, і Чорний Казан та інші індіанські вожді зустрілися з Вінкупом. Майор пообіцяв їм зробити все можливе, щоб відвернути війну. Він сказав, що сам він не дуже великий вождь і не може говорити за всіх солдатів, але якщо індіанці віддадуть білих полонених, він візьме з собою їхніх вождів у Денвер і допоможе їм укласти мир з білими вождями, могутнішими від нього. Чорний Казан погодився передати Вінкупові чотирьох викуплених ним полонених.

Бранці, усі діти, виявилися цілими й здоровими. Коли один солдат запитав восьмирічного Амброза Арчера, як до нього ставились у полоні, хлопчак відповів, що він «міг би залюбки й зостатися з індіанцями».

Кінець кінцем сторони зійшлися на тому, що індіанці залишаються в таборі, а семеро вождів поїдуть з Вінкупом у Денвер, щоб укласти мир з губернатором Івенсом і полковником Чівінгтоном. Від шаєнів поїхали Чорний Казан, Біла Антилопа, Ведмедюга і Одноокий, від арапаго — Нева, Боссе, Гурт Бізонів та Нотані.

Спочатку Вінкуп побачився з губернатором Івенсом. Той і чути не хотів про переговори з індіанцями. Він сказав, що треба покарати шаєнів і арапаго, а тоді вже вести мову про мир. Вінкупові довелося довго вмовляти губернатора, щоб він зустрівся з індіанськими вождями.

Рада за участю індіанських вождів, Івенса, Чівінгтона, Вінкупа, кількох офіцерів та перекладача Сімеона Уайтлі відбулася в Кемп-Велді біля Денвера. Губернатор Івенс запитав у вождів, чого вони хочуть. Чорний Казан відповів мовою шаєнів:

— Побачивши твоє звернення від 27 червня 1864 року, я прибув, щоб

Вожді шаєнів і арапаго — учасники ради в Кемп-Велді 28 вересня 1864 року. Стоїть третій зліва — перекладач. Праворуч від нього — Біле Крило й Боссе. Сидять, зліва направо: Нева, Ведмедюга, Чорний Казан, Одноокий, невідомий індіанець. На першому плані: майор Едвард Вінкуп, майор Сілас Соул.

поговорити з тобою... Приїхати сюди нам запропонував майор Вінкуп. Ми їхали за його жменькою людей, заплющивши очі, ніби проходячи крізь стіну вогню. Ми просимо лише миру з білими. Ми хочемо потиснути тобі руку. Ти — наш батько. Весь цей час ми наче йшли крізь хмару. Небо померкло, відколи почалася війна. Ці воїни, що прийшли разом зі мною, зроблять, як я скажу. Я прийшов сюди не для того, щоб скавучати, як вовчєня, а щоб відверто поговорити з тобою. Або ми житимемо біля бізонів, або голодуватимемо. Ми прийшли сюди з доброї волі, сподіваючись на краще, і коли я повернуся й скажу своєму народові, що я потис тобі руку й усім вождям у Денвері, мій народ зрадіє. Зрадіють і решта індіанських племен на рівнині, коли ми поїмо й вип'ємо з ними.

— Шкода, що ви одразу не відповіли на моє звернення, — відповів Івенс. — Ви злигалися з племенем сіу, яке воює проти нас.

— Не знаю, хто міг тобі сказати таке, — здивувався Чорний Казан.

Івенс перевів розмову на інше, заявивши, що не має наміру укладати мир.

— Я чув, що ви маєте намір скористатися з війни поміж білими і прогнати нас із цього краю, але цьому ніколи не бути. Великий Батько у Вашингтоні має досить воїнів, щоб вигнати з рівнини всіх індіанців і водночас покарати білих заколотників... Моя вам порада: переходьте на бік уряду і доведіть ділом свої дружні наміри, про які ви говорите. Не може бути й мови про мир між нами, поки ви спілкуєтесь і товаришуєте з нашим ворогом.

Тоді підвівся Біла Антилопа, найстарший з вождів:

— Я зрозумів кожне твоє слово і запам'ятаю ці слова... Біла Антилопа пишається, що побачив вождя всіх білих в цьому краї. Він розповість своєму народові. Відколи я побував у Вашингтоні й одержав цю медаль, я називав усіх білих братами. А тепер солдати не тиснуть мені руку, а прагнуть мене вбити... Боюся, що ці нові солдати можуть вибити частину мого народу, поки я сиджу тут.

— Цілком можливо, — відповів без манівців Івенс.

На цьому переговори припинилися, так і не давши індіанським вождям

певності: чи укладено з ними мир, чи ні. Не сумнівалися вони тільки в одному, що покластись вони можуть лише на Високого Вождя Вінкупа. Орлиний Вождь з балухатими очима — Чівінгтон сказав, щоб вони йшли до Вінкупа у форт Ліон, і вожді вирішили так і зробити.

Через своє дружнє ставлення до індіанців Вінкуп невдовзі поплатився місцем коменданта форту. Військове начальство, у Колорадо й Канзасі звинуватило його в тому, що він самовільно привів індіанських вождів у Денвер, що він «дозволяє індіанцям хазяйнувати у форті Ліон». 5 листопада у форт прибув новий комендант — майор Скотт Ентоні з полку колорадських волонтерів Чівінгтона.

Одним з перших розпоряджень Ентоні було зменшення пайків і вимога до індіанців здати свою зброю. Вони принесли три рушниці, один пістолет і шістьдесят луків із стрілами. Коли через кілька днів група беззбройних арапаго наблизилась до форту, щоб обміняти шкури бізонів на пайки, Ентоні наказав варті обстріляти їх і зареготав, коли ті повернули від форту й почали втікати. Комендант зауважив одному солдатові, що «вони вже досить набридли йому, а це єдиний спосіб здихатися їх».

Шаєни, що стояли табором біля Санд-Кріку, почули від арапаго про неприязного червоноокогого коменданта форту, що заступив їхнього друга Вінкупа. У Місяць, Коли Паруються Олені (тобто в середині листопада), Чорний Казан і група шаєнів вирушили у форт побачити цього нового вождя солдатів. Очі у нього й справді виявилися червоними (наслідок цинги), але він прикинувся приятелем індіанців. Кілька офіцерів, присутніх на зустрічі Чорного Казана з Ентоні, загадували опісля, що комендант пообіцяв шаєнам узяти їх під свою опіку, якщо вони повернуться у табір над Санд-Кріком. Крім того, Ентоні дозволив молодим воїнам-шаєнам полювати на бізонів далі на схід, понад Смокі-Гілом, поки він роздобуде в командування дозвіл видавати їм зимові пайки.

Коли індіанці пішли з форту, Ентоні сповістив командування: «За сорок миль від форту розташувалася група індіанців... Намагатимусь підтримувати серед них спокій, поки не підійде підкріплення». За добу підкріплення, потрібне майорові Ентоні для нападу на шаєнів, уже підходило до форту Ліон. Шістьсот солдатів колорадського полку Чівінгтона, а також більша частина третього полку, сформованого губернатором Джоном Івенсом з єдиною метою — битися проти індіанців. Майже одночасно з цим за кілька миль на схід загін із двадцяти вершників оточив ранчо Вільяма Бента і заборонив будь-кому входити туди і виходити. На ту пору двоє його синів-метисів, Джордж і Чарлі, а також його зять метис Едмонд Гер'єр жили в таборі шаєнів над Санд-Кріком.

У форті Ліон Чівінгтона тепло привітав майор Ентоні. Чівінгтон завіз мову про «збирання скальпів» і «криваву прогулянку». Ентоні відповів на це, що він «уже давно чекає нагоди взятися за них», і що кожен білий з форту Ліон горить бажанням піти разом з Чівінгтоном проти індіанців.

Загін, що разом з солдатами Ентоні налічував уже понад сімсот чоловік, вирушив з форту колоною по чотири о 6-й вечора 28 листопада. За кавалерією котилися чотири гірські гаубиці. Була морозяна ніч; на чистому небі ясно мерехтіли зорі.

Коли солдати підійшли до ранчо біля Спрінг-Боттому, Чівінгтон наказав зупинитись, розбудити хазяїна й узяти його з собою за провідника. Власником ранчо виявився Роберт Бент, старший син Вільяма Бента. Незабаром усі три його сини-метиси мали зійтись біля Санд-Кріку.

Табір шаєнів розташувався над вигином майже пересохлого річища Санд-Кріку. Вігвам Чорного Казана стояв посеред селища, на захід від нього отаборилися зі своїми людьми Біла Антилопа й Бойовий Капелюх. Трохи далі на схід поселилися арапаго Лівака. Всього біля тієї річечки зібралось близько 600 індіанців, дві третини з них — жінки й діти. Більшість воїнів подалися за кілька миль на схід від табору полювати на бізонів, згідно з дозволом майора Ентоні.

Індіанці настільки вірили в свою безпеку, що навіть уночі не виставляли варті за винятком кількох воїнів, які охороняли табун поні нижче за течією. Перше, що вони почули перед світанком — це стукіт кінських копит.

— Я спав у вігвамі, — розповідав згодом Едмонд Гер'єр. — Спочатку я почув знадвору голоси скво, ніби до табору мчить табун бізонів; інші кричали, що це солдати.

Джордж Бент, який ночував там-таки, розповідав, що він, ще не прочувавшись зі сну, почув вигуки й метушню в таборі.

— Я побачив багато солдатів, що клусом гнали все ближче... Ще більше

солдатів наближалося до нашого табуна з півдня від табору. Потім солдати почали обстрілювати табір з обох боків.

Тим часом і шаєнські жінки та діти збивалися в гурт навколо прапора Чорного Казана. До них приєднувалися індіанці з дітьми, які йшли висохлим річищем від табору Білої Антилопи. Бо хіба ж полковник Грінвуд не обіцяв Чорному Казанові, що солдати не стрілятимуть, поки над ними цей смугастозорний прапор? Біла Антилопа, беззбройний сімдесятип'ятирічний старий, зазмагле обличчя якого було пооране зморшками від сонця й негоди, вирушив назустріч солдатам. Він ще не втратив надії, що солдати припинять вогонь, коли помітять американський прапор, а поруч з ним ще й білий, що його Чорний Казан теж здійняв високо над головою.

Мулат Джеймс Беквурт, котрий їхав поруч з полковником Чівінгтоном, бачив, як наближається Біла Антилопа.

— Він біг до солдатів, підносячи вгору руки й вигукуючи: «Зупиніться! Зупиніться!» — свідчив згодом Беквурт. — Він вимовляв ці слова такою ж чистою англійською мовою, як і я. Потім він зупинився, схрестив руки на грудях і так стояв, аж поки його не застрелили.

Лівак зі своїми людьми теж пробував пробитися під прапор Чорного Казана. Побачивши солдатів, Лівак зупинився і схрестив руки на грудях. Він сказав, що не битиметься з білими, бо вони йому друзі. Але скоро і він упав, скошений кулями.

Роберт Бент, який проти своєї волі був за провідника у полковника Чівінгтона, розповідав, що коли солдати наблизились до табору, він «побачив, як майорить американський прапор, і почув, як Чорний Казан скликає своїх людей під прапор, де вже скупчилося чимало чоловіків, жінок та дітей. До індіанців залишалося не більше п'ятдесяти ярдів. Тоді я побачив, як вони підняли ще й білий прапор. Обидва прапори майоріли так високо, що їх не можна було не помітити. Після перших пострілів з боку солдатів індіанці почали розбігатися; деякі чоловіки, мабуть, кинулись у вігвами по зброю... Гадаю, там було загальною десь так із сотень шість індіанців. З них тридцять п'ять воїнів і ще трохи старих — усього чоловік шістдесят... Інші воїни були на полюванні, далеко від табору... Коли почалася стрілянина, чоловіки зібрали скво й дітей в один гурт, а самі поставали навкруг, щоб їх боронити. Я бачив, як п'ятеро скво сховалися під берегом. Коли солдати підійшли ближче, вони вибігли, щоб білі побачили, що це жінки, і стали багатимилосердя, але солдати перестріляли їх усіх. Я бачив, як одна жінка лежала на березі з пораненою ногою. До неї наблизвся солдат з шаблею. Жінка підняла руку, щоб захиститися від удару; солдат змахнув шаблею і перебив їй руку. Індіанка перевернулася на другий бік і підняла другу руку; солдат рубонув їй і ту руку й, не добивши бідолашної, рушив далі. Вбивали всіх безоглядно — чоловіків, жінок і дітей. Якихось тричотири десятки скво знайшли захисток в одній ямі; до солдатів вони вислали шестирічну дівчинку з білим прапорцем на прутіку, але вона не ступила й кількох кроків, як у неї влучила куля. Трохи пізніше було вбито всіх скво у ямі і ще кількох молодих індіанців біля ями. Скво не чинили опору. З усіх убитих, яких я бачив, познімали скальпи...

Я бачив багато мертвих немовлят на руках убитих матерів».

Опис солдатських звірств, даний Робертом Бентом, підтверджують слова лейтенанта Джеймса Коннора:

— Проходячи другого дня полем бою, я не побачив жодного нескальпованого тіла, хай то був чоловік, жінка чи дитина, і в багатьох випадках тіла були покалічені просто жахливо. Я добре знаю, що всі ці звірства чинилися з відома Дж. М. Чівінгтона, і що він нічого не зробив, щоб цього не допустити...

Коли стрілянина вицухла, на місці побоїща залишилися тіла 105 індіанських жінок та дітей і 28 воїнів. У своєму рапорті Чівінгтон налічив до 500 убитих воїнів. Сам він втратив 9 убитих і 38 поранених — багато хто з них потерпів від своїх-таки куль, бо солдати стріляли дуже недоладно. Серед убитих були вожді Біла Антилопа, Одноокий і Бойовий Капелюх. Чорний Казан дивом врятувався від смерті, втішки глибокою балкою, але його жінку було тяжко поранено. Лівак, хоч і був поранений, але вижив.

Коли смеркло, віцілілі індіанці повиповзали із схованок. Було дуже холодно, кров на ранах просто замерзала, але розкласти багаття вони не наважувались. Єдина думка проймала їх — утекти на схід до Смокі-Гілу й приєднатись до своїх воїнів.

П'ятдесят миль дороги їм довелося терпіти крижані вітри, голод і біль від ран, але кінець кінцем вони таки дістались до мисливського табору.

Тим часом офіційні кола у Вашингтоні почали розслідування справи губернатора Івенса й полковника Чівінгтона і, хоч було очевидно, що війна з індіанцями неминуча, вони послали Беквурта до Чорного Казана, щоб пересвідчитись, чи немає якогось шансу зберегти мир.

Беквурт знайшов шаєнів, але скоро виявилось, що Чорний Казан вибрався кудись зі своїми родичами й кількома старими індіанцями. Тепер вождем шаєнів був Нога-у-Воді.

Наприкінці літа по всіх усядах почали снувати гінці, які шукали Чорного Казана і Малого Крука. Раптом вони стали дуже важливими для білих: з Вашингтона приїхала урядова комісія, щоб зустрітися з шаєнами й арапаго і сказати їм, що Великий Батько та його Рада сповнені жалю за індіанцями. Комісія хотіла укласти новий договір.

Дарма, що шаєнів і арапаго вже вигнали з Колорадо, і білі поселенці заповіли їхню землю, формально вона ще не належала білим. На основі старих договорів можна було довести, що навіть саме місто Денвер стоїть на землі шаєнів і арапаго. Американський уряд хотів позбавити індіанців будь-яких прав на землю Колорадо.

Чорний Казан і Малий Крук не хотіли зустрічатися з білими урядовцями, не переговорюючи спершу з Малим Білим, Вільямом Бентом. Той пообіцяв вождям, що спробує умовити представників Вашингтона, щоб вони дозволили індіанцям постійно полювати на бізонів на території між річками Смокі-Гіл і Репаблікен. Власті, однак, не пристали на це, бо саме там планувалося прокласти поштовий тракт, а пізніше й залізницю, і туди мало наїхати багато білих поселенців. Шаєнам і арапаго доведеться жити далі, на південь від річки Арканзас.

Чорний Казан і Малий Крук зустрілися з урядовою комісією в гирлі Малого Арканзасу в Місяць Сухих Трав.

— Ми прийшли сюди, арапаго й шаєни, — сказав Чорний Казан. — Нас мало, але всі ми — один народ... Всі мої друзі — індіанці, яких тут немає, побоюлися прийти — вони бояться, щоб їх не зрадили, як колись було зраджено мене.

Урядовці відповіли їм так:

— Ми добре розуміємо, що кожному народові важко покидати свої домівки й могили своїх предків, але, на ваше лихо, у вашій землі знайдено золото. Багато білих оселилися тут, і більшість із них — найзапекліші вороги індіанців. Через це ви в постійній небезпеці, що на вас нападуть, і вам доведеться вдаватися до зброї для самозахисту. Враховуючи все це, комісія вважає, що у вашому рідному краї не лишилося жодної достатньо великої ділянки, де ви могли б жити в мирі.

Чорний Казан тоді сказав:

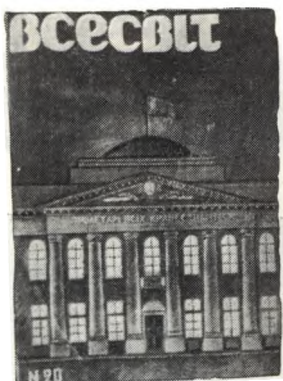
— Коли були живі наші пращури, вони селилися повсюди в цьому краю; вони не знали, що то таке — негідний вчинок; усі вони давно вже померли, і ніхто не відає, куди вони поділися. Ми всі заблукали... Ваш Великий Батько прислав вас сюди, щоб ви передали його слова, і ми запам'ятаємо їх. На нас безпричинно нападали солдати, але ми не будемо цього згадувати, ми раді зустрітися з вами мирно й дружньо. Я не заперечую проти того, з чим ви прийшли і з чим послав вас Великий Батько, а кажу у відповідь «так»... Хай білі люди йдуть, куди захочуть — ми не чіпатимемо їх. Так їм і перекажіть... Ми належимо до різних народів, але мені здається, ніби ми всі один народ — білі й усі інші... Знову я беру вас за руку, і від цього я щасливий. Люди, що прийшли сюди з нами, радіють, що знову настав мир, що можна спати спокійно і що нам даровано життя.

Вожді погодились перебраться на південь від Арканзасу, на землю, яка належала кіовам. 14 жовтня 1865 року Чорний Казан, Малий Крук та інші вожді й вожді решток південних шаєнів і арапаго підписали новий договір, що проголошував «вічний мир».

Так шаєни і арапаго відмовились від усіх прав на територію Колорадо. Саме це й було справжньою метою різанини в Санд-Кріку.

Продовження в наступному номері.

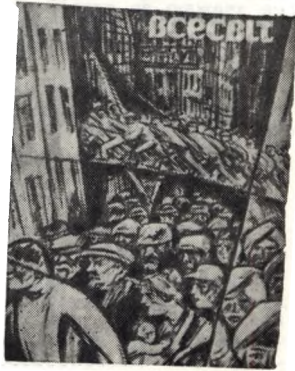
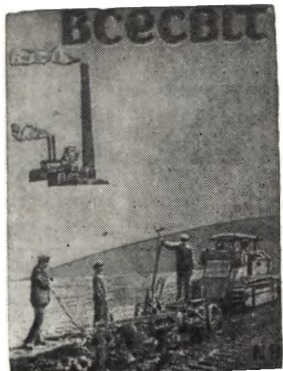
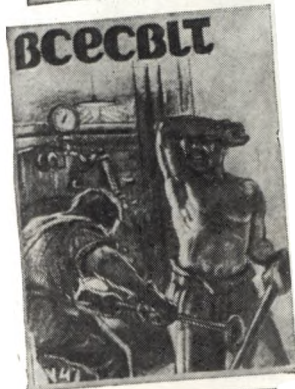
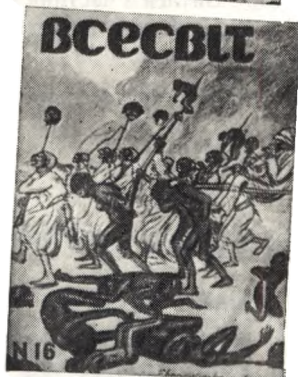
*З англійської переклав
Віктор СИЗОНЕНКО*

1925

У цьому номері рубрику «Панорама «Всесвіту» складають статті, нариси, інформації та фотодобірки, надруковані на сторінках нашого журналу півстоліття тому тобто в перший рік існування «Всесвіту». Із цих матеріалів, присвячених подіям, які вже давно стали історією, сучасний читач може зробити висновок, що і 50 років тому увагу зовсім юного тоді журналу «Всесвіт» привертала «гарячі точки» планети, цікаві події міжнародного життя, визначні явища зарубіжної літератури й мистецтва.

Привівши мову цих матеріалів до сучасної правописної норми, редакція в той же час вважала за можливе зберегти більшість їх лексично-стилістичних особливостей.

ЄВРОПЕЙСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Редакція журналу «Clarté», присвячуючи цілком свій черговий № 76 подіям у Марокко під загальним гаслом — «Проти війни в Марокко, проти французького імперіалізму», наводить думки про Марокканську війну найвидатніших письменників, вчених, громадських діячів, а також видатних військових діячів.

На запитання журналу «Clarté» «Що думаєте ви про Марокканську війну?», одержано 52 відповіді. Витяги з частини найхарактерніших відповідей ми наводимо.

Абд-аль-Керім — вождь рифських повстанців.

РОМЕН РОЛЛАН

«Само собою розуміється, я приєднуюсь до протесту проти Марокканської війни. Я не вважаю за потрібне говорити багато з цього приводу, бо всім відомо, що я проти всякої війни.

Цю війну треба огудити навіть з національного погляду. Вона розорна для Франції. Я не можу не дивуватися дурості наших капіталістичних проводирів, що прискорюють фінансову загибель Франції, кидаючи в безодню останні народні ресурси».

У 1921—1926 рр. народ Марокко вів тяжку збройну боротьбу проти іспанських і французьких колонізаторів. Восени 1921 р. в гірській частині країни була утворена незалежна Республіка Ріф на чолі з Мухаммедом ібн Абд-аль-Керімом. Увійшовши у змову з іспанськими імперіалістами, французький уряд в квітні 1925 р. почав війну проти Республіки Ріф. Незважаючи на героїчний

ЛЮСЬЕН ДЕКАВ

«Щодо війни в Марокко, то треба шукати, кому вигідний цей злочин. І ми шукатимемо уперто».

ВІКТОР БАШ (професор Сорбонни)

«Ми, учні Жореса, проти колоніальних війн. Ми кажемо, що всі народи будь-якої раси, релігії, цивілізації мають цілковите право вільно розпоряджатися собою з умовою не поневолювати інших народів. Через те 25 травня ми голосували, що уряд пови-

В МАРОККО

Посланці Абд-аль-Керіма, що прибули до Мадріда для переговорів.

нен якомога швидше відновити в Марокко тривалий мир».

ЖОРЖ ДЮАМЕЛЬ

«Багато пацифістів уявляє собі, що Марокканська війна не схожа на інші, що метою її є мир, цивілізація й інше. Це не так. Війна в Марокко нічим не відрізняється від інших воєн, і через цю війну Франція втратила в значній частині престиж, моральний і матеріальний кредит».

ЖАН РІШАР БЛОК

«Лицеміри ті, хто кажуть: «Марокканці напали на нас, ми обороняємось», тоді як прекрасно знають, що ми пішли на них. Лицеміри ті, хто кажуть: «Ми обороняємо європейську цивілізацію від дикунів», знаючи, що цивілізація не має нічого спільного з помилками імперіалізму і з нахабством правління французького проконсула».

МАРСЕЛЬ САЙ

«Подібно до війни 1914—1918 років Марокканська війна — це явище капіталістичної хвороби. Явище жажливе, огидне, проти якого нема іншого способу, як цілковита зміна влади. Насамперед боротися треба з націоналістичною істерією, із «святою любов'ю» до батьківщини. Треба негайно скасувати рекрутський призов, обов'язкову службу. Війни ще довго будуть, але треба охоронити від різни тих, хто не хоче вмирати».

опір рифів, об'єднані іспано-французькі війська 1926 р. примусили республіку капітулювати. У війні з рифами «відзначилися», зокрема, горезвісні в майбутньому зрадник французького народу колабораціоніст Петен і фашистський диктатор Іспанії Прімо де Рівера. (Ред.).

В таборі Абд-аль-Керіма на марокканському фронті. Джигітовка ріфських вершників.

ШАРЛЬ ВІЛЬДРАК

«Парламентарії розпинаються, кажучи про своє прагнення миру, на всіх політичних бенкетах, на всіх виборчих зборах. А опинившись при владі, вони розпочинають колосальну війну.

Ця політика рано чи пізно примусить Схід повстати проти ганебних цивілізаторів Заходу.

Колоніальну війну завжди вигадують європейці. «Честь Франції зачеплено», бо Марокко має підземні скарби.

Нам не вистачає грошей ні на що, крім війни. І сотні, тисячі молодих людей, менш зацікавлених завоюванням ріфів, ніж французький банк, загинуть на африканській землі».

ПОЛЬ ЕЛЮАР

«Франція — країна сміху. Вона сміється завжди, з усього. Хай вороги радіють, принижують її, сиплять на неї удари. Я чекаю від цього Волі. Всяка війна передбачає поразку, а поразка — революцію».

Марокканське містечко.

Французькі шанці.

ВІКТОР МАРГЕРІТ

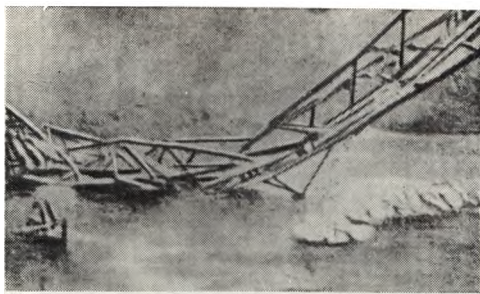
«Ганьба, маючи досвід останньої війни, дозволяти гинути одним людям для збагачення інших, бо така мета війни, незважаючи на красномовні слова».

РЕНЕ МАРОН

«Всяка колоніальна війна заздалегідь обдумується і готується. Ось рецепт, по якому «виготовляють» такі війни: намітивши жертвою будь-яку народність, починають кривдити і всяко зачіпати її. Коли їй це не до вподоби, то її оповіщають за «бунтівничу». Треба приєднати ще й податки — грошима й натурою.

Залежно від того, чи підкоряються «бунтівники» владі, — хай то війська чи цивільна влада, — приходять до висновку, що мету досягнуто буде тільки шляхом енергійних утисків.

Абд-аль-Керіма звуть розбійником... Але хіба не схожі на розбійників маршал Ліоте та його лейтенанти?»

Зруйнований міст через річку Дра.

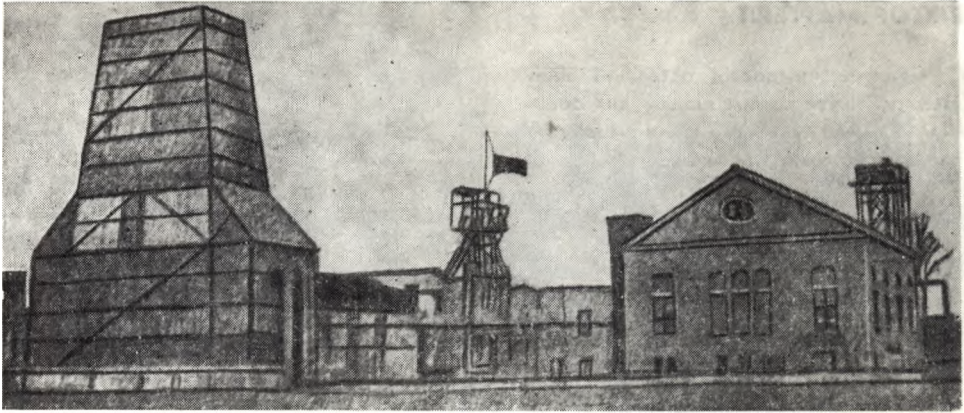

Землянки ріфів у горах.

Нарада у
військовому
таборі в
Марокко.

Арабські
розвідники.

Шахта «Міністр Штейн».

КАТАСТРОФА В ДОРТМУНДІ

11 лютого цього року по всьому світі рознеслася страшна вістка про загибель 150 гірників у шахті «Міністр Штейн», що належить фірмі Стінеса.

«Стихийне лихо», як запевняє німецька буржуазна преса, спричинилось до вибуху в одній із шахт Дортмунда і вирвало з лав трудящих півтора-ста здорових робітників, занепастивши сотні родин.

Дортмунд міститься в прусській провінції Вестфалії, це один із головних промислових пунктів Західної Німеччини. Існуючи з IX століття, Дортмунд широко розвинув мережу сталеливарних заводів, довів до величезних розмірів добуток кам'яного вугілля, виробляє він дуже багато машин і успішно обростає броварнями.

Не вперше, звичайно, платять своїм життям робітники і їхні родини за добробут Стінесів та інших вугільних королів. Хижацька система визиску земних надр поясню-

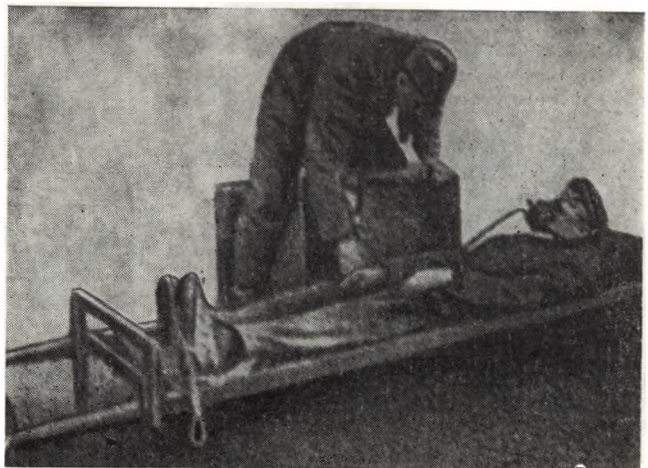
ється одним твердим принципом: якомога менше цінностей викидати туди, звідки цінності черпаються.

Кілька віків стоїть Дортмунд — і століття ці скривавлені тисячами жертв. Суворий досвід каже, що коли при вибухах

не загине шахтар з руїною, сувора доля наздожене його вуглекислим газом, що дуже швидко заповнює усі щілини. Так віками криваву жертву капіталові приносить армія рудокопів.

О 8 год. вечора рознеслися неясні чутки про ка-

Допомагають робітнику, що задихнувся від газів.

Робітники зі станції спасіння рятують товаришів.

тастрофу в шахті «Міністр Штейн». Збожеволілі жінки кинулися до шахти. Багатотисячний натовп поплив до шахти, вже захопленої поліцаями. Всю ніч простояли перелякані трагічними подіями жінки, чекаючи звістки про своїх близьких.

Товариші загинулих — шахтарі в захоронних масках самовіддано кинулися в темні і страшні провалля шахти рятувати нещасних.

Мовчки, з острахом ждуть відомостей з чорної ями жінки, матері, діти.

Але мало радісного обіцяє чорний льох.

Сто п'ятдесят істот віддано в жертву королів країни чорного золота. Сто п'ятдесят домовин — сотням нещасних людей.

І, можливо, через те що вибух на шахті «Міністр Штейн» — це не тільки стихійне лихо, а й кривава данина хигацькому капіталові, — півторастисяч найубогішого населення пішло слідом за стоп'ятдесятьма трунами.

Ця грандіозна траурна процесія послала грізний виклик стихії золотого кулака і його політичному центрові — рейхстагу.

Робітники станції спасіння відправляються в шахту на допомогу.

В овалі — труни з останками загиблих робітників.

ПІД СТЯГОМ ШПЕНГЛЕРА

Реакційна література на Заході

«Реакціонери — не красномовці, а люди діла» — такий погляд склався про них перед війною в німецьких соціал-демократичних та робітничих колах, і самі реакціонери завжди підтверджували цю приказку. Не балаканиною, не літературщиною, не теревеннями цікавилась досі політична реакція і її феодальні та великокапіталістичні верхи. Ліричні зітхання, солодкі мрії і прекраснодушна балаканина — все це реакційні ділки передавали політичним дилетантам і парламентським балакунам, що до певного моменту були опозицією, чекаючи міністерських посад. Досвідчений реакціонер, прямий, одвертий, як солдат, завжди зневажав словоблудство. «Багнета й нагая не можна сполучати з лорікою», — казав колись Сесіль Родс.

Але, як відомо, історія — досить вередливий режисер і інколи дуже несподівано переставляє ролі. Багнет німецького юнкера зламався біля мурів Вердена, нагай прусського поміщика відкинуто при першому гуркоті

Кільського повстання. Слідом за 4-річною кривавою сутичкою відбувається досить солідна політична перестановка. Як колись пророкував Енгельс, дюжинами злітають корони. Вільгельмові доводиться надовго обмежити свою старість маленькими сімейними радощами голландського замку Дорна. Кронпринц опинився на порожньому туманному острові Вірінген, де майже 5 років заповнює своє дозвілля фізичним спортом і ніжним листуванням з друзями. А ці самі сановні друзі його, від Людендорфа і фон-Тірпіца до Рупрехта Баварського, розлізлися з надією на кращі дні по провінціальних закутках і почали писати мемуари, присвятили себе літературній праці.

Величезним безупинним потоком мемуарів залито книжковий ринок сучасної Німеччини. Людендорф і Гінденбург, Ерцбергер і Герферік, кронпринц та його батько, фон-Тірпіц та Макензен і чимало інших владарів вчорашньої юнкерської Німеччини йдуть на літературний шлях. Реакці-

Англієць моряки перед будинком, де відбувалась конференція профспілок. На таблицях написи з вигмогами. На конференції профспілок було підписано угоду між англійськими тред-юніонами й ВДРПС.

онери опинилися в новому амплуа — амплуа літераторів. Де їхня злощасна лаконічність? Де їхня солдатська суворість? Вона, начебто, почала зникати.

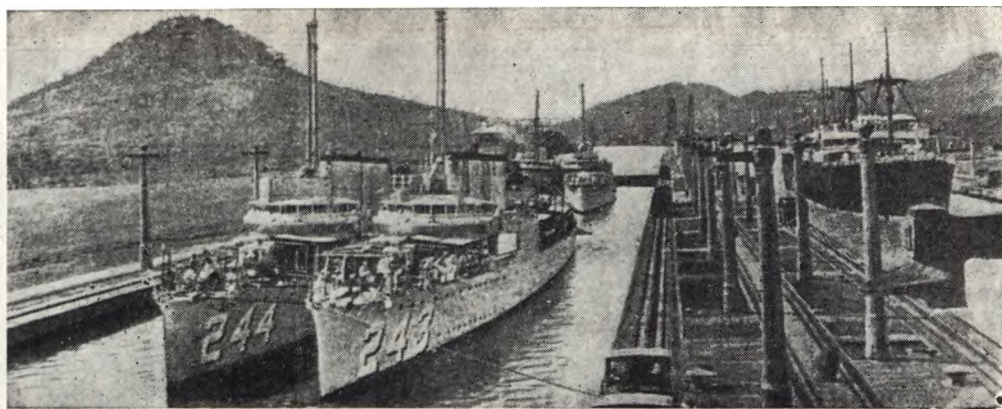
Часи не ті. До ліричних зітхань, до сентиментальних спогадів потягло солон'яних удовиць від реакції. Кожен з цих скривджених історією людей продовжує том за томом нагромаджувати свої спогади.

Це не тільки спогади. Ці мемуари не є тільки суха хроніка подій. Тут є всього трохи. І передовсім політичні метикування на тему про винних за війну, і кілька художніх сцен з особистої сімейної ідилії високопоставленого юнкера, і глибокодумні філософські міркування на тему про німецький дух, з відповідними цитатами з Фіхте і Гете, і сум за минулим, і докори сьогодняшньому дню, і трошечки надії на майбутнє. Можливо, в цій надії на майбутнє вся сіль цих мемуарів. Але про це потім. Поки ж зазначимо, що ці мемуари, особливо після поразки Каппівського путчу, дбайливо зафарблені якимсь неясним флером прекраснодушності та ідеалізму, хоч — треба визнати — написані вони важким юнкерським стилем.

Коли проглянеш цю літературну

творчість покривджених юнкерів — тільки дивуєшся. Невже цей стиль, невідомо чи солоденькі цитати з Шіллера і Гете, ці зітхання про гуманність належать тим, хто входив до складу режисерів найогиднішої і найцинічнішої війни? Як могло трапитися, що солдафонові Людендорфу став потрібний шіллерівський одяг. Правда, навіть у найліричніші хвилини ці мемуари носять характер не стільки сповіді, скільки проповіді. Реакціонери лишаються «людьми діла» навіть тоді, коли вони примушені правити теревені. Фашизмові в Німеччині не пощастило прийти до влади лобовою атакою, і от він іде тихою сапою під першою димовою завісою цих прекраснодушних, самовиправдуючих мемуарів.

З усіх цих мемуарів найцікавіші і найзначніші мемуари кронпринца. Останній уміє багато писати. Кілька місяців тому американські видавці купили в нього за величезну суму його листування з друзями. А тепер у Німеччині вийшла його нова книжка, що справила велику сенсацію. Цій книжці кронпринц дав заголовок простий, але гордовитий: «Я шукаю правди». Кронпринц явно намагається «реабілітувати» себе. В своїх колишніх спогадах він увесь час вис-

Чотири американські есмінці в Панамському каналі відряджаються на військові маневри з Тихого океану в води Гавайї.

тавляв себе як ворога війни і підкреслював своє корінне різдсдумство з батьком. У своїй новій книзі він насамперед починає висловлювати свою самовідданість трудящому народові. Окремі розділи цієї книги він присвячує ідеалізації «трудових процесів». Рівнобіжно він оспівує сім'ю як «основу» моральності. Над усім цим підноситься його правдиво-кантівський ідеалізм — героїчні шукання правди-справедливості.

Але, можливо, заголовок його книжки не зовсім точний? Можливо, все ж треба було дати заголовок такий: «Я шукаю корону»? — питає здивовано німецький читач.

І ось тут, хоч це і здається несподіваним, дуже повчально порівняти «правдошукацьку» книжку кронпринца з філософськими твердженнями славнозвісного Освальда Шпенглера.

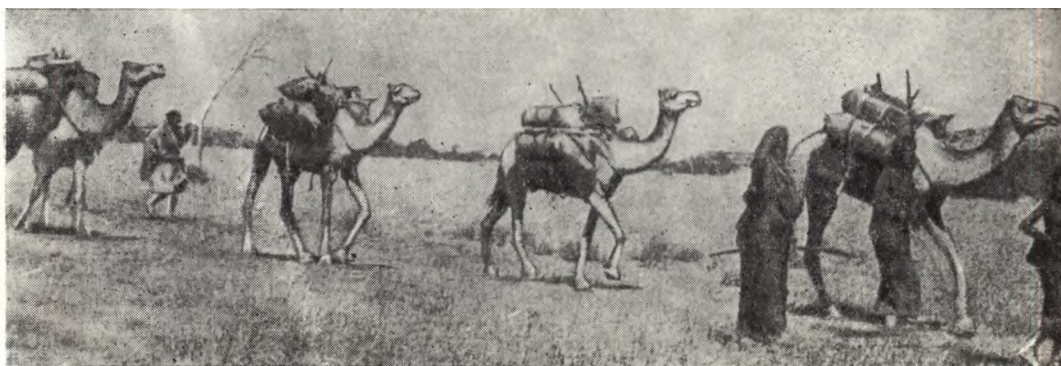
Бо Шпенглер не шукає правди. Навпаки. Суворий автор «Занепаду Європи» одверто проголошує: правди нема, є тільки факти. І коли Людендорф та Тіріпц у своїх спогадах та міркуваннях соромливо прикриваються цитатами з Гете та Канта, то Шпенглер цинічно кричить: «Ми, німці, не повинні вертатися до Канта, нам треба йти до нового цезаря!»

Шпенглер одверто пробалакується

про те, що замовчує фашистська програма Гінденбурга.

Так відбувається своєрідний поділ праці, дивна перестановка ролей. Коли присяжні генерали в Німеччині правлять теревені і філософствують, то найпопулярніші філософи німецькі проповідують далеко не філософські речі. В цім полягає для нас інтерес філософії Шпенглера, що своїм поваленням істини-правди хоче очистити місце «правдошукачеві» кронпринцеві.

Освальдові Шпенглеру тепер 45 років. Його батько — багатий поштовий урядовець, мати — високого аристократичного роду. Майбутній автор «Занепаду Європи» скінчив класичну гімназію і фізико-математичний факультет Берлінського університету. Незабаром після закінчення факультету він улаштувався викладати історію та математику в Гамбурзі. Як кажуть учні, це був дуже красномовний лектор і разом з тим педантичний педагог. Як педагог, він ще тоді виявляв шалену ненависть до дарвінізму, що опісля так яскраво відбилася в його філософії. Між іншим, Шпенглер нишком віддавався літературній діяльності — писав вірші, поеми, драматичні етюди, хоч досить невдало. 1911 року під впливом

Караван у степах Абіссинії.

Агадірського інциденту, що віщував світову війну, гімназійний педагог відчув своє «історичне місце». Він кинув педагогічну й літературну діяльність і переселився до Мюнхена, щоб, поза всякими безпосередньо практичними цілями, готуватися по філософії. З цього року Шпенглер починає писати свою роботу по «Морфології світових культур», яку він потім зловісно назвав «Занепадом Європи». 7 років безупинно писав Шпенглер свою книжку, яка, вийшовши під кінець війни, здобула таку нечувану популярність.

Протягом двох-трьох років ця важка книга, написана металевим стилем, обтяжена значним багажем відомостей із усіх галузей науки, розійшлася в числі 40 тиражів. Книжку розхоплювали. Жодна найсенсаційніша белетристична нова книжка не розходилась до такої міри швидко, як розійшлась ця «Морфологія світових культур», що стала найпопулярнішим і найбільш читаним філософським твором післявоєнної Європи.

У чім секрет Шпенглерового успіху? У нас, в Радянській країні, одрізаний блокадою від заходу, про Шпенглера попервах думали по заголовкові його книжки. Багатьом довгий час здавалося, що уся тайна ус-

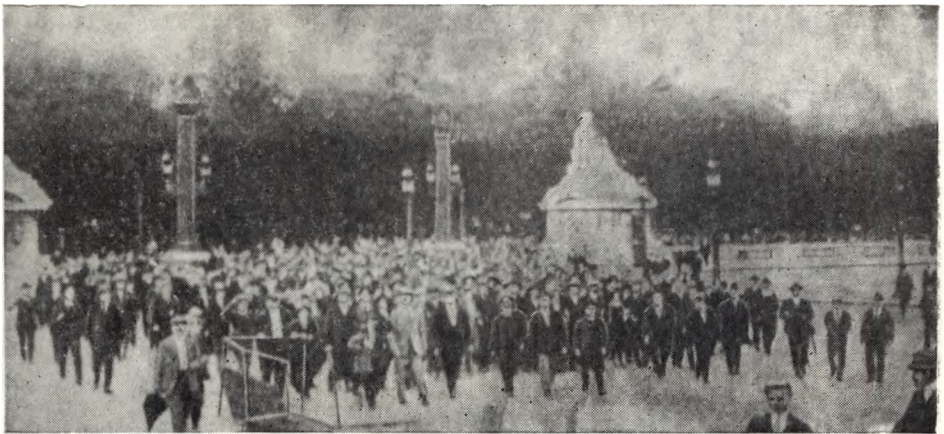
піху полягає в цім. заголовкові, в цьому страшному пророкуванні, що його він своєчасно подавав західній буржуазії, яка відчувала себе на краю прірви.

Так думати про Шпенглерову книжку, — що дуже поширено в нас, — цілковита помилка. Ця книжка не була філософією банкрота. Цією книжкою Шпенглер і не думав проспівати відхідну своєму класові. Навпаки. Маючи такий панічний заголовок — «Занепад Європи», книжка не була панікерською. Її написано твердим, впевненим, призивним стилем. Сам Шпенглер погордливо і самовпевнено розглядав свою книгу, як великий культурний подвиг.

Коли він згодом дізнався, що частина німецької молоді розглядає його працю, як песимістичний твір, він написав гнівну статтю, в якій бичує безгрунтовну літературну інтелігенцію, «що витягує для себе отруту з усякої книги». «Ця книжка закликає до діяльності і до героїчних вчинків», — заявляє він у другій своїй недавній статті.

До якої діяльності закликає Шпенглер? Про це ми можемо докладно дізнатися з його брошури «Пруссизм і соціалізм», «Геть интернаціонал гасел соціалізму!» — вигукує він. —

Маніфестація на площі Згоди в Парижі! банківських службовців-страйкарів.

«І хай живе справжній інтернаціонал — імперіалізму». І знов нагадує, що не до Канта і не до Гете, а до Цезаря й Сесіля Родса повинні йти німці. Імперіалізм на ґрунті цезарату — ось ті гасла, боронити які Шпенглер вважає за свою історичну місію.

Він наче певний, що вона здійсниться. Виголошуючи «Занепад Європи», шпенглеріанство зовсім не думає йти з європейської арени. Навіть більше того, цим панічним гаслом шпенглеріанство гадає скористуватись для того, щоб важку лапу покласти на думання західноєвропейської дрібної і великої буржуазії.

В чім характерні особливості шпенглеріанства? Де його класове коріння? Устами Шпенглера, звичайно, говорить феодал. Але це феодал нової, останньої формації. Колись класові траншеї проходили між буржуазією та феодалами. Тепер ці траншеї перемістилися. Тепер феодал іде на компроміс, входить в тісний союз з фабрикантом та підприємцем. Ідеал Шпенглера — П'єрпонт Морган, Стінес і Форд. Шпенглеріанство у другому томі «Занепаду Європи» глузує з архаїчного одягу ніцшеніанської надлюдини. Автор «Заратустри» уявляє собі надлюдину тільки «з шаб-

лею та отрутою в руці», тільки як Цезаря Борджіа або Александра Македонського. Для Шпенглера ж, надлюдина — це голова акційного товариства, що виявляє «волю до влади» у дні біржового ажіотажу і що стоїть «по той бік добра і зла» у справі військового постачання.

Друга особливість Шпенглера в тім, що він відкидає лицемірство. Минула світова війна була алогеем лицемірства. Поряд потоків крові чути було ганебні промови про культуру і прогрес. Круппа підсилювали Кантом, Гінденбурга — Фрідріхом Ніцше. Шпенглер одверто проголошує кінець культури і розцвіт цивілізації. Після Шпенглера у вищих німецьких колах стає ознакою некультурності говорити про культуру і прогрес. Автор «Занепаду Європи» дав своє філософське благословіння усім майбутнім імперіалістичним війнам, і в цьому друга політична особливість його проповіді.

Але найбільш значуща — третя особливість Шпенглера — його боротьба проти теорії на оборону практики, його повстання проти істини, проти інтелектуалізму взагалі. Цим Шпенглер виявляє загальний настрій буржуазії всіх країн. Тут він сходиться і з французьким філософом

Англійська наукова експедиція вивезла з Тибету вісім лам-жерців, щоб показати їх у кінематографах разом із зробленим у Тибеті фільмом

Д-р Фрітгоф Нансен. (До призначення його ректором Шотландського університету)

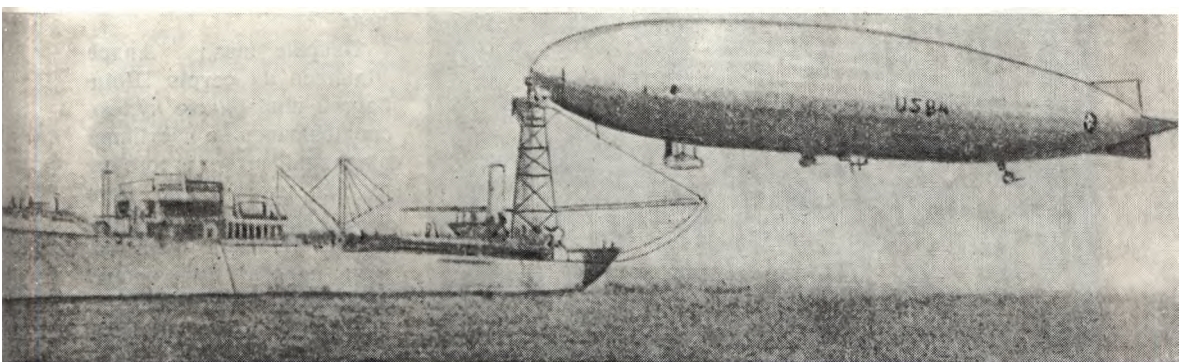
Бергсоном, і з сучасним прагматизмом та з теорією фікцій, що її висунув найглибший буржуазний філософ сучасних днів, старий Фахінгер. Цей останній — далеко тонший і глибший від Шпенглера. Він недавно проголосив гасло: «Геть гегелівську теорію розвитку — назад до Шопенгауера!» Це гасло дуже знаменне. Сучасна буржуазія боїться історії і взагалі історичного розвитку. Навіть слівце «прогрес», яким ще так недавно пишались її найкращі мислителі-позитивісти, стало ненависним їй. Клас буржуазії відчуває, що для нього йти вперед у сучасних умовах — значить, йти в домовину. І от, заохочуючи нечуваний розвиток техніки, буржуазія вирішила йти назад у галузі наукової теорії.

Якщо раніш, у дні свого сходу, вона виголошувала гегелівське: «дійсність — розумна», то тепер вона силкується усе розумне оповістити недійсним. «Масам треба стати дурнішими», — цинічно заявляє головний герой нової повісті Ганса Еверса, кращого письменника реакційної Німеччини. «Добре б відродити середньовічні часи», — каже відомий англійський письменник Честертон у своєму новому памфлеті проти англійських соціалістів.

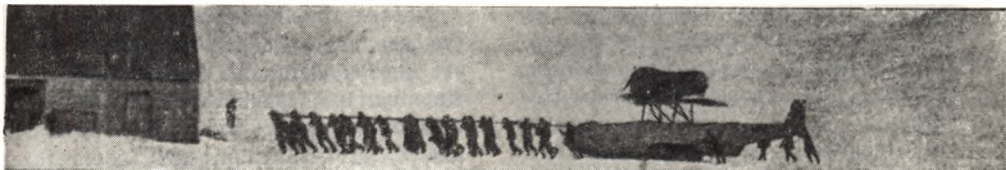
І це не тільки слова. Не тільки парадоксальні фрази. Хіба не символічні Дейтонський суд, що «відкидає» Дарвіна, і вся вакханалія чорної сотні, що розігралась в Америці навколо цього суду? Хіба не символічно те, що відомий англійський фізик Олівер Лодж, випускаючи грубу книжку «Раймонд», розповідає в ній про свої стосунки з потойбічним світом? І хіба не знаменно те, що французький філософ Бергсон та бельгійський письменник Метерлінк прихильно зустрічають цю «наукову» чортівню? Хвиля чорносотенства насувається на Європу. І це робиться цілком організовано.

Реакційна Європа готується до бою. Реакція мобілізує свої сили. Не тільки в частині військового відомства. Ми досить наслухались про «іприти», «луїзити» й інші сувеніри, що їх — в секреті — готують промислові магнати на завтрашній день людства. Але чи знаємо ми про те, що робиться в ідеологічних лабораторіях сьогодношньої буржуазії? Що криється за димовою завісою Освальда Шпенглера? Яка «позитивна програма» сьогодношньої реакції?

А. ЛЕЙТЕС

Дирижабль «Шенандоа» (США) біля свого причального пароплава.

Острів Шпіцберген. Північний транспорт Амундсена перевозить гідроплан на місце, відкіль йому належить летіти.

Роальд Амундсен.

ПОВІТРЯНА ЕКСПЕДИЦІЯ АМУНДСЕНА ДО ПІВНІЧНОГО ПОЛЮСА

Героїчні санні експедиції до льодових пустель арктичного краю не дали позитивних наслідків в розумінні доведення справи до кінця, але ж дали думку проникнути повітряним шляхом в непроходимі підполюсні краї.

У 90-х роках минулого століття почалися спроби проходження до Північного полюса повітряною кулею.

Вперше швед Андре піднявся на острів Шпіцберген повітряною кулею, сподіваючись на постійний південний вітер; з того часу про нього і про його супутників нема жодних чуток. Невдала була також спроба американця Вельмана у 1907 році.

І лише після імперіалістичної війни, дякуючи колосальному розвитку авіації, виникла думка по-

летіти на Північний полюс.

Норвежець Амундсен, сміливий дослідник Південного полюса, вперше серйозно взявся за цю справу. Перша спроба його влітку 1923 року досягти Аляски закінчилась невдачею, бо в його машині уже на пробному льоті поламалось приладдя для спуску.

У 1924 році Амундсен знову починає організовувати політ. Конечним пунктом на цей раз він вибрав остров Шпіцберген. Однак в 1924 році експедиція не відбулася і сталася лише в 1925 році.

21 травня Амундсен зі своїми супутниками взявся за політ до Північного полюса двома гідропланами (човнами для літання).

Підйом було зроблено в морській затоці на південно-західному березі Шпіцбергена, недалеко від того місця, де піднімався повітряною кулею загиблий Андре.

Гідроплани Амундсена — німецької конструкції, але збудовані в Італії. На кожному апараті встановлено по 2 мотори силою в 370 кінських сил кожний. Підйомна сила кожного апарату — 36 000 кілограмів. Швидкість — 170 кілометрів на годину.

Експедиція має полярний одяг, взуття, мішки для снання, лижви, каяки (шкіряні човни), зброю, сани, запас їжі та ін.

У цій експедиції беруть участь 6 чоловік, і для них взято їжі з розрахунку на 6 тижнів.

Норвезький уряд уповноважив Амундсена повідомити про приєднання до Норвегії всіх земель, які будуть ним відкриті.

Гадалось долетіти від Шпіцбергена до полюса (1 100 кілометрів), разом з проведенням спостережень та іншим, за 2—3 дні.

Однак з моменту польоту проминуло вже біля місяця, а чуток про жоден апарат нема.

Нині про долю Амундсена є найрізніші гадки.

Полярні судна, що випливали під час полювання на китів, моржів та тюленів до далеких островів Крижаного океану, ширять про долю Амундсена найнеймовірніші чулки.

Китолови передають, що бачили десь на кригах уламки снастей, сліди кривавої боротьби поміж людьми та «морськими левачами» — моржами.

Деякі газети гадають, що Амундсен потерпів аварію, спустився на крижану поверхню землі і на лижах пробивається не то до Аляски, не то до землі Гранта, куди може прийти не раніш, як через рік. Харчуватись експедиція буде полюванням на полярних тварин.

Однак найхарактерніше в цьому не невільне мовчання Амундсена, а нарочите зле мовчання капіталістичних держав.

Америка ухиляється від посилки до полюса своїх велетенських дирижаблів, щоб врятувати Амундсена, виходячи з міркувань, що Амундсен «суперник», бо йому доручено поставити норвезький прапор у відкритих землях, в той час, як Америка вже давно оголосила Північний полюс «своїм».

Амундсен та один з його товаришів на Шпіцбергені за працею з вимірюючими приборами.

ПРЕЗИДЕНТСЬКІ ВИБОРИ В НІМЕЧЧИНІ

Зверху - фронтовики на агітаційних авто з лозунгами «Трудяща Німеччина вибирає робітника Тельмана!» Нижче — перевиборчі збори робітників Берліна. На трибуні — Тельман. Внизу — робітничі маніфестують.

Тов. Тельман — одна з найяскравіших фігур пролетарського руху в Німеччині. Тов. Тельману 39 років. З 1904 року він є членом німецької спілки транспортних робітників. На початку війни тов. Тельман зайняв антимілітаристську позицію і був відданий військовому суду. З 1919 р. тов. Тельман є членом Гамбурзького парламенту. В 1923 році він був вибраний в рейхстаг, де має посаду голови комфракції. На голошуванні в кандидати президента Німеччини тов. Тельман одержав 1 790 000 голосів.

ВСЕСВІТНЯ ІЛЮСТРАЦІЯ

ЛАНЦУЦЬКИЙ

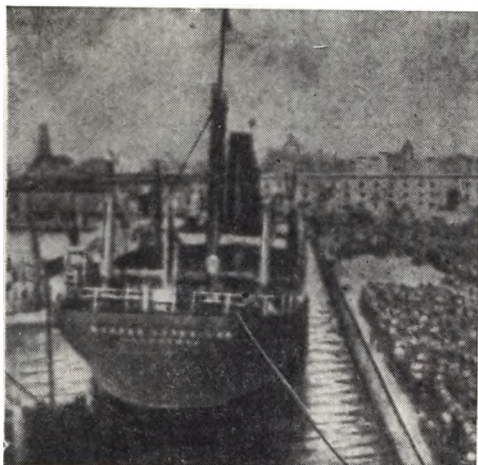
Товариш голови сеймової фракції Польської комуністичної робітничої партії тов. Станіслав Ланцуцький за фахом — залізничний слюсар. 1921 року тов. Ланцуцький вступив до сейму як депутат комуністичної партії. Незважаючи на арешти комуністів, розгін передвиборних мітингів, комуністи дістали в сеймі два місця. Наприкінці 1921 р. Ланцуцький викрив ганебну спілку сейму з дефензивою (польською охранкою) і внаслідок цього сейм ухвалив видати його агентам охранки. Ці агенти вдерлися у помешкання до Ланцуцького в ніч під 20 грудня 1924 року і арештували його. Виступаючи востаннє в сеймі, тов. Ланцуцький сказав: «Мене обвинувачують у державній зраді за арт. 56, що вирікає мені смертельну кару. Тепер, коли я певен, що говорю в сеймі востаннє, я знову стверджую: комунізм зростає, розкорінюється і незабаром настане той час, коли комунізм вас остаточно знищить».

СРСР НА ЛІОНСЬКОМУ ЯРМАРКУ

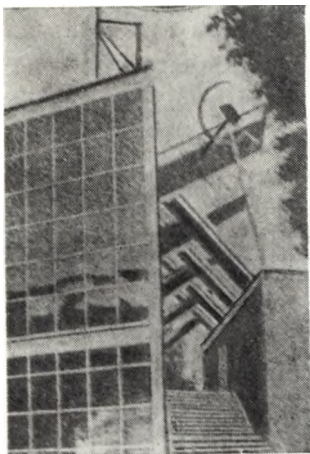

Відділ хутра.

Гавань Монтевідео (Уругвай). Прибуття пароплава «Вацлав Воровський» під радянським прапором.

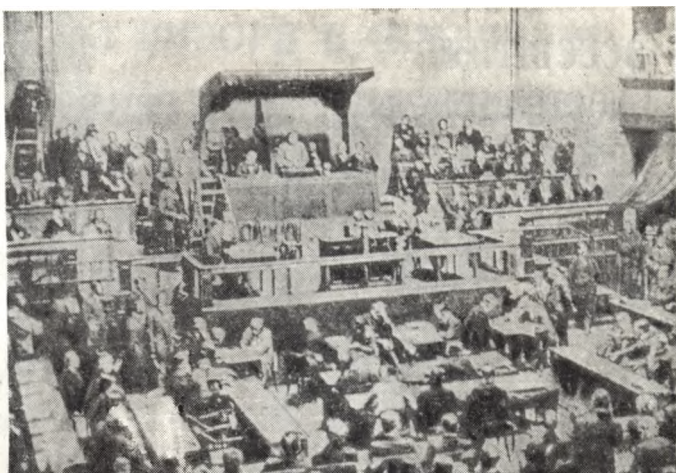
Приїзд німецької робітничої делегації у Харків.

Павільйон СРСР на Паризькій виставці декоративного мистецтва.

ВСЕСВІТНЯ ІЛЮСТРАЦІЯ

На засіданні Ліги Націй.

СЕСІЯ ЛІГИ НАЦІЙ У ЖЕНЕВІ

Вхід у будинок засідань.

АВАРІЯ В ПОВІТРІ

Нещодавно було зроблено досить важкий переліт на аеропланах «Ролан-Гаро» і «Жан-Кесаль» із Франції в Центральну Африку. Члени французької повітряної місії щасливо зробили першу частину дороги, досягнувши берегів Чорного Нігера.

У попередньому числі журналу ми вмістили фотографію учасників перельоту через Сахару аеропланами «Ролан-Гаро» та «Жан-Кесаль». Тепер надійшли звістки про катастрофу, що скоїлася з аеропланом «Жан-Кесаль». У катастрофі загинув сержант радіо-телеграфіст Вендель.

Катастрофа трапилася в Ніамей на Верхньому Нігері.

Поховавши товариша—радіо-телеграфіста Венделя, члени французької повітряної експедиції, що залишилися живими, перейшли в сусідню країну Дагомею й зупинились в м. Сові.

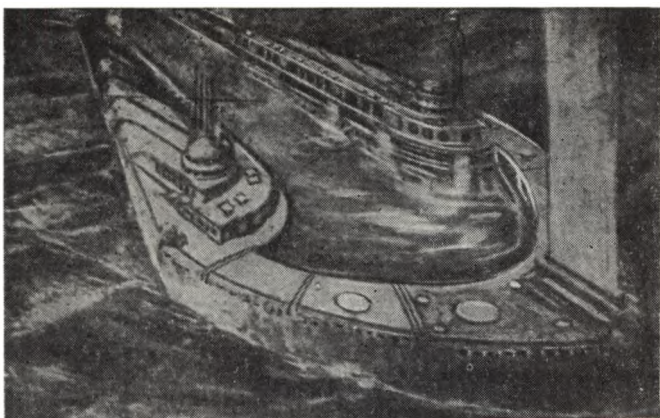
Учасники експедиції, втративши свій повітряний корабель, очевидячки, повернутьсь назад на аероплані «Ролан-Гаро».

Літуні та пасажирів аеропланів «Ролан-Гаро» і «Жан-Кесаль» відпочивають по дорозі до Тесалі (Сахара).

Рештки «Жан-Кесалю», сфотографовані через чотири години після катастрофи.

ВСЕСВІТНЯ ІЛЮСТРАЦІЯ

ПЛАВУЧІ ОСТРОВИ ДЛЯ ГІДРОПЛАНІВ

Франція має намір збудувати 4 таких острови-пристановища для гідропланів і склади провізії між Брестом і Нью-Йорком.

ДО ХІ РІЧНИЦІ ІМПЕРІАЛІСТИЧНОЇ ВІЙНИ

Жан Жорес промовляє проти війни.

Англійський підводний човен на 3500 тонн, довжиною 350 футів, з командою 121 чоловік. Човен може пробути під водою 60 годин.

КРУТОМ СВІТУ НА ЧОВНІ

Відомий весляр Д. Сміт (канадець) після Лондона й Парижа пливе рікою Тібр до Рима.

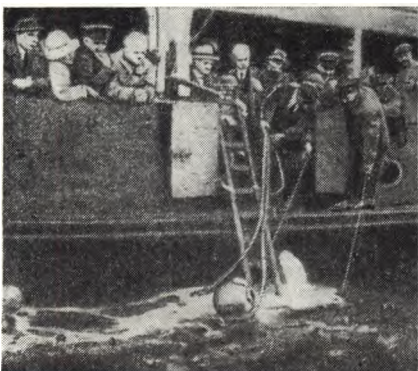

ВСЕСВІТНЯ ІЛЮСТРАЦІЯ

Винайдений у Америці спосіб передачі фотографій, рисунків та рукописів радіотелефоном дуже по-

ширився. На протязі 3—4 секунд таким чином передано зображення дружини винахідника радіотелеграфії.

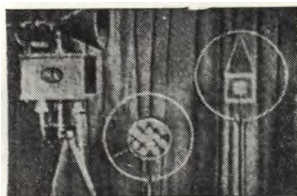
Ліворуч на трибуні промовець. На першому плані величезний рупор, що посилює голос промовця настільки, що його можуть ясно чути 50 000 слухачів.

Велетенська радіостанція з гучномовцями в місті майбутнього.

Вишка величезного електрорудження на 1000 вольт (Каліфорнія), що викликає дощ.

Радіовиставка у Берліні. Різноманітні типи прийомних мікрофонів.

Радіо на морському дні. Північне акційне радіо-товариство проробило дуже цікаву спробу: дали водолазові мікрофон і, коли водолаз спустився на морське дно, представники товариства увесь час розмовляли з ним, причому розмову було дуже чітко й виразно чути.

ІМПЕРІАЛІСТИ «РОЗЗБРОЮЮТЬСЯ»

Буржуазія усього світу передбачає, що її пануванню неминуче надходить край. Щоб врятувати своє дряхливе становище, вона щораз намагається збільшити своє військове озброєння. Зокрема, цікава в тому відношенні англійська буржуазія, яка на словах горлає за «загальне миролубство усього людства на землі», а на самому ділі раніш потайки, а зараз і зовсім одкрито збільшує із ляку

за свою шкуру видатки на утримання армії та збільшує свій морський і повітряний флот.

Недавно міністерство військових справ демонструвало в Лондоні «боєздатність Англії» на випадок можливої нової світової імперіалістичної війни, випустивши найбільший щодо свого розміру і найбільш цікавий щодо свого технічного влаштування аероплан — 101. Цей великан може на льоту у повітрі ловити швидкохідні аероплани як ворожі, тан і свої, і нести їх увесь час в повітрі. Таких літаків він може держати до 6 штук. Це свого роду нова повітряна база.

Літуні такого великана-літана, коли помічають біля себе швидкохідні літаки, кидають довгу спіральну пружину вниз і зачіпляють механічною петлею за гачок, що є на хребті літана. Спійманий таким чином літак летить вже як би на повіді у великана і не має змоги розпоряджатись вільно своїми рухами.

Випускається на волю спійманий літак просто: придавлюється кнопка, петля розкривається, а літак вільно відлітає.

На такому великані у воєнний час, звичайно, є декілька далекострільних гармат, багато різномірних розривних бомб, отруйні гази тощо.

Під час кривавого бою малі літаки, що є на повіді у великана, несуть варту, а також стежать за рухом ворожих літаків, не даючи змоги їм наблизитись до нього.

ПРО «ВСЕСВІТ»

(Гумореска)

«Всесвіт» на Україні... Такого ще не було...

Тільки на восьмим році Жовтневої революції Українська Радянська Соціалістична Республіка змогла, нарешті, за допомогою редакції «Вістей» охопити «Всесвіт»...

«Всесвіт» — це значить «цілий світ»... Усенький. З усім його, як той дядько казав, — гамузом...

Правда, смілива штука?

Дуже вона широка, і дуже вона безмежна, і дуже вона кругла...

Це не те, що якихось там дев'ять губернь...

Це — все. І те, що зверху, і те що всередині... І те, що з усіх боків...

Одне слово, геть чисто вам усе, що є і що було і що буде в світі, на світі й під світом...

От ви зараз держите «Всесвіт», перегортаєте його, читаете й думаєте:

— Просто собі журнал та й вже!

І, прочитавши, накриваєте миску з сиром...

Отож-бо й є, що не просто...

Ви так самі собі подумайте. Молоде ще воно, отой «Всесвіт», молодюсньке...

Ну, скільки, по-вашому, йому?

Не вгадаєте?

Так я вам і скажу: йому всього місяців зо три балачок, та два тижні редакційної пропасниці!... І все!

Дитина, як бачите...

А зверніть ви на його увагу.

За такий час отакого з усього світу та набратися...

І у «Форда» в Детройті, аж у штаті Мічиган у Північній Америці, побував на святі випуску 10-мільйонного автомобіля...

І в Донбасі «власними руками» два мільйони «чорного золота» видобув...

За одно вже проїхався на першому у Донбасі трамваї...

І про «Київську художню виставку» не забув...

Звідти стрибає знову у «Країну чорного й білого»...

Потім на «Українські планери» сідає і планерним спуском і в Німеччину, і в Польщу, і в Англію, і у Францію...

1-й Всеукраїнський Учительський з'їзд — він парад приймає...

...З'явилися лами в Лондоні — він уже за ними летить, язиком прицмокує.

І по радіо фотографується, і на «Содовім кар'єрі» шипучку п'є...

За Чемберленом, — де той антирадянський фронт організовує, — наглядає...

І за Еріо стежить...

І домни в роботу пускає...

Спорт?! Він і в футбол, і в гандбол і гирі підкидає, і в бокс б'ється, і на коньках женеться, і марафонським бігом 10,000 метрів біжить. І не захекується...

Прибіг на фініш, — так, думаєте, — одпочиває?..

Ще б пак!

Ні, голубчики, не відпочиває, а зразу за шахи...

І «мат» королям робить...

І з 60 тисячами люду зразу грає. А Капабланка з таким числом грає?!
Хай спробує!

Рекламний малюнок на четвертій сторінці обкладинки кількох номерів «Всесвіту» 1925 року.

Пограв у шахи — шаради вирішує,
над ребусами голову крутить, за за-
дачі береться...

І в театр летить!

І на заводи біжить!..

І вірші пише!

І оповідання строчить!

А ви ж не забувайте, що йому ж мі-

сяця ще немає: маленьке ж воно,
манюсіньке!

Що ж з його буде, як він виросте?!..

Та Всесвіт у нього буде, як на до-
лоні!

Отак — розкриває долоню, і все у
його перед очима...

Аж страшно!

Головний редактор
Дмитро Павличко.

Редакційна
колегія:

**Дмитро Білоус,
Павло Загребельний
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха,
Олексій Полторацький,
Юрій Смолич,
Валентина Шевченко.**

Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.

Художній редактор
Микола Коваленко.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34.
Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи — 93-29-61.
Видавництво «Радянський письменник», 252133,
Київ-133, Бульвар Лесі Українки, 20.
Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

БФ 27628. Здано до набору 10. IV. 1975 р. Підписано до друку 4. VI. 1975 р. Формат паперу 70×100^{1/16}. Друк. фізичн. арк. 15. Умовн. друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 20,62. Тираж 58 490. Ціна 60 коп. Зам. 02069.

«ВЕСЬ МИР», № 7, 1975 (на українському мові). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины и Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами. Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник», 252133. Киев-133, бульвар Лесі Українки, 20. Комбінат печати издательства «Радянська Україна», 252047. Киев-47, Брест-Литовский проспект, 94.

Печат. физ. листов 15. Условн. печ. листов 19,5. Учетн.-изд. листов. 20,62. Тираж 58 490. Цена 60 коп. Зак. 02069.

**Ордена Леніна комбінат друку видавництва
«Радянська Україна», 252047, Київ-47,
Брест-Литовський проспект, 94.**

ВСЕ
ВСЕ
ВСЕ
ВСЕ
ВСЕ

СВІТ
СВІТ
СВІТ
СВІТ
СВІТ

ВСЕ
ВСЕ

СВІТ
СВІТ
СВІТ
СВІТ